

БОЛГАР ХИКОЯЛАРИ

ҒАФУР ҒУЛОМ
НОМИДАГИ
БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1968

Дўст мамлакатлар билан маданий алоқаларимиз кундан-кун ривожланиб бормоқда. Болгар ёзувчиларининг энг яхши ҳикояларини ўз ичига олган мазкур тўплам ана шу алоқани мустаҳкамлашдаги воситалардан биридир.

Улмас Умарбеков
таржимаси

Йордан Йовков

ОҚ ҚАЛДИРҒОЧ

Пётр Моканин нотаниш деҳқонга ёпишган итларни ҳайдар экан, унинг бу ерга бекорга келмаганини, қандайдир кулфат бошлаб келганини тушунди. Шунинг учун у итларни жаҳл билан ҳайдаб, яна келгиндига ўгирилди. Деҳқон қизил нимча кийиб олган эди. Пётр Моканин шу нимчадан деҳқоннинг делиўрмонлик қочоқлардан эканлигини пайқади. У яна барваста бу одамнинг ниҳоятда камбағал, кийим-бошлари қирқ ямоқ бўлиб кетганини кўрди. Деҳқон дароз ва савлатли эди, лекин унинг кўзларига бир дақиқа бўлса ҳам тикилиб қараган киши, ниҳоятда кўнгли бўш ва ювош одам эканлигини англаб олиши мумкин эди. Бундай одамлар чумолига ҳам озор бермайдилар.

Деҳқон сўрашди. Кейин нималарнидир гўлдиради. Лекин хаёли бутунлай бошқа нарсада эканлиги сезилиб турарди. У қандайдир бир тепаликни кўрсатиб, Манджилари қишлоғи шу томонда эмасмикин, деб сўради. Моканин жавоб берди ва шундагина кўчанинг четида бир отли арава турганини пайқади. Аравада бир аёл қўлларини қовуштириб, букчайиб ўтирарди: у бошига омонатгина рўмол ташлаб олганди. Кун ниҳоятда иссиқ эди. Бироқ Моканин шундай рўмол ташлаб олган аёлларни иссиқ эмас, қандайдир бир бошқа нарса қийнаётганлигини биларди. Унинг орқароғида чойшаб ёпилган бир аёл чўзилиб ётарди. Афтидан у ёш қиз бўлса керак. Бошини четга ўгириб олган, шунинг учун юз-кўзини кўриб бўлмасди.

— Бемор олиб кетаётганга ўхшайсан-а? — сўради Моканин.

— Ҳа. Қизим касал.

Деҳқон ўтлоқда тўдалашиб турган қўйларга қаради. Бироқ у қўйларни кўрмасди. Хаёли қандайдир бир дард билан банд эди.

— Ишларим чатоқ, ошнам,— деди у.— Жуда чатоқ.

— Сен бу ерликка ўхшамайсан,— деди Моканин.— Қаерлик бўласан?

— Кичик-Аҳмадлиман. Ҳозир Надежда дейишади. Шундай Канаранинг ёнида. Бу ерлардаям кўп бўлганман. Мен асли қишлоқма-қишлоқ гилвата ташийман. Бизнинг қишлоқда яхши гилвата қазиб олинади. Кейин денгиз қирғоғига тушиб балиқ, узум сотиб оламан. Шу билан тирикчилик қиламан. Шукр қилиб яшаб юрувдим. Лекин бошимга бир кулфат тушди.

Деҳқон ерга чўккалади, кейин чўнтагидан чарм халтача олиб, тамаки ўрай бошлади. Моканин ҳам унинг ёнига ўтириб деҳқонга разм солди. Унинг йирик қадоқ босган қўллари қалтирарди.

— Бизда бола турмайди,— деди деҳқон.— Учтаси ёшлигидаёқ ўлиб кетди. Биттагина қизимиз қолди,— деҳқон шундай деб арава томонга ишора қилди.— Кўз қорачиғимиздай уни асрадик, ўзимиз емасдан унга едирдик, нима истаса шуни олиб бердик. Шундай қилиб, ўсдирдик-да! Лекин дардга чалиниб қолди қизимиз. Нима бўлганини билмаймиз, лекин кун ўтган сари озиб чўп бўлиб кетяпти. Бир гапни эшитиб қолдим, онасига шикоят қилибди, ҳамма ўртоқларим эрга тегиб кетишди, мен қолиб кетдим, дебди. Хафа бўлма, қизим, дедим. Саниям бахтинг очилиб қолар, дедим. Бошқаларни ўйлама, улар бадавлат хонадоннинг қизлари, ҳозирги йигитлар ёмон бўлиб кетган: бой қизларни қидиришади. Хафа бўлма, сен ҳам эрга тегарсан!

— Нечага кирди?

— Яқинда йигирмага тўлади.

— Ҳали ёш экан.

— Бўлмасам-чи, жуда ёш.

Деҳқон жим бўлиб қолди ва яна кўзларини қўйларга тикди. Ҳаво иссиқдан жимирларди, қаердадир, яқин жойда чигиртка чирқилларди.

— Ёзда, мени ҳам ўримга олиб боринг деб, туриб ола боладими! Албатта, камбағалмиз, ёрдам берадиган одам бўлса кошкийди, лекин унга қарадим, олиб кетгим келмади: ориқ, нимжон, узилиб қолмасин, деб ўйладим. Лекин қиз тушмагур, ёпишиб олди: «Утинаман, дада, ҳамма қизлар кетишяпти, мен ҳам борай»... Майли, дедим, ўртоқла-

ри билан ўримга кетди. Нима бўлди, билмайман, ёнида эмас эдим. Шундай далада ухлаб, далада ишлардик. Фақат унинг гаплари эсимда қолди, холос. Бир куни ўримдан сўнг овқатланишибди, қизлар ашула айтибди, ўйнашибди. Кейин қоронғи тушганда ётишибди. Нонка, менинг қизим ҳам ётибди. «Ётдим,— дейди,— ғарамнинг ёнига жой қилувдим, кейин, ухлаб қолдим. Бир маҳал,— дейди қизим,— совуқ, оғир бир нарса кўкрагимни эзаётганини сездим. Кўвимни очсам, илон».

— Йўғ-э...

— Ҳа, илон. Кулча бўлиб кўкрагида ётганмиш. Қўрқиб кетиб, қичқирибди. Кейин шундай илонни ушлаб олиб улоқтирибди.

— Улоқтирибди, дейсанми? Урим пайти ўзи шунақа бўп туради. Бир хотиннинг оғзига илон кириб кетганини эшитгандим. Чақмабдими?

— Йўқ. Шундай кўкрагига ётибди-ю, кулча бўлиб олибди. Нонка улоқтириб ташлабди. Қизимнинг ўзи шундай дейди. Энди буни тушида кўрганми, ё ўнгида бўлганми — билмайман. Лекин ўша пайтдан бери қизим касалга чалиниб қолди. Ўзинг қара, худди чўпга ўхшайди. Кейин, кўкраги оғрийди. «Шу ерим, дейди, оғрийди. Илон шу еримда ётган эди», дейди.

— Чатоқ бўлибди, ошна, чатоқ бўлибди,— деди ачиниб Моканин.— Энди қаёққа олиб кетяпсан уни? Дўхтургами?

— Дўхтурга-я! Қанча докторга кўрсатдим! Фойда бермади. Бошқа ёққа олиб кетяпман уни... Ҳм... нима десамкин? Мен ўзим-ку, ишонмийман-а, лекин хотинларни биласан-ку... Бунинг устига қизим касал, қизчагинам...

Унинг овози қалтираб кетди ва жимиб қолди. Кўзларини ерга тикиб анчадан бери қирилмаган, оқариб кетган соқол-мўйловини силай бошлади. Моканин унинг сочидаги, соқол-мўйловидаги ҳар бир оқ тола қандайдир кулфат ёки ташвиш оқибати эканлигини тушунди.

— Яқинда,— гапида давом этди деҳқон,— ҳамқишлоқларимиз пристандан қайтишди. Нима дейишганини мен билмайман. Ташвиши йўқ одам нима дейиши мумкин, балки шунчаки ҳазил қилишгандир? Фақат қўшнимиз уйга югуриб келиб қолди: «Гунчо!— қичқирди ҳали ҳовлига кирмасдан.— Омадинг кеп қолди, Гунчо, Нонканг тузалиб кетади».— «Нима гап?»— сўрадим ундан. «Пристандан Никола ва Пеню Сидеровлар қайтиб келишди. Манджи-

ларида оқ қалдирғоч пайдо бўлганмиш. Қордай оппоқ эмиш». — «Йўғ-е!» — «Сан аввал қулоқ сол, — деди қўшним, — оқ қалдирғоч нималигини биласанми? У, — деди, — юз йилда бир марта пайдо бўлади. Ким уни кўрса, бутун дардлари арийди. Гунчо, — деди, — вақтни ўтказмасдан йўлга туш, қизингни олиб бор». — Шундай пайтда жим туриб бўлармиди? Қизимнинг кўзлари жиққа ёш, онаси ҳам ундан қолишмайди — нуқул йиғлайди. Мана, шундан бери йўлдамиз.

— Рост эканми шу? — ҳайрон бўлди Моканин. — Қаерда экан ўша оқ қалдирғоч?

— Ҳозир сенга айтдим-ку, Манджиларида пайдо бўлибди.

— Оппоқмишми?

— Ҳа, қордек оппоқ эмиш.

Ҳайратга тушган Моканин йўлга қаради. Ҳар кун у шу томонларга қўйларни ҳайдаб келарди. Лекин шу пайтгача эътибор бермаган экан: телеграф симлари гуж-гуж қалдирғоч эди. Куз яқинлашиб қолган эди. Шунинг учун олисларга учиб кетадиган лайлақлар, қалдирғочлар бир жойга йиғилишаётган эди. Моканин тепага қараб телеграф симлари қушларнинг кўплигидан эгилиб кетганини кўрди, лекин ҳамма қалдирғочлар қора эди.

— Шу оқ қалдирғочни деб келдим, — деди ҳикоясини тамомлаб деҳқон. — Сендан ҳам сўрамоқчи эдим, балки уни кўргандирсан, ё битта-яримтадан эшитгандирсан...

— Йўқ, ошна. Оқ қалдирғоч? Уни умрим бино бўлиб кўрган эмасман. Иннайкейин, ҳеч кимдан эшитганим йўқ.

Лекин шу пайт Моканин ўз гаплари билан деҳқонни хафа қилиб қўйиши мумкинлигини сезди-да, қўшиб қўйди:

— Ким билади дейсан, балки бордир? Оқ айниқ бўлади, оқ сичқон бўлади, оқ қарға ҳам бўлади. Оқ қалдирғоч ҳам бўлса керак? Одамлар шундай деяётган бўлса, ёлғон эмасдир...

— Ким билади, — хўрсинди деҳқон. — Мен ўзим ишонмайман, лекин хотинлар...

У шундай деб ўрнидан турди. Эзилиб кетган Моканин ҳам уни кузатиш ва қизни кўриш мақсадида арава томон юрди. Улар йўлга чиқишганда қизнинг онаси сарғайиб, очликдан кўзлари киртайиб қолган кампир эрига қандайдир умид билан тикилди. Қиз ҳамон ўрнидан қўзғалмай ётарди. Унинг кўзлари симёғочда тасбеҳдай тизилган қалдирғочларда эди.

— Мана бу одам қишлоққа яқин қолди деяпти,— деди деҳқон.

Отасининг овозини эшитиб, қиз ўғирилди. У жуда озгин эди. Юпқа чойшаб тагидан дард қуритган қомати сезилиб турарди. Аммо кўзлари тийран, чиройли эди. Доим кулиб турарди. Қиз дам отасига, дам Моканинга шу йирик кўзларини тикиб ниманидир кутарди.

— Нонка, бу одам ўша қалдирғочни кўрибди,— деди деҳқон, Моканинга ер остидан қараб қўйиб.— Ҳов анави қишлоқда эмиш, эшитяпсанми? Ажаб эмас, биз ҳам кўрсак.

— Кўрармикинмиз, амакижон?— шивирлади қиз ва унинг тиниқ кўзлари ялтираб кетди.

Моканиннинг бу гапдан эти жимираб кетди. Томоғига нимадир келиб тиқилди. Кўзлари намланди.

— Кўрасизлар, қизим, кўрасизлар,— деди у баланд овоз билан.— Мен уни кўрдим, сизлар ҳам кўрасизлар. Ўз кўзим билан кўрдим — оппоқ, худди қорга ўхшайди. Сен нам кўрасан. Худо ўзи кўрсатсин сенга уни, қизгинам! Ишқилиб, тузалиб кетгин. Ҳали ёшсан, албатта кўрасан...

Кампир кўзларини пирпиратиб йиғлаб юборди. Деҳқон йўтала бошлади. Кейин кўз ёшини қизига кўрсатмаслик учун отнинг олдига бориб, юганини сола бошлади.

— Омон бўлинглар!— деди Моканин деҳқон отнинг тизгинини тортганда.— Қишлоқ узоқ эмас. Симёғоч ёқалаб кетаверинглар, симёғочдан жилманглар.

У арава кўздан ғойиб бўлгунча жойидан қимирламай турди. Қора рўмол ўраган кампирга, қизга тикилди. Мункайиб қолган деҳқоннинг оғир қадам босишига тикилди. Кейин телеграф симларига қаради. Қалдирғочлар гур этиб учишар, кейин яна сим устига кўнишарди.

Моканин оғир ўй ичида қўйлар ёнига қайтди. Ерга ўтириб чордана қурди. «Оқ қалдирғоч,— ўйлади у.— Оқ қалдирғоч ўзи бўлармикин?»

Нимадир юрагини сиқа бошлади. Нимадир келиб яна томоғига тиқилди. Кейин ўзини тўхтатолмай, осмонга тикилди-да, қичқириб юборди:

— Худо! Мунчаям бешафқатсан, худо!

Георгий Караславов

ЯНГИ ЙУЛЛАР БИЛАН

Жазирама август кунларидан бирида инженер Дамов кичкина бир шаҳарчага келиб тушди. Ҳаво ниҳоятда иссиқ, кўчалар чанг, тангадек соя жоннинг ҳузури эди. Дамов бу шаҳарчада эллик йил муқаддам гимназияни тамомлаган ва ҳар дсим уни нафрат билан эсларди.

Блатничевога кмандировка қилишганда унинг аввал жаҳли чиқди, кейин энсаси қотиб, рози бўлди. Бу ерда бир неча қишлоқни таъминлайдиган сув омбори қурилаётган эди. Командировкага бормасликни у ўзига эп кўрмади. Илгарилари у чакана савдо билан шуғулланган, бир нечта чет эл фирмаларининг вакили бўлган, шунинг учун ҳозир янги тузум кишилари биронта топшириқ беришса, йўқ дейишдан чўчирди. Бунинг устига пенсияга чиқиш учун бир неча йилгина қолган эди. Блатничевода туғилгани ва студентлик даврида бир неча марта у ерга бориб келгани ҳақида гапиришни эса лозим топмади. Шундай бўлса ҳам кўнгли хиралашди. Ахир, туғилиб ўсган жойида кўпчилик уни таниб қолиши мумкин эди-да.

Сўнги марта у ўз она қишлоғига бундан йигирма йил муқаддам келиб кетган эди. Отасининг ўлиmidан сўнг мерос масаласини ҳал қилиши лозим эди. Енгилтак ва молпараст бир хотинга уйланиб, қариган чоғида жуда кўп бойлигини созуриб юборган отасидан озгина мерос қолган эди. Лекин бу мерос ҳам отасининг анча давлатманд эканлигидан дарак берарди. Чолнинг қоғозлари ичидан қўшниллар ва таниш-билишларнинг бир қанча векселлари топилди. Камбағал деҳқонлар қарзларини икки мартадан тўлаганлари ҳақида онт ичсалар ҳам, меросхўр уларга қулоқ солмади ва суд орқали ҳамма пулини ундириб олди.

Бу пулларга у яхшигина уй қурди, лекин кўп ўтмай 1944 йил 9 сентябридан сўнг халқ уйни уйдан тортиб олди.

Дамов шаҳарчага келиб тегишли идорани қидира бошлади. Унинг чеҳраси сўлгин, кайфи бузуқ эди. Бутун мамлакатдаги сингари унинг она қишлоғида ҳам катта ўзгаришлар юз берган, шунинг учун у, ҳамқишлоқлари собиқ кулоқ ва шоликорликлар хўжайинига қандай қарашаркин, уни қандай кутиб олишаркин, деб ўйларди ва чўчирди.

Ниҳоят, у қидирган идорасини топди. Малла соч сергап бир йигит уни саволларга кўмиб ташлади. Инженернинг энсаси қотди, лекин мулойимлик билан йигитнинг саволларига жавоб берди. У, албатта, бу эзма йигитни жеркиб бериши мумкин эди. Лекин, йигит, ким билади, балки бутун қишлоқнинг каттасидир? Ё бўлмаса, собиқ партизан, сиёсий маҳбусдир. Ҳозирги пайтда ҳамма нарса қоришиб кетди. Одамларга ҳам энди кийимига қараб баҳо бериб бўлмайди.

Йигит унга савол берар экан, киноя билан унинг ориқ қоматига тикилар, чиройли қилиб боғланган галстуги, оппоқ желети, қора зонтигидан ичида кулиб қўярди.

Дамов студентлик пайтидан бошлаб галстук тақмайдиган, бош яланг юрадиган одамларни ёқтирмасди. Уларни енгилтак, ишёқмас кишилар деб ўйларди. Фландрияда тўрт йил яшагандан кейин эса, зонтик олиб юрадиган одат чиқарди. Сўнгги қирқ йил ичида жуда кўп марта ҳамкасблари унинг бу одатини танқид қилишди, лекин Дамов уларга кулоқ солмади. Европа маданиятини ўрганган киши, гарчи ёмғир ёгмаса ҳам, зонтик олиб юриши керак, деб ўйларди ўзича у.

Меҳмонни бошдан-оёқ кузатиб чиққач, сергап йигит кечирим сўраб ташқарига чиқди-да, сув омборига борадиган биронта машина топиш йўлини ахтара бошлади. Лекин, кўп ўтмай, идорага қайтиб келди.

— Кеч қолибмиз!— деди у жаҳл билан инженерга тикилиб.— Партия комитетининг биринчи секретари ҳозиргина Блатничевога кетибди. «Победа»миз Софияда, юк машиналаримиз банд.

Бу гапларни у худди доклад ўқигандай гапирар экан, яна кечирим сўраб, чиқиб кетди. Бу гал у анча ҳаяллади. Ниҳоят, у хурсанд ҳолда кириб келди.

— Тўғон бошига бир арава кетяпти. Шунда бормайсизми?— сўради у уялиқираб.— Уриндиғи юмшоқ. Яна хашак солиб берамиз.

Дамов бир оз ўйлаб турди-да, бошқа чора йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, рози бўлди. Албатта, у аравада силкиниб боришни истамасди, лекин бу чанг шаҳарчада қолиб кетишни ҳам ёқтирмасди. Блатничевода ишлари қанчалик тез битса, шунча яхши.

Араванинг ўриндиғи чиндан ҳам юмшоқ экан. Дамов ўтмиш йиллар эсига тушиб, аравага чиқди. Уқиб юрган пайтлари уйига қайтар экан, отаси уни кутиб олиш учун шунақа арава чиқарарди. Мана, орадан шунча йил ўтиб, у яна аравада ўз ерларини айланмоқчи. Албатта, бу айланиш уни қувонтирмасди. Энди сеники бўлмаган ерларда сайр қилиш кимни хурсанд қиларди?!

— Илия амаки, аравани аҳтиёт бўлиб ҳайда,— огоҳландирди сергап йигит ва хайрлашиб идорага кириб кетди.

Илия амаки — резинка калиш кийиб олган мўйсафид, хўп дегандай бошини лиқиллатди-да, отга қамчи босди. Арава чанг кўтариб йўлга тушди. Улар кетаётган томондан помидор, ғалла, тарвуз ортган аравалар турнақатор ўтиб турар, буни кўриб инженернинг жаҳли чиқарди. Чангдан унинг тишларигача ғижирларди. Аравакаш чол отни йўрғалатиб борар экан, зимдан инженерга қараб кўярди. Бу одам унга танишдек кўринарди.

— Кўча эмас бу, шопипоя,— кечирим сўрагандай гапирди чол.— Қатнов кўп бўлсаям, йўлга қарашмайди. Яқинда шу йўлдан пахта ҳам таший бошлаймиз. Ана ўшанда нима бўлади? Зора тузатишса...

Инженер уни эшитмасди. У бегона жойга тушиб қолган одамга ўхшарди. Илгарилари бу ерлар бўм-бўш, ўнқир-чўнқир эди. Лойни шу ерлардан олишарди. Шу ерларда Дамов болалик чоғлари ўртоқлари билан бекинмачоқ, «уруш-уруш» ўйнарди. Ҳозир эса ҳамма ёқни иморат босиб кетибди. Эрталаб у поездда келар экан, шаҳарчанинг нақадар кенгайиб кетганлигини кўриб, ҳайрон қолди. Бунинг устига иморатлар кўркам, дид билан қурилганди. Илгариги молбозор ўрнини ҳозир янги қишлоқ эгаллабди.

— Бизнинг МТС!— деди ғурур билан аравакаш чол бир оз юрилгач.

МТСнинг орқа томонида бир қанча цистерналар қаторлашиб турарди. Бензин, нефть ҳиди димоғни қитиқларди. Илгарилари бу жойлар ҳеч кимни қизиқтирмас, ҳеч ким бу ерларга келмас эди. Ҳозир эса ҳамма ёқ иморат...

Кўп ўтмай улар тош йўлга чиқиб олишди. Кейин янги чўприк орқали дарёнинг нариги соҳилига ўтиб, йўлда да-

вом этишди. Бир чақиримча юрилгандан сўнг аравакаш
өтни чапга бурди.

— Тўхта-тўхта!— деб қичқириб юборди Дамов.— Қа-
ёққа кетяпмиз?

— Тўғон бошига,— оҳиста жавоб берди Илия амаки
ва отнинг юганини торти, арава тўхтади.

— Нега бу ёққа бурдинг?

— Янги йўлдан борамиз.

— Қанақа янги йўл?

— Блатничевога борадиган йўл-да.

— Нега қайрилдинг деяпман сенга?

— Қизиқ экансан, янги йўл шу ёқда бўлгандан кейин
қайриламанд-да.

— Эски йўлдан кетавер, тегирмоннинг олдидан ўтай-
лик...

Аравакаш бирпас ўйлаб турди-да, кейин жаҳл билан
өтга қамчи уриб, ўнгга бурди. Кўп ўтмай, от чарчаб, юри-
шини секинлатди. Аравакаш Дамовга олайиб қараб қўйди.

— Бизнинг йўллари ўзинг биласанми?— деди у энса-
си қотиб.

— Асли шу ерликман,— секин жавоб берди инженер
Дамов.

Илия амаки ҳайрон бўлиб қолди.

— Шунақа дегин? Кимсан ўзи?

— Шу ерликман-да,— деди инженер ва қўли билан те-
гирмон томонни кўрсатди.

Илия амаки кепкасини кўтариб, хаёл сура бошлади.

— Э-э-э,— деди ниҳоят у нимадир эсига келиб.— Сен
Дамов эмасмисан?

Инженер бошини қимирлатди.

— Шундай демайсанми! Тоғ-тоғ билан учрашмас эка?
одам одам билан учрашар экан-да. Афтинг танишдай кў-
ринди, лекин кимлигингни ҳеч ўйлаб тополмай турувдим.
Илгари соқол ўстириб юардинг шекилли?

Бу гаплар инженерга ёқмади. Лақмалигидан куюниб,
аравакашдан юзини ўгирди.

— Ҳа, жуда узун соқолинг бор эди!— дерди Илия
амаки жилмайиб.— Буни қара-я, учрашган жойимизни қа-
ра-я! Ростдан ҳам, нега соқолингни кирдириб ташладинг?

— Модадан чиқиб кетди,— жавоб қилди инженер.

— Мени, албатта, унутиб юборган бўлсанг керак,— ку-
либ деди Илия амаки.— Мен ҳам сенларда чорикорлик
қилганман...

Афтидан у ёшлигидаги кўп воқеаларни эслаб кетди шекилли, атрофга қараб нималарнидир шивирлай башлади, кўзлари чақнаб, қошлари чимирилди.

Йўлнинг ўнг томони шопипоя эди. Чап томон текис адир бўлиб, трактор ўшларди. Илия амаки гурур билан унга қаради-да, деди:

— «Кировец». Шудгор қияпти.

Дамов лабини тишлаб, тескари бурилди. Томоғига нимадир келиб тиқилди. Арава тракторга яқинлашганда, кабинадан ёш бир қиз тушиб Илия амакининг олдига келди.

— Илия амаки, агар йўлда Пейкани кўриб қолсангиз, дарров борармишсан деб айтинг!

— Кўрсам, айтаман. Лекин кўрмаслигим ҳам мумкин-да,— чол шундай деб кулиб қўйди.

— Ўзингиз қаёққа кетяпсиз?— сўради қиз.

— Тўғон бошига. Уртоғингни кўрсам, албатта айтаман.

Чол шундай деб, юганни бўшатди. От бир силтаниб йўлга тушди.

Анча юришгач, Дамов трактордан кўзларини узмай, сўради:

— Бу қиз ким? Кўзимга иссиқ кўриняпти.

— Тегирмончининг қизи, Минка.

— Худди онасининг ўзи-я!— деди инженер.

Лекин унинг оҳангидан хурсандлигини ҳам, хафалигини ҳам билиб бўлмасди.

Инженернинг отаси қўшни қишлоқ ерларини ижарага олиб, шоли экдирарди. Бир куни, ёзги каникулга Бельгиядан қайтиб келган ёш Дамов, отасининг қандайдир топшириғи билан шоликорлар олдига келди. Шунда тегирмончининг қизини кўриб қолди. Кўрди-ю, хуштор бўлди. Қиз чиройликкина бўлиб, шўх ва яхшигина ашула айтарди. Тегирмон ўшанда ишламасди. Сув шопипояга оқизилган эди. Лекин тегирмончининг бир неча чақирим нарида ҳовлиси бўлиб, бола-чақалари билан шу ерда турарди. Ёш Дамов ниманингдир илинжида ўша куни шу ерда тунаб қолди. Хизматчилар жой қилиб беришди. Деҳқонлар ёш хўжайиннинг нима учун улар орасида қолганини англаб бир-бирларини туртиб қўйишди. Ўша куни у ярим тунга қадар ухламади. Ҳовлига чиқди, уйга кирди, тегирмончининг чироғи ўчгунча қизни пойлади. Лекин қиз келмади.

— Ўша ёзда, эсингдами,— деди аравакаш.— Бизнинг орамизда қолганинда Керка Маринга ёқиб қолган эди. Мариннинг ўзи ҳам келишган, чиройли йигит эди-да!

Чол шундай деб чордана қуриб олди-да, эслаб кетди, аммо инженер унга қулоқ солмади. Лекин у ҳам тегирмончининг қизини ўйларди. Ушанда қанча ҳаракат қилмади қизни ўзига оғдириш учун... Охири Мариннинг оиласини бошқа ёққа кўчириб юборди, лекин бу ҳам ёрдам бермади, эртаси куни Керка Маринларникига қочиб кетди.

Ёш Дамов ҳеч нарсанинг урдасидан чиқолмай, қишлоқдан кетиб қолди.

Ҳозир шулар ҳақида ўйлар экан, кўнглини нимадир эзар, ёшликнинг ажойиб, унутилмас воқеалари унинг кўз олдидан бирма-бир ўтарди. Мана, бир оз юришгандан сўнг, улар тегирмонни кўришади. Бу ерларда у кўп бўлган. Ҳозир қандай экан? Ҳали ҳам томи оқ тунука билан ёпиғлиқ турганмикин?

— Уша қиз... ҳозир ҳам борми?— сўради инженер аравакашдан. Аммо ўз саволидан ўзи уялиб кетди.

— Керками?— жонланиб кетди Илия амаки.— Марин билан турмуш қуришди. Унга анча бола туғиб берди. Ҳозирги биринчи секретаримиз уларнинг ўғли. Лекин бечора жуда кўп қийинчиликларни бошидан кечирди.

— Нега?

— Йигирма бешинчи йили София черковида портлаш юз берган куни Маринни қамоққа олишди. Партизанлар билан алоқадор экан. Кейин уни отиб ташлашди. Уша пайтлари кўп танишларимиздан ажраб қолдик. Фашистлар унинг катта ўғлини ҳам, Минканинг отасини ҳам отиб ташлашди. У ҳам партизан экан.

— Керка... тирикми?

— Соппа-соғ. Бечора икки йил эрини кутди. Кейин, отиб ташланганини билгач, турмуш қурди, иккинчи эридан бир қиз, бир ўғли бор. Ўғли ҳозир армияда хизмат қилади. Генералми, полковникми — билмадим. Москвада ўқиб келган.— Аравакаш отни бир-икки ниҳталаб қўйди-да, гапида давом этди:— Лекин, Керка бахти бор аёл экан. Ҳозир жуда очилиб кетган. Кооператив хўжаликда паррандачилик фермасининг бошлиғи.

Арава тепаликка кўтарилиб, кейин пастга туша бошлади. Тепаликнинг ён бағрида қўйлар ўтлаб юрарди. Инженер Дамов ниманидир кўриш умидида бошини кўтарди. Бу жой ҳам унга таниш эди. Тегирмонга келган одамлар араваларини шу ерга қўйишарди. Бироқ, тегирмондан асар

ҳам қолмаган эди. Фақат фундаментнинг гиштлари у ер-бу ерда сочилиб ётарди. Тегирмон ўрнида катта олмазёр бўлиб, у дарё лабигача чўзилиб кетган эди.

— Биз ҳам ўзимизни шолитормиз деб юрибмиз-да,— деди чол дарёнинг нариги соҳилидаги шолитормизга ишора қилиб.— Қара, илгари шунақа шоли етиштириб бўлармиди? Техника зўр гап экан-да...

Инженер унинг гапларига эътибор бермади. Тегирмоннинг бузиб ташланганидан унинг кўнгли ранжиган, хаёли паришон эди.

Чинор тагидан ўрта яшар бир киши чиқиб, уларнинг қаршисига кела бошлади.

— Ҳа, Паньо? Яхши юрибсанми? Аҳволларинг яхши-ми?— деди уни кўриб Илия амаки.

— Мана, кўриб турибсан,— жавоб қилди ўрта яшар киши гурур билан қўйларни кўрсатиб.— Шолиторлар олдига кетяпсизларми?

— Йўқ, Блатничевога, тўғон бошига. Уртоқ инженерни олиб кетяпман.

— Бориб келяпман, дейсанми?— ҳайрон бўлиб сўради Паньо.

— Нега бориб келар эканман, энди кетяпман,— жаҳл билан жавоб берди Илия амаки.

— Эсинг жойидами ўзи? Шу ёқдан Блатничевога бориб бўладими?

— Нега бориб бўлмас экан?

— Шудгор қилиб ташланган бўлса, қанақа қилиб бориб бўлади?

— Шундоқ дегин,— бўшашиб деди Илия амаки ва уялинқираб инженерга қараб қўйди.— Бир амаллаб ўтиб бўлмасмикин?

— Бўлмайди, ботиб қоласан.

— Демак, орқага қайт дейсан-да?

— Бошқа иложинг йўқ. Фақат янги йўл билан бориш мумкин Блатничевога.

Илия амаки бирпас ўйланиб турди-да, кейин отни орқага бурди. Инженер Дамов чурқ этмади. Унинг орзулари рўёбга чиқмаган эди. Болалигидан эсда қолган йўл, тегирмон, ҳайдалган ерлар унинг кайфини бузган, юрагини эзиб юборган эди.

Арава йўлга тушди.

— Оқ йўл,— қичқирди Паньо.— Иккинчи марта адашмагин!

Инженер Дамов гаранг одамдай ўтирарди. У чўпоннинг гапларини ҳам, аравакаш чолнинг сўкинишларини ҳам эшитмасди. Унинг қулоғига тракторнинг бир маромда тариллашигина эшитиларди. Бу овоз унинг юрагини тимда-лаётгандай бўларди.

Людмил Стоянов

ХАДИЧА

Қочоқ ва қароқчи Муллаумар ниҳоят, ўз қишлоғига тушиб, хотинини кўриб қайтмоқчи бўлди. Уч кундан бери хотини унинг олдига келмайди, овқат келтирмайди, янгиликлардан уни хабардор қилмайди. Уч кундан бери у Хадичани кўргани йўқ ва бу ҳолат уни ҳайратга солган ва ҳайрон қолдирган эди. У хотинини соғинган эди. Баъзи пайтлари у хотинимни тутиб олишгандир, деб ўйлар, балки ҳозир уни қийнашаётгандир деб хавотир оларди. Шамолнинг увиллашида у хотинининг овозини эшитгандай бўлар, лекин иккалови биладиган сигнал қулоғига чалинмас эди. Унинг назарида туннинг барча сирли товушлари Хадича деб чақираётгандек туюларди, бундан эса у баттар эзиларди. Хадича унинг учун роҳат булоғи бўлиб қолган эди. Ярим тунда у соф ўрмон ҳавосидан нафас олиш учун ташқарига чиққанида ширин овқати тортиб олинган йиртқич ҳайвоннинг ҳолатига тушиб қоларди. Хадича чакалаklarнинг сояларида, қояларнинг сеҳрли шаклларида кўзга ташланар ва бу доимий сароб уни диққинафас қилар, ғазабини келтирарди. У ҳатто Хадича баданининг дўлана ҳидини эслатадиган ҳидини сезар ва унинг кўз олдида жаннат париларидан бири намоён бўларди. Шундай пайтлари у сесканиб кетар, баданидаги ҳар бир томири тортилиб, юз-кўзларига иссиқ қон югургандай бўларди. Қишлоққа тушиб чиқиш фикри худди шундай пайтлардан бирида тўсатдан миясига келиб қолди. У қоронғи ғор ичида шох-шабба устида ётар экан, бирдан сакраб ўрнидан турди ва йўлга отлана бошлади. Бунинг устига овқатлари ҳам тамом бўлиб қолаёзган эди.

Катта харсанг тошни елкалари билан итариб гор оғзини очди. Қайин шохлаари гулханда қирсиллагандай, суякларари қирсиллаб кетди. Эгилиб гордан чиқди. Илиқ ёз тунларидан бири эди. Осмон тўла юлдуз, гўё сахий бир қўл олмос доначаларини кўк бетига сочиб юборгандай... Сокин қайинзорда ер остидан келаётган қандайдир товуш ҳукмрон эди: қаердадир, жарликда дарё қоронгилик билан курашар, сершоҳ қайинларнинг найза миноралари орасидан ярим ой ўроғи мўралаб, кумушдай ялтираб турарди. Туннинг нам сокинлиги ичида Муллаумар ўзини чексиз овоз ҳис қилди, юраги тўлқинланиб кетди ва бутун ҳис-ҳаяжонини бир сўзга тўплаб, хўрсиниб қўйди:

— Ё худо!

У таниш илон изи йўлдан пастга туша бошлади. Тун шоҳи чойшаб каби бутун борлиқни, дов-дарахт, қояларни ўраб олгандек эди. Қоронгиликнинг ўзига хос осойишталиги ичида ҳамма нарса, ўрмон ҳам, тоғ ҳам, жарликда оқаятган дарё ҳам, инсон эшитмайдиган ва тушунмайдиган суҳбат қуришарди. Узоқ вақтлардан бери ҳар бир тирик жонга хос бўлган ҳаётга интилиш, яшаш завқи Муллаумарнинг юрагини тўлдириб турар эди. Ахир у ҳам мана шу ўрмондаги ҳар бир қайин дарахти сингари худо томондан яратилган эмасми? Ахир у ҳам дунёдаги энг қимматли нарсани — ҳаётни сақлаб қолиш учун курашмади-ми? Милтигини маҳкам ушлаб Муллаумар оҳиста қадам ташлаб борарди. У ҳар бир тасодифга тайёр эди.

Муллаумар худди бургут сингари қоя устидан бўрон итқитган тошдай пастга тушар экан, фикри-зикри Хадичада эди. У, фақат Хадичагина уни ҳаёт билан чамбарчас боғлаб қўйганини тушунарди, тоққа қочиб кетгани, одамларнинг кўзига кўринмай юриши сабаблари ҳам Хадича билан боғлиқ эди. Хадича уни гўё ром қилиб олган эди. Баъзан у ўзини ҳукмдорлар олдида тасаввур қилар, кекса баджаҳл полковниклар унга олайиб қараб тургандай бўлар ва хаёлида тахминан шундай савол-жавоб пайдо бўларди:

— Нега қочиб кетдинг?

— У шуни истади.

— Ким?

— Хадича.

Унинг кўзи олдида ўлим манзаралари — ўзи каби қочоқларни қатл қилиш манзаралари пайдо бўлар ва у титроқ ғазаб билан, катта мағрурлик билан ўзига дерди:

— Ҳеч қачон!

Шамол унинг сўзларини юлиб олиб қояларга урарди.
— Ҳеч қачон!.. Ҳеч қачон!..

Дарё лабига тушиб, одамлар билан тўқнаш келиб қолмаслик учун, Муллаумар тегирмонни айланиб ўтди-да, дарё устига ташлаб қўйилган холададан юриб, ўз ерига чиқиб олди. Қишлоқдаги уйлар, бу томонлардаги барча уйлар каби тарқоқ эди. Шунинг учун ҳеч кимга кўринмай уйга етиб олиш қийин эмас эди. Қоронғилик ичида Муллаумарнинг уйи оқариб турарди. Шунинг учун бўлса керак, у жуда яқин кўринарди. Деразаларнинг бирида чироқ милтиллаб турарди. Кўп ўтмай уйга етиб келди. Эгасини дарров таниган ит унинг оёқларига ўралашиб гингшиб қўйди. Бу ерда тун манзараси бошқача, товушлар ҳам бошқача эди. Дала баланд тоғлар қучоғида сокин дам олар, ўртадан худди кумуш камар сингари ўтган дарё алла айтаётгандек эди. Бирпас кутиб туриб, Муллаумар ҳуштак чалди. Айвон эшиги ғирчиллади. Кейин аёл кишининг билинар-билинмас овози эшитилди:

— Умар!

Муллаумар унинг овозида ташвиш сезди ва у ҳам шивирлаб сўради:

— Нима бўлди, Хадича?

— Ҳеч нарса,— жавоб қилди аёл,— ухлашяпти.

Муллаумар оёқ яланг хотинининг қадамларини эшитди, Хадича эшикни очди, шу заҳотиёқ Муллаумар хотини билан юзма-юз тўқнашди. Бутун ҳовли ойдин кеча нурларига ғарқ бўлган эди. Улар девор соясида туришган бўлишса ҳам, Муллаумар хотинининг рангсиз юзидан ва титраб турган қўлларидан нимадир юз берганини сезди.

— Қишлоқ,— деди у,— аскарлар билан тўлган. Сени қидиришяпти. Кеча кечқурун уйни ағдар-тўнтар қилиб юборишди. Энди йўлни пойлашяпти.

Муллаумар чимрилди. Юзини қора булут пардаси қоплади. Хотини билан ёнма-ён турар экан, у баланд, қудратли қайинга ўхшарди. У бир қўлини хотинининг елкасига қўйиб, иккинчи қўли билан милтигини сиқиб турарди. У жуда яхши қуролланган эди. Қамоқ ва кишан ҳақидаги уй унинг юрагини ғазаб ва нафрат билан тўлдириб юборган эди.

— Бу итлар мени нима қилишмоқчи?— деди у тишларини ғижирлатиб.

Бу хабар учрашув қувончини бузди. Эрининг оғир қўлларини елкасида сезиб турган Хадича завқ билан унга

тикилар, аммо бирон нарса деълмасди. Ниҳоят, Муллаумар қўполлик билан уни туртди.

— Юр.

Хадича ичкарига йўл олди. Кетидан Муллаумар кирди. Уйда у отасининг оғир хуррагини эшитди. Очиқ деразадан ташқарига қараб у ухлаб ётган ерни кўрди. Осмон чаман юлдузлар билан тўла эди. У яна кеч ёзнинг жазирама иссиғида ҳансираб ухлаётган ерга тикилиб, юраги эзилиб кетди. Бутун вужудини шу ерга, ҳаётга бўлган аҳтиросли муҳаббат қоплаб олди.

Хадича яна унга ёпишди ва секин сўради:

— Умар, жоним, сени тутиб олишса-чи?

Унинг овозида шунча ташвиш ва қўрқув бор эдики, Муллаумар ўзини ушлаб туролмади, жилмайди. Тош бўлиб кетган юраги бўшашди, хотинининг қўлидан ушлаб, эшик ўрнига ёпилган пардани кўтарди-да, хонага олиб кирди. Қуролларини хонанинг бурчагига қўйиб, Хадича ўчиб қолган жинчироқни ёқиш учун ўчоқни тита бошлаши билан чўккалаб намоз ўқий бошлади.

Тонг маҳали, ҳали хўроз қичқирмасдан, Муллаумар кўприк орқали дарёдан ўтиб олиб, ўрмон ичида ғойиб бўлди. Кўнгли унинг ёришган, иссиқдан қуриб тарам-тарам бўлиб кетган ер сув ичиб баҳраманд бўлгандек, у ҳам хотини билан учрашувдан тўйиб қайтмоқда эди. Унинг қадамлари сокин, у худди ҳаёт-мамот учун курашга тайёр одамдек, дадил юриб борарди. Серқуёш тонг унинг қувончига қувонч қўшар, гўё томирларига ўткир вино қўйилгандек эди. Ёввойи кийик сингари у тошдан-тошга сакраб, атрофга олазарак бўлиб юқорига кўтариларди. Ниҳоят, у ўз маконига етиб келди. Яккаю ягона, энг қимматли хазина сингари унга тикилиб қолган Хадича қиёфаси кўз олдидан кетмас, чексиз муҳаббат ва миннатдорчилик билан тўлиқ юрагини эркалатарди.

2

Бу пайтда уй тўс-тўполон бўлиб кетган эди. У кетгандан сўнг, ярим соат ҳам ўтмай, ҳовли солдатларга тўлиб кетди. Ҳамма оёққа турди. Соқчи ҳовлида қандайдир сояларни ва жинчироқнинг кичкина уйда милт-милт ёниб турганини кўрибди. Муллаумарнинг ота-онаси ва хотинини

қишлоқ марказига сўроқ учун олиб кетишди. Бу ерга аллақачон қишлоқнинг оқсоқоллари йиғилган эди. Отряд командирини, кўзойнакли ёш офицер, агар қароқчи тутиб берилмаса бутун қишлоқни ёқиб юбораман, деб дўқ қилди. Бироқ ҳеч ким қароқчининг қаерда эканлигини билмасди. Чол ҳам, кампир ҳам бошларини қуйи солганча, оғир хаёлларга ботиб ўтиришарди. Солдатлар уйга шунчалик тезлик билан бостириб келишдики, ҳеч ким ўзини ўнглаб ололгани йўқ. Чолу кампир уларнинг қиёфасида ўзларига бутунлай бегона бўлган дунё — даҳшатли, бошидан-оёғи ёлғон, озодликни ўлдирувчи ва лаънат ташувчи дунё кишиларини кўришарди. Бу ҳис ташқаридан қараганда сезилмас даражада бўлса ҳам, юракда жуда кучли, тоғ томондан, шимолдан келадиган қишқи бўрон сингарини эди.

Офицер, тажрибали, кўпни кўрган овчидек, уйда ўз қурбонини пойлаб ўтирарди. У қароқчининг қочиб қутулмаслигини биларди. Ҳовлида эса, қўлларини кўкракларини устига чалиштириб сўроққа чақирилган одамлар ўтиришарди. Улар бир-бирлари билан секин маслаҳатлашишар, баджаҳл офицерни қандай қилиб юмшатишни ўйлашарди. Бироқ ҳеч нарса ўйлаб топишолмасди. Чунки уларнинг ҳеч қайсиси Муллаумарнинг қаерда бекиниб ётганини билмасди. Қочоқни тирик ёки ўлик ҳолда келтириш учун белгиланган муддат эса борган сари ўтиб борарди. Чол ўғлининг дастидан шунча одам қийналишини ўйлаб, эзиларди. Бироқ кўнглида фожианинг юз бермаслигига қандайдир ишонч бор эди.

Офицер эса бутунлай бошқа фикрда, ҳукумат обрўйини сақлаш учун ўз буйруғини амалга ошириши керак эди. Чол, аксинча, ўғлининг гуноҳини билмас, тўғрироғи, тушунмас эди. Худо бургутни осмонда баланд парвоз қиладиган қилиб, одамни эса эркин юрадиган қилиб яратган. Чол табиатдаги ҳамма тирик жон озодликка интилишини биларди. Бироқ у худо томонидан белгилаб берилган тартибга қарши чиқувчи одамларни мутлақо тушунмасди. Шундай хаёллар билан банд экан, кимдир уни туртганини сезди. Соқчи қичқирди:

— Қани, кир!

Чол тасвишлаб бўлмайдиган қўрқув ҳисси билан ичкарига кирди. Юрагининг дук-дук уришидан кўкрагини биров болта билан чопаетгандай туюларди. Бироқ, аскарнинг сокин, хушбичим юзини кўриб, ўзича «Ахир бу ҳам одамку» деди-да, тинчиди.

Уғлинг қаерда, деган саволга, у содда қилиб жавоб берди:

— Билмадим, афанди.

Шунда дўқ бошланди, қўрқитиш бошланди. Агар бу дўқ-қўрқитишлар амалга оширилса, унинг авлоди таг-туғи билан йўқ бўлиб кетади. Офицернинг сўзидан қонун ҳаққи қочоқни тутиш лозим эди. Чолнинг онгида ўғлининг гуноҳи секин-аста ойдинлаша бошлади. Ниҳоят, у илоҳий тартиблардан ташқари бешқа тартиб — одамлар яратган тартиб ҳам борлигини ва бу тартиб бузилганини, муҳими эса, одамлар яратган тартиблар худоникидан оғирроқ эканини тушунди. Кўз олдига зах гор ичида жулдур-жулдур кийимга ўралиб ётган ўғли келди. Бечора бир кунмас-бир кун жаллодлар қўлига тушиши керак. Шунини ўйлар экан, чол қўлини ўрмон томонга чўзди-да, сокинлик билан деди:

— Мана ўрмон, афанди. Уни шу ердан топинг.

Чолнинг бу сўзлари киноядек туюлди. Офицернинг кўзлари чақнаб кетди. Юзлари қизарди. У сўнгги ва ишончли воситани — ўлим даҳшатини қўлламоқчи бўлди. Унинг буйруғи билан хонага кирган солдатларига чолни олиб чиқиб кетишни буюрди, кейин унтер-офицерга тегишли гапларни айтди. Чолни итариб-итариб олиб чиқиб кетишди. Чол офицернинг ваҳшиёна буйруғини тушунди ва бу оддийгина қўрқитиш эмаслигига ишонди. Ҳаёти туганлигини билиб тақдирга тан берди.

Унинг отилиш жойи ўзининг даласи экан. Эсини таниб-дики, у шу ерни чопган, экин эккан. Даланинг ўртасида чуқур қазилибди. Чуқурнинг лабида у кўзлари бойлоқ қолда турар экан, унтернинг сўзларини эшитди:

— Ҳали вақтинг бор, айт, ўғлинг қаерга бекинган?

Чол ўзини қоронғи ўрмон ичида кетаётгандек ҳис қиларди. Бу ўрмоннинг олди жарлик, жарликдан эса олов кўтарилмоқда. Унинг нафаси куйдирмайди, аксинча, музлатади. Нимадир тиззаларининг тагига қаттиқ урилди — у юмшоқ ерга чўккалади.

Буйруқ берилди. Милтиқларнинг ўқланиши эшитилди.

— Вақтинг ўтди!

Атроф гумбурлаб кетди. Уқ овозларининг акс-садоҳи тинмасдан чолнинг кўзларини ечишди. Даҳшатли ўйиндан ҳайратда қолган ва ҳеч нарсага тушунмаган чолни орқасига тепиб яна уй томон олиб кетишди.

Қароқчининг онасини ҳам сўроққа чақиришди. Унинг дағаллашган, бурушиб кетган юзларида ранг қолмаган эди. Умрида биринчи марта у ўзи тушунмаган нарсаларга жавоб бериши керак эди. У ўғлининг урушга бормагани учун қидиришаётганини ҳайрон бўлиб эшитди. У урушда одамлар ўлишини биларди ва шунинг учун ўғлининг гуноҳини яхши тушунмасди. Унинг назарида урушга борганларни жазолаш керак эди. Чунки ҳар бир дарахт ўз жойида ўсади, ҳеч ким ундан бу ҳуқуқни тортиб ололмайди. Оналик қалби унга ўғлининг гуноҳи қандай бўлмасин, унинг бу кўрқинчли одамлар қўлига тушгандан кўра, ўша ўрмонда — қоялар ва ёввойи ҳайвонлар ичида яшагани яхшироқ эканлигини айтиб турарди. Шунинг учун, ўғлинг қаерда бекиняпти, деган саволга кампир софдиллик билан шундай жавоб берди:

- Ўрмонда, афанди.
- Қаерида?
- Билмадим, афанди.
- Ким унга овқат ташийди?
- Ҳеч ким, афанди.
- Яшириб, ўзингга зарар қиласан.
- Нима, афанди?
- Агар у ўз ихтиёри билан таслим бўлса, балки унинг гуноҳини кечиришади. Бироқ, биз уни тутиб олсак, осилади.

- Бу пошшоликнинг иши, афанди.
- Нима деяётганингни тушуниясанми?
- Биз содда одамлармиз, афанди.

Кампирдан биронта нарсани билиш мумкин эмаслиги аниқ эди. Офицер унинг кўзларида табиий одат кучини, ўз боласини яшираётган она одатини уқиб олди. Бироқ у ярим йўлда тўхтайдиган одамлардан эмас эди. Тажрибадан, изчил ва ихтирокор бўлиш лозимлигини яхши биларди. У тоғли халқнинг нозик жойларини топиб, шу жойларига уришни кўпдан бери ўзига касб қилиб олган эди. Лекин қочоқнинг қаердалигини биронта одам билмаганлиги ғалати туюларди. Ё бўлмаса, унинг қаердалигини ҳамма биларди, шунинг учун ҳам уни тутиш қийин. Икки солдат кампирни уйига олиб кетишди. У тақдирга тан берган одамдай сокин қадам ташлаб борарди. Атрофида юз бераётган

воқеа унга оғир дарддай туюлар ва бу дардни қачонлардир сахий кишилар томонидан тузатилишига у ишонарди.

Кеч кира бошлади, шарқдан муздек шабада туриб, осмондаги яккам-дуккам булутларни ҳайдай бошлади. Ботаётган қуёшнинг қизғиш нурлари намозшомнинг ажойиб манзарасини чизди. Ҳисобсиз қизил юлдузлардек тоғ қояларида ўйнаётган қуёш нурлари кампирга севимли, жасур ўғлини эслатди. Ўғлининг шу томонда эканини у яхши биларди.

Кўпгина деҳқонлар, шу жумладан, Хадича ҳам сўроқ қилинди. Уларни ҳам дўқ-пўписалар билан қўрқитишди. Аммо ҳеч ким қароқчининг қаерга яширинганлигини айтиб беролмади. Ёш ва гўзал аёл, гўё Муллаумар унга ҳеч нарса айтмагандай, кўзида ёш билан ҳамма саволларга рад жавобини берди. Унинг юраги зардоб бўлиб тўлган, оғрир, оёқлари бўшашиб кетган эди. Хадича эрини сўнги уч ҳафта ичида бир марта ҳам кўрмаганини ҳадеб такрорларди, лекин офицер унинг шу гапларини айтаётганида уялиб, юзига қизиллик югурганидан ёлгон гапираётганини сезиб олган эди. Хадича Муллаумарсиз қолишини ўйлаганда, боши айланиб, ўзини йўқотиб қўйиш даражасига борарди. Уфқ орқасидаги дунё — баланд тоғлар — буларни ҳар куни у кўриб турса ҳам, бугунгидек эзилмаган, бугунгидек улардан нафратланмаган эди. Гўё буларнинг ҳаммаси унга азоб ва ўлим дунёсидек кўринарди. Ҳеч ким у ёқдан омон қайтиб келмасди. Хадича шу ерда туғилган, шу ердаги дарахт ва майсалар билан бирга ўсган эди. Шунинг учун ҳам уни бу ердан олиб кетишларини ўйласа, бутун вужудини даҳшат қопларди. Офицер эртага эрталаб уни шаҳарга олиб кетишларини ва у ерда қароқчи тоғилмагунча сақлаб туришларини айтганда, Хадичанинг кўз олди қоронғилашиб кетди, бошига қон қуюлди. Тўсатдан оқиб тушган икки томчи ёши юзида қотиб қолди. Хоналардан бирига қамалган бечора аёл ўз тақдирини, эрининг тақдирини ўйлаб йиғларди.

Офицер ташқарига чиқди ва яна бир қанча фойдасиз сўроқ ва дўқлардан сўнг, тутқун деҳқонларни бўшатиб юборди. Кейин ўзи қароқчининг уйига қараб йўл олди. У ерда ҳамма нарса унинг буйруғига мувофиқ тайёрлаб қўйилган эди: зина ва айвон пештоқларига похол тикилган, устидан керосин сепилган эди. Фақат гугурт чақилса, бас, уй ёниб кетарди. Ҳовлининг ўртасида кампир ўтирарди. Бошини қўллари орасига олиб ерга эгилганича у

тебранар экан, нималарнидир айтиб йиғларди. Офицер уни яна сўроқ қила бошлади. Хатто дўқ-пўписа ҳам қилди. Атрофдаги даҳшатдан ўзини йўқотиб қўйган кампир офицернинг саволларини эшитмас, жавоб ҳам бермасди. Шунда офицер солдатларга кетишни буюрди, ўзи ҳам улар орқасидан йўл олди. Қоронғи тун қўйнида ёлғиз қолган қари аёл худди саҳрода адашиб қолган урғочи бўридек ғамгин ва чўзиб-чўзиб увларди.

4

Эрталаб бутун отряд оёқ яланг, пешана боғи елкасига тушиб кетган Хадича билан йўлга тушди. Офтоб ҳали кўтарилмаган, аммо тоғ қоялари орасидан унинг нурлари кўрина бошлаган ва нурлар уфқни олтиндай ёрита бошлаган эди. Ҳаво рутубатли. Тоғ томонга чўзилиб кетган сўқмоқ йўл инсон ҳаётидек узун, қинғир-қийшиқ бўлиб, дам тепага чиқиб кетар, дам кутилмаганда, пастга тушиб кўм-кўк ўрмон ичида ғойиб бўларди. Офицер отга миниб олиб, ҳаммадан олдинда, чурқ этмай борарди. Афтидан у бўлажак экспедициянинг яхши яқунланишига ишонмагандек эди. Солдатлар эса, тонги соф ҳаводан шимириб, бир маромда қадам ташлашар ва улар орасидаги гўзал помак аёл бўрилар қуршовидаги жайрандек кўринарди. Хадича сокин ва ўзини зўрлатмасдан борарди. Номаълум келажак унга худо йўллаган имтиҳондай туюларди. У таниш жойлардан — кўм-кўк ялангликдан, сирензордан борар экан, ҳар баҳор шу ерларга келишини, шу ялангликда шодлик ва шўхлик билан ўтлар устида думалашини ўйларди. Кўприклар устидан ўтар экан, ирмоқларда неча бор ювинганини, оппоқ оёқларини сувга тиқиб қанча-қанча вақт шалоплатиб ўтирганини кўз олдига келтирарди. Ҳозир эса, шу таниш жойлардан ўтиб борар экан, ялангликдаги ўтлар унга салом йўлларди, сирень шохлари шамолдан тебраниб уни ўз ёнларига чорлардилар. Бу ерлардаги ҳамма нарса Хадича билан ғалати бир тилда, фақат уларнинг ўзларигагина маълум бўлган тилда гаплашардилар. Хадича кўм-кўк ўт қоплаган тепаликларга қарарди. Болалигида у бу ерларда Умар билан бирга отасининг эчкиларини боқарди. У оҳиста қадам ташлар экан, ўзини маъсума сезар, Умар учун азоб чекаётганидан эса, фахрланарди. Унинг бутун фикри-хаёли бир нарсага — ўз севгиси ва шу

севги билан боғлиқ бўлган нарсаларга қаратилган эди. Раҳм-шафқат нималигини билмаган одамлар орасида у ўзини бирдан улғайган ҳис қилди. Суқ билан атрофга қараб, таниш қоялар, наъматаклар ўраб ётган харсанг тошлар, у ер-бу ерда кўриниб қоладиган бўм-бўш чўпон чайлааларидан завқланар, улар эслатган ва энди мутлақо қайтиб келмайдиган манзараларни кўз олдига келтирарди.

Бироқ секин-аста уни қайғу боса бошлади. Боягина уни хурсанд қилиб турган қоялар ўз гўзаллигини йўқотди, дарё бошқача бўлиб қолди. Бу ерлар энди унга нотаниш, янги жойлар эди. У бу ерлардан илгари юрмаган эди. Чуқур қайғу юрагини сиқа бошлади, бироқ жувоң аввалгидек сокин ва дадил қадам ташлашда давом этди. Солдатларнинг қўпол ва бачкана ҳазилларига эътибор бермади. Бегона қишлоқлар ёнидан ўтиб боришар экан, йўловчилар уларни кўриб, ўзларини четга олишар, унга қизиқиш ва ачиниш билан қарашарди. Офицер бир оз орқага ўтиб, унинг келишган қоматини кузатар экан, инсонларнинг содда, аммо самимий, чин муҳаббати ҳақида ўйларди. Унинг моғор босиб кетган юрагини шу жиккак аёл қомати, унинг эри ҳақидаги гаплари ачитар, беҳузур қиларди. Помак аёл ҳамма азобларга тайёр эди, фақат севгилисини асраб қололса бўлди. Бунда қандайдир фожиа ва айни вақтда аёлга нисбатан ҳурмат уйғотадиган нимадир бор эди. Офицер борган сари қароқчининг ота-онасидан ҳеч нарса ундира олмаганидек, бу аёлдан ҳам ҳеч нарса билма олмаслигига ишона бошлаган эди. Бироқ нимадир унга ҳали ҳеч нарса йўқолмаганини, ҳаракат қилинса ниятга етиш мумкинлигини сездириб турарди. Ким билади, балки бу шу касбдаги одамларга хос бўлган сезги, ҳисдир?

Отряд тушгача дам олмай юрди. Йўл нотекис ва машаққатли эди. Офтоб елкаларни куйдирар, аҳён-аҳёндагина тоғ томондан муздек шабада эсиб қоларди.

Улар ирмоқ ёнида тўхтаб кекса дарахтлар соясида дам олмоқчи бўлишди. Шу ерда офицер асирани бир чеккага қақриб, деди:

— Қулоқ сол, Хадича, эсингни йиғ. Оёқ яланг билан қаёққа борасан? У ерда сени нима кутишини биласанми? Уч кун юрамиз, кейин қанча вақт поездда юрилади. Сен нотаниш одамлар ичига тушиб қоласан, ҳеч ким сенга ғам-хўрлик қилмайди. Яхшилаб ўйла. Эринг қаерда, айт? Шунда мен сени қишлоғингга элтиб қўяман. Агар у ўз ихтиёри билан таслим бўлса, гуноҳидан ўтишлари ҳам мумкин.

Хадича жавоб бермади, фақат савол аломати билан унга қараб қўйди. Кейин ирмоқ ёнига ўтириб тўрвасини ечдида, нон олиб туз билан ея бошлади, аммо қанча ҳаракат қилмасин, томоғидан ўтмади, чайналиб қолди. Сув ичди. Қўлларини ювиб пешбанди билан артди. У энди анча ўзига келди шекилли, саволларга жавоб бера бошлади. Ҳозиргина ўтиб келган жойлар ва қишлоқларни суриштирди.

Дам олиб, улар яна йўлга тушишди. Хадича эрини ўйларди. Эри эса, тепада, ўз ғорида. Сўнгги туннинг латофати ҳали унинг қонини қиздирар ва у бутуғ вужуди билан эрини ҳис қиларди.

У беихтиёр қадам ташлар ва оёқлари қонаб кетганини сезмасди. Бироқ кўп ўтмай, у қаттиқ чарчаганини сизди, мадори қурий бошлади. Ҳатто шарқ қаёқда, ғарб қаёқда, ажратолмай қолди. Атроф баланд-паст тепаликлардан иборат бўлиб, майда, бетартиб ўсган дарахтлар билан тўла эди. Хадича яна беҳузур бўла бошлади. Яна юрагини кўрқув қоплади.

Қуёш бота бошлади. Бу ерлардаги кун ботиш ҳам худди ўзи ўсган тоғлиқ қишлоқдаги сингари улуғвор, салобатли эди. Олдинда уни нима кутади, бегона жойларда нима қилади?

Ниҳоят, кутилган манзилга етиб келинди. Бу ерда, солдатлар айтганидек, тамаки ва ароқ топиш мумкин эди. Шу ерда улар тунамоқчи бўлишди. Солдатлар ҳар қаёққа тарқалиб кетишди. Офицер Хадича билан ёлғиз қолди. У аёлга совуққонлик билан қарар экан, кўнглида, қишлоғига қайтариб олиб боришни ўйлай бошлаган эди. Шу топ Хадича унга мурожаат қилиб қолди:

— Афанди, сен унинг гуноҳидан ўтишлари мумкин, деяпсан, шу тўғрими?

Офицер ҳайрон қолди. Кутган нарсаси, ниҳоят, юзага чиқди.

— Ҳа, Хадича, уни кечиривади. Мен ўзим подшога хат юбораман. Сен учун, сенинг муҳаббатинг учун шундай қиламан.

— Агар уни кечиривса, яширинган жойини кўрсатаман.

— Айтяпман-ку, кечиривади...

Хадича шу захотиёқ йўлга тушишни таклиф қилди, офицер рози бўлди. Отряд яна йўлга тушди. Бироқ энди орқага қараб юрди.

Ярим кечада Хадичанинг қулоғига она қишлоғидаги итларнинг вовиллаши чалинганда, у ўзини янгитдан туғилгандек ҳис қилди. Ҳозир у ҳамманинг олдида йўл кўрсатиб борарди. Бу йўл унга таниш эди. Шу сўқмоқдан у неча бор эрига овқат ташиган. Сўқмоқ жарлик ёқасида бўлиб, бир қоронғи ўрмон ичида йўқ бўлиб кетар, бир илондек тўлғаниб тоғ қоялари устида пайдо бўлиб қоларди.

Хадича ўз юрак уришини сезар ва ўзини эрига нажот олиб кетаётганидан бахтиёр ҳис қиларди. У фақатгина ўзи учун эмас, балки атрофидаги одамлар учун ҳам, эри жасур ва олижаноб бўлиб кўринганидан шубҳа қилмас эди. Офицер ҳам ўз қоғозида шундай ёзади. Шунда унинг эрини бўшатишади, гуноҳидан ўтишади, у яна Хадичанинг қошига қайтиб келади. Кўрқинчли одам — офицер ваъда берди, унинг қўлидан келмайдиган иш йўқ.

Офицер эса ўз ишидан мамнун одамдай унинг кетидан келар, қўлини эса тўппонча ҳалқасидан қўйиб юбормасди. Тез юришмасди. Кўп тўхташарди. Чунки ҳар минутда қандайдир бир тасодифга дуч келишлари мумкин эди. Экспедициянинг энг машаққатли қисми ҳали олдинда эди. Улар ҳали қочоқни тутганлари йўқ эди.

Тонг ёриша бошлади, солдатлар юришларини яна секинлатишди. Милтиқ найзалари сувнинг ялтирашини эслатар, солдатларнинг юзларидан эса чарчаганлик аломатлари ва бўлажак учрашув хавфи сезилиб турарди. Хадича уларга ҳайрат ва кўрқув билан қараб қўярди. Яна унинг миясида бир фикр, яъни шу солдатлар унинг душманлари деган фикр айлана бошлади. Бу одамлар уни ҳамма нарсадан маҳрум қилишмоқчи, унинг озодлиги ва тинчлигини ўғирлашмоқчи! Унинг ранги оқариб кетди, кўзлари ичига тушиб кетди, тиззалари қалтирай бошлади. Эрининг маконига жуда оз қолган эди. Мана у яна эрини кўради ва уни бутунлай хавфдан озод қилади.

Отряд фор атрофини ўраб олганда тонг ёришган эди. Ҳар бир қоя, ҳар бир дарахт ёнида милтиқ найзаси кўриниб турарди. Сершовқин тоғ шамоли юзларни қизартириб юборган, қўлларни музлатган эди. Осмонда яқин ўлжа илинжида учиб юрган бургутлар сокин парвоз қиларди. Оғзига икки ланжасини тиқиб, Хадича ҳуштак чалди. Бу ёшлигидан иккаловига таниш бўлган сигнал эди. Ҳаяжон-

ли сукунатда бир неча минут ўтди. Хадича яна ҳуштак чалди. Шундан сўнг горни бекитиб турган тош силжиди. Бу гор Рим ҳукмдорлиги давридан қолган шахта эди. Чуқур ва қуруқ шахта.

Мулламарнинг баланд ва жасур қомати гор олдида пайдо бўлди. Афтидан, сеvingан ва озгина хавотирга тушган қароқчи дарров пастга тушмоқчи бўлди, лекин шу топ бир милтиқ найзасини кўриб қолиб, яраланган йиртқичдай, ўзини гор ичига олди.

— Нима бўлди, Хадича?— қичқирди у.

Хадича нималарнидир гапира бошлади, лекин нима деётганига ўзи ҳам тушунмади, ҳатто ишонмади. Тузатиб бўлмайдиган хато қилиб қўйганини билиб, юраги эзила бошлади.

— Умар,— деди у муҳаббат ва алам билан.— Афанди, агар таслим бўлсанг, кечиришга ваъда берди. Улар мени шаҳарга олиб кетишмоқчи эди. Мени шаҳарга олиб кетиб, сени тутиб олишмоқчи эди. Энди бунинг ҳожати йўқ, сени кечиришади.

— Нима қилиб қўйдинг, бадбахт!— қичқирди Мулламар.

Шу пайт тоғ унинг устига ағдарилгандек бўлиб кетди, кўз олди қоронғилашди, у гор ичига судралиб кириб, милтигини олди, кейин яна ташқарига чиқди ва бир харсангтош орқасига ўрнашди. Ундан бир неча қадам нарида ёввойи наъматак ва маймунжон шохлари орасида худди тонг каби гўзал Хадича турарди. У атрофга олазарак бўлиб қараб, дерди:

— Умар, Умар, жоним...

Уқ узилди. Унинг овози тоғ-тошда акс-садо бериб, қоялар устига кўтарилди. Хадича чап биқинини нимадир куйдириб кетганини сизди, кейин бўшашиб, йиқилди. Кўз олдида Умарнинг баҳайбат қомати пайдо бўлди. Пайдо бўлди-ю, у ўзини йўқотиб, қоронғилик ичида қаёққадир думалаб кетди.

— Ҳей!— қичқирди офицер,— биз йигирматамиз, сен ёлғизсан, барибир қутулмайсан.

Ўртага жимлик чўкди. Буйруқ овози эшитилди. Милтиқлар жаранглаб кетди. Тустовуқлар қўрқув аралаш париллаб учишди-да, дарахтлар ичида ғойиб бўлишди. Тўсатдан қароқчининг сокин, жасур овози эшитилди.

— Таслим бўлдим, қардошлар!

У қоматини ростлаб ўрнидан турди, милтиғини тош устига ташлаб пастга тушди. Ерда чўзилиб ётган ўлик хотини устидан ҳатлади-да, солдатлар ёнига келди. Йигирмата найза унинг кўкрагига қаратилиб турарди. Лекин ҳеч қандай қаршиликсиз Муллаумар қўлларини орқасига боғлатди. Кимдир милтиқ қўндоғи билан унинг кифтига урди. У итоткорона бошини эгди-да, йўлга тушди.

Эмилиян Станев

БУРГУТЛАР

Бундан эллик, олтмиш йил муқаддам уларнинг уяси ҳозир темир йўл ўтган жарликнинг париги томонидаги қоялар орасида эди. У ерда улар узоқ йиллар яшашди ва ҳеч ким уларнинг тинчлигини бузмади. Тепаликдан улар кичкина зангори кўл томон сув ичгани келадиган ёввойи эчки подаларини, какликларни, ҳуркоғич, кийиклар ва ғорларни атрофида маймунжон, наъматаклар ўсиб ётган баҳайбат қўнғир айиқларни кўриб туришар, ҳеч ким уларнинг ўтмишини билмас, улар ҳақида бирон нарса сўзлаб беролмас эди. Зотан, уларнинг ҳаёти узоқ муддатни — деярли икки асрни ўз ичига қамраб олган. Улар қачон кўз очган, биринчи бор қаерда ва қандай учрашишган, ҳаётлари қандай воқеалар билан тўла — буни ҳам ҳеч ким билмасди. У пайтлари жарликдан кунлаб, ҳафталаб, баъзан эса ойлаб даҳшатли ва қоронғи ўрмон ичида йўқ бўлиб кетадиган қароқчилар ва чўпонларни назарга одмаганда, одам кам юрарди. Болта, белкуракларнинг тақир-туқури ва биринчи паровезнинг жарлики жаранглатиб юборган гудоги эшитилганда улар умрбод ўз уяларини ташлаб кетдилар.

Улар узун сариқ тишга ўхшаган баланд қоя устига уя қурдилар. Бу қоянинг атрофида эрталаб ҳам, кечқурун ҳам туман сузиб юрар, шамол ҳайдаган булут парчалари унинг қирра учини ялаб ўтар, шунинг учун ҳам қоя устидаги иккита бургутни кўрган кишига, улар ўз уялари билангина эмас, балки бутун тоғ билан бирга қаёққадир сузиб кетаётгандек туюларди.

Ифлос шох-шабба бургутларни пастга, жарликка дума-лаб тушишдан сақларди. Шохлар устидаги патлар эса уларга юмшоқ ва иссиқ ўрин вазифасини ўтарди.

Кечқурунлари бургутлар ўз уяларига тунагани қайтиб келганларида қоянинг учи ҳали ёруғ бўларди. Қуёш нурлари тонг маҳаллари даставвал шу қояни ёритар, кечқурунлари эса энг охири шу қоя устида сўнарди. Шу кечки сөөтларда атрофдаги қорли чўққилар қуёшнинг илиқ пушти ранг нурларидан жилваланар, жарлик ичида эса қипқизил туман худди жаннати қўй подалари сингари оҳишта тебраниб, турарди. Тогни совуқ ва оғир жимлик қоплар, гўё ҳамма нарса нафасини тийиб қандайдир бир даҳшатли воқеани кутиб тургандек қўрқинчли тус оларди. Фақатгина шамолнинг бир хил увиллаши ҳаёт доимий ва ўзгармаслигини билдириб турарди.

Қушлар бирин-кетин уяларига келиб қўнардилар.

Аввал қўшнни қоя устида она бургут пайдо бўларди. У қоя томон шўнғиб унинг атрофида айлана бошларди. Унинг кенг, бақувват қанотлари дам йиғилиб, дам ёйилар, кичкинагина боши атрофга ёлазarak бўлиб силкинарди.

Қўп ўтмай ғарб томондан, қуёш гардиши қонли патнис сингари қизариб ботаётган томондан эркак бургут пайдо бўларди. У ўқдек учиб келиб пастга шўнғир, ҳамон уясига қўнолмай айланиб учиб юрган она бургутнинг ёнидан ўтиб қояга қўнади. Унинг кетидан она бургут ҳам уясига тушарди.

Шу ерда улар ёнма-ён жим ўтиришар, кўзларини олисларга қадашар, ҳозиргина учиб келган жойларини — дарёлар, йўллар, шаҳарларни эслашарди.

Баъзи пайтлари она бургут қўполлик билан сакраб шеригига яқинлашарди. У эркак бургутдан катта ва бақувватроқ эди. Қанотларини ёйиб, кўзларини унга қадарди-да, жим қоларди. Бу жимлик баъзан жуда узоқ давом этарди. Ким билади, балки шу пайтлари у ўз шеригига нималарнидир айтар, бошидан ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб берар... Унинг мағрур кўзлари чақнаб, ўз қурбони устида болта кўтариб турган жаллодни эслатарди.

Кейин бургутлар оиласи ухларди. Баъзан тунлари тоғда бўрон кўтарилиб қолар, ёмғир шариллаб ёғар ё бўлмаса нам қор бутун борлиқни оқ чойшаб билан ўрарди. Лекин бургутлар жойларидан қимирлашмас, табиат стихиясига мутлақо парво қилишмасди.

Улар ҳали жарликда қоронғилик тарқалмасдан уйғонишарди. Бир-икки силкиниб олиб ов излаб кетишарди.

Она бургут шарқ томондаги кенг яланглик томон учиб кетарди. Эркак бургут эса жануб томонга йўрғаларди. Бу

томонда бир нечта тепаликлардан иборат майсазор бо-
эди. Ҳар бир бургутнинг алоҳида ов қиладиган жойи бо-
эди. Ҳеч қайсиси бу борада бир-бирларидан кўмак кут-
масди. Фақат баъзи пайтлари ёввойи эчкилар подасига ҳу-
жум қилинадиган бўлса иккалови бирга учар, бирга ҳара-
кат қиларди. Ўз қурбони устига тошдек ташланиб
қанотлари билан ҳушини йўқотгунча уришарди, сўнг уни
жарликка думалатиб юборишарди. Шунда бир-бирларига
тантанали қичқириб қўйиб, ўлик жонивор томон учиб ке-
тишарди.

Баъзи пайтлари улар қуён ёки бўлмаса каклик овлаб
қолишарди. Қулай пайт топгунча жонивор тепасида соат-
лаб учиб юраверишарди. Хужумлари бекорга кетмаслигига
ишонч ҳосил қилишгач, пастга шўнғишарди. Ҳеч нарса то-
пилмай қолган пайтлари эса мурда излаб олис-олисларга
учиб кетишарди.

Улар бир неча километрдан ҳид билишарди. Баъзан
шамол уларга ҳид олиб келарди. Тепадан улар мовий ден-
гизни, шаҳар ва қишлоқларни кўришарди. Ҳовлилардаги
жониворлар уларнинг иштаҳасини қитиқларди. Лекин улар
учишдан тўхташмасди. Чунки бу жойларни улар икки аср-
дан бери билишарди. Шу муддат давомида шаҳар ва қиш-
лоқлардаги ўзгаришларни улар унча сезишмасди. Чунки
бу ўзгаришлар жуда секин юз берарди. Шунга қарамасдан
шаҳар ва қишлоқлар кенгайди, ўрмонлар эса аксинча сий-
раклашди. Дарёлардаги сувлар камайди, йўллар кўпайди,
илгари жимлик ҳукмрон бўлган адирларда энди ҳаёт қай-
най бошлади. Бу ўзгаришлар бургутларга овқат топиш йўл-
ларини қийинлаштириб қўйди. Ҳайвонлар камайди, ўлик-
лар деярли йўқ бўлиб кетди.

Шунинг учун ҳам улар денгиз ёқаларига учиб кетишар,
у ердан овқат излашарди. Бунинг устига денгизда ўзгариш
кам эди.

Улар кўпинча кун бўйи учсалар ҳам ҳеч нарса топишол-
масди. Лекин бу уларни ранжитмасди. Қушларнинг ҳаёт-
чанлиги шу қадар улуғ эдики, уларга очлик таъсир қилмас
эди. Аксинча ғазаби ва мардлигини кучайтирарди.

Улар ўз ҳаётлари давомида бир неча урушни, қаҳатчи-
лик ва вабони кўришди. Ер юзиде бўладиган кулфатларни
улар тез англаб олишар, чунки икки асрлик ҳаёт уларга
кўп нарсани ўргатиб қўйган эди. Улар тўпларнинг гумбу-
рини яхши тушунишарди. Бу гумбурлар уларга мазали ва
хушхўр овқатлар кўп бўлишидан дарак берарди. Куйинди

ҳиди, тутун уларга жанг майдонларига борадиган йўлини кўрсатиб турарди. Тепадан улар солдатлар калонналарига, озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ортилган аравалар, қочоқлар тўдаларига диққат билан қараб туришарди. Ердаги бу ҳаракат, қий-чув, отларнинг кишнаши, одамларнинг йиғиси, ўқ товушлари узоқ муддатга улар учун овқат ғамлаш имкониятини берарди. Шундай пайтлари бургутлар тоғдан тушиб, жанг бўлаётган жойларда яшашарди. Одам гўшти ҳайвон гўшtidан ҳам ширин эди. Улар ўз овқатларини қарғалар ва бошқа йиртқич қушлар билан бирга баҳам кўришарди. Шундан кейин кўп йиллар давомида улар шу жойларга келиб туришар, занглаган қуроллар, қуриган суяклар уларга тўқ ўтмишни эслатарди.

Бургутлар қишлоқ ва шаҳарларни қуриган бир неча вабо эпидемиясини кўришган эди. Шунда экинзорлар қаровсиз қолган, йўлларда биронта тирик жон кўринмаган, қишлоқлар ҳувиллаб қолган эди. Уша пайтлари бургутлар ўзларини вабо тарқалган шаҳар ва қишлоқларда жуда эркин ҳис қилишган, ҳатто ўша жойларда яшашган ҳам. Баъзи шаҳар ва қишлоқларда шундай кулфатлардан сўнг тирик қолган одамлар миноралари бузилган мачит ва черковларнинг устига ҳар якшанба куни бургутлар учун овқат қўйиб кетишар эди. Улар бургутларни мардлик ва чидамлик символ деб ҳисоблашарди. Уша пайтларда тоғлиқ жойларда кўпинча ҳар хил тўқнашувлар бўлиб турар ва доиму ерларда қароқчи ёки саёҳатчининг ўлигини топиш мумкин эди.

Бир куни эркак бургут бир ўликнинг ёнида чарм тўрва топиб олди. Ичи тўла пул бўлган бу тўрва қонга беланиб ётарди. Бургут уни гўшт парчаси деб ўйлаб, ўз уясига олиб келди-да, болалари олдига қўйди. Тўрва чириб титилиб кетгунча уяда ётди. Унинг ичидаги танга пуллар эса очкўз одамлардан холи қоя тагида қолиб кетди.

Бургутлар ҳаёти ана шундай ўта бошлади. Ҳар баҳор урғочи бургут битта-иккита тухум қўяр, болалари ўсиб ўз уясини ташлаб кетгунча уларни меҳр билан парвариш қиларди.

Ҳеч қандай хавф, ҳеч қандай душман уларнинг тинчлигини бузмас, гўё улар ҳаёт ва ўлимдан холи эдилар. Йиллар ҳам уларни ўзгартирмасди. Тўғри, баъзан одамлар уларни отиб ўлдирмоқчи бўлишарди. Лекин жуда катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган қушлар ўзларини эҳтиёт сақлар эдилар.

Бир куни ҳали тонг отмасдан ёмғир шивалаб қуя бошлади. Шарқ томонда, баҳайбат қоялар ортида қизиган темир парчасидек қуёш нури йилт этиб бир кўринди-да, йўқолди. Атроф жимжит, қоронғи ва дим эди. Кўп ўтмай шарқ томонда қизил бир доғ пайдо бўлди. Бу доғ борган сари кенгайиб булут парчаларини ёрди. Олисдан юлдуз ярақлаб кўринди. Кейин аллақасёқда яшин чақнади. Булут парчалари ҳаракатга тушиб қолди, шамол турди.

Эркак бургут қандайдир бир хавфни сезгандек жойида қимирлаб қўйди. Тажриба унга бу ердан кетишни кўрсатиб турарди. У она бургутга ўгрилди. Шамол зўрайди. Бургут патлари ҳурпайиб, тебрана бошлади. Тўсатдан иссиқ шамол димоққа урилиб чақмоқ чақди. Момагулдирак гулдурди. Қаршидаги қоя тепасидан баҳайбат ҳайвонлар подаси сингари оғир булут парчалари ёпирилиб кела бошлади. Қизил доғ йўқолди. Атроф қоронғилик ичига фарқ бўлди. Шариллаб ёмғир қуя бошлади.

Бўрон бургутларни ҳар дақиқа сургаб кетиши мумкин эди. Буни сезган эркак бургут ўрнидан қўзғалди. Қанотларини йиғиб жарликка тушмоқчи бўлди. Бироқ кучли шамол уни қояга олиб бориб уришига оз қолди. Шунда бургут қанотларини қоқиб шамолга қарши учмоқчи бўлди-да, қоронғилик ичига шўнғиди. Лекин шамол ундан зўрлик қилди. Бургут олишишга кучи етмаслигини сезиб, ихтиёрни бўронга берди. Фақат учиш тезлигини секинлатди. У шамолнинг шимол томонга қараб эсаётганини биларди. Шунинг учун у қаерда тўхташ мумкинлигини ўйлаб, атрофга тикилар, лекин ҳеч нарса кўрмасди. У бўроннинг бир оздан сўнг баттар зўрайишини биларди. Билгани учун ҳам иложи борича тепага кўтарилишга ҳаракат қиларди.

Бургутнинг бўрон билан кураши деярли уч соат давом этди. Охири чидаш беролмади. Қанотларини йиғиб пастга шўнғиди. У ивиб кетган, қанот ва оёқларида мадор қолмаган эди. Бир маҳал осмон ёришди. Шунда у булутнинг пастига учиб бораётганини кўрди. Қанотларини ёйиб ерга кўзларини тикди. Шунда кичкина бир шаҳарча устида учиб бораётганини англади. Бу пайт шамол ҳам секинлашган, лекин булут парчалари ҳамон уни қувиб келарди. Бургут қўниш лозимлигини, ортиқ учишга мажоли қолмаганлигини тушунди.

Уйларнинг томлари, тор кўчалар милтиллай бошлаганда у бир трубани мўлжаллаб, пастга шўнғиди-да, шунинг устига қўнди.

Эрталаб соат тўққизлар эди. Шаҳарнинг бош кўчаси атроф қишлоқлардан от, аравада бозор қилгани келаётган деҳқонлар билан гавжум эди. Тунукачилар устахонасидан болғаларнинг тақ-туқи эшитилиб турарди. Ёмғир ювиб ўтган кўчада моғол босган беда, от, сигир, бузоқ ҳиди кўтариларди. Бўрон бу шаҳарчани четлаб ўтган бўлса керак, ёмғирдан сўнг шаҳарча очилиб, ёшариб кетгандек кўринарди.

Ўз ҳаётида биринчи марта бургут одамларга шундай яқин келган эди. У одамларнинг овозини эшитар, уларнинг юзларини кўрар, ҳар бир ҳаракатини кузатиб турар, аммо чўчимасди. У инсон дунёсини биларди. Баланд тепаликда яшаган бўлишига қарамай одамларни у жуда кўп кўрган, шунинг учун ҳам чўчимасди. У ниҳоятда чарчаган эди. Бутун вужуди қалтирарди. Қанотлари осилиб тушган, патлари ҳурпайган, ҳўл баданидан буғ кўтарилиб турарди.

Аввал ҳеч ким уни кўрмади. Одамлар бошларини қуйи солиб кўчадан ўтиб боришар, бургут тинчгина труба устида ўтирарди. Кун пешиндан оққанда, хизматчилар ва мактаб ўқувчилари кўчани тўлдириб юборишди. Нима иш биландир ташқарига чиққан новвой бургутни кўриб қолиб қўшниси, эгарчи устага кўрсатди. Кўп ўтмай кўчада одамлар тўпланди. Ҳамма — катталар ҳам, болалар ҳам бир-бирларига бургутни кўрсатиб, нималарнидир гапириб шовқин солишарди.

Бургут эса жойидан қимирламасди. Афтидан, у мудрарди. Кимдир унга тош отди. Тош труба ёнидан ўтиб томга тушди-да, тақир-туқур қилиб думалаб кетди. Кимдир бир ҳовуч лой отди. Тўпланганлар бургутнинг бу шаҳарчада қандай пайдо бўлиб қолганлигини ўйлаб бир-бирлари билан баҳс бойлашарди. Кейин ҳамма бирин-кетин қўл кўтариб, ҳуштак чалиб уни ҳайдамоқчи бўлди. Лекин бургут парво қилмади. Шунда катталар тарқалишди. Новвой болаларни ҳайдаб, овқатлангани уйга кириб кетди.

Кўча бўшаб қолди. Кўп ўтмай қуёш ҳамма ёқни қиздириб, кўчанинг ҳидини бургутнинг димоғига ура бошлади.

Бир маҳал эгарчи устанинг шогирди, холдор бола ҳовлига чиқиб, айёрона кўзларини сузиб бургутга тикилиб турди-да, уни ўлдиришга қарор қилди. Эски милтиқни сочма ўқ билан тўлдириб қўшни уйнинг томига кўтарилди.

Бургут эса жойидан қимирламас, афтидан, тоғлик жойларнинг улуғвор дунёсини кўз олдига келтириб мудрарди.

Шогирд боланинг орқасида пайдо бўлиб, милтиқ ўқталиб турганини у кўрмасди.

Кўп ўтмай даҳшатли ўқ товуши эшитилди. Эски милтиқнинг оғзидан тутун бурқсаб чиқди-да, бирпас ҳавода муаллақ туриб қолиб тарқалди. Бургут бир силтанди. Кейин қанотларини ёйиб, учмоқчи бўлди, лекин кўтарилолмади. Дўп этиб томга тушди.

Қўшни дўконлардан одамлар югуриб чиқиб тўполон қила бошлашди. Баъзилар болани сўкишса, баъзилар томдан бургут ўлигини олиб тушиш кераклигини гапириб, шовқин солишарди. Кўп ўтмай ҳали юраги дукурлаб уриб турган бургут тўп этиб томдан кўчага, шундай одамлар ўртасига тушди.

* * *

Она бургут ўз шеригини бир неча кун кутди. У бўрондан қочиб қоянинг бир тешиги орасига беркиниб жон сақлаган эди. Унингчи кун у чидолмай ўз қоясини умрбод ташлаб кетди.

Сариқ тишга ўхшаган қоя ҳувиллаб қолди. Вақти-вақти билан булут парчалари бу қояни ялаб ўтарди. Олисдан қоя тубсиз жарлик устида баҳайбат қанотларини ёйиб, парвозга тайёр турган бургутга ўхшарди.

Орлин Василев

КОНФЛИКТ

Кампир электр плитани ўчириб, қўлига пичоқ олди-да, кастрюльканинг четига ёпишиб қолган хамирни кўчира бошлади. Кейин қопқоқни олиб, биқирлаб қайнаб турган овқатга кўм-кўк петрушка ташлади.

Ошхона қовурилган пиёз, петрушка ва муруч ҳидига тўлиб, кампирнинг чеҳрасини очиб юборди. Кўп ўтмай Рада холанинг машҳур қовурма овқати тайёр бўлди.

Кампир жилмайиб ошхона деразаларини очиб юборди.

— Ҳиди қўни-қўшниларникига ҳам чиқсин.

Рада хола деразани очиб қўйиб овқат пиширганда йўловчилар бир зум бўлса ҳам тўхтаб томоқ қириб қўйишларини биларди. Ҳозир йўловчилар йўқ эди. Лекин шундай бўлса ҳам, Рада хола ажойиб овқат тайёрлаганини ўзи сезиб турарди.

Кампир столга дастурхон ёзди, қошиқ-вилкаларни тартиби билан стол четига қўйиб қўйди. Нон қирқди. Кичкина идишчада туз ҳам келтириб қўйди. Кейин, ҳеч нарса эсимдан чиқмадимикин, деб ўйлаб ошхонага бир кўз югуртирди. Ҳаммаси жойида! Фақат невараси мактабдан келса бўлди.

— Ишқилиб, кўча-кўйда ўйнаб қолмасин-да,— хаёлидан ўтказди кампир бейхитёр эшик томон ўгирилиб.

Кўчада ҳеч ким йўқ эди. Кампирнинг назарида папкасини доим ўйнатиб келадиган невараси бугун кечикаётгандек эди. Кўча эса сербарг дарахтлар ичига қўмилиб ётарди. Олисда турли-туман гуллар ўсиб ётган боғлар, темир йўл излари кесиб ўтган адир ажойиб ҳусн касб этиб турарди. Бунинг устига кузнинг ажойиб ноз-неъматлари кўча-

ларнинг икки бетида, пастак панжара деворлар ортида ўзини кўз-кўз қилиб турарди. Баландликда эса Витоша тоғи. Офтобдан қорли чўққилари кумушдек ярқираб турган қоялар кишига ором бағишларди.

Бу кузги манзара кампирнинг юрагини бўшатиб юборди. Хўрсиниб:

— Пётр, болагинам...— деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

Шундай осуда куз кунларининг бирида ўғли Пётр тоғ томон йўл олган эди. У онасига нима учун кетаётганлигини айта олмади, лекин кампир оналик сезгиси билан ўғлини сўнгги марта кўраётганини тушунди, эшиккача унинг орқасидан борар экан, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

Орадан анча вақт ўтди. Руслар гитлерчиларни енгишди. Ўғлини ўлдирган булғорлар ҳам ғойиб бўлишди. Шундан бери Рада хола партизанлар байрами кунда Болгариянинг жанубидаги Родопи тоғларига бориб ўғлининг қабрига гул қўяди. Шунинг учун бўлса керак, ҳар йили куз келганда кампирнинг кайфияти бузилади, ўғлини эслаб кетади. Унинг назарида доим ўғли эшикдан кириб келаётгандек бўлади. Кириб келади-да, ҳовлининг ўртасида туриб олиб, қичқиради...

— Буви! Нима, мени кўрмаяпсизми, буви?

— Худойим-эй!— кампир ўзига келиб, уялиб кетди. Юраги дукирлаб ура бошлади.

Ўғлини эслаб кетиб, кўча эшикнинг очилганини ҳам, невараси кириб келганини ҳам сезмай қолибди. Бола буви-сини бу аҳволда кўриб, ҳайрон бўлиб қараб турарди.

— Буви, нима, менга қараб турибсизу, кўрмаяпсизми?

Бола лабларини осилтириб хафа бўлган бўлди, кейин портфелини тоқчага улоқтирди. Портфель ичидаги қалам, сийёҳдон ва бошқа нарсалар тарақлаб кетди.

Кампир неварасининг шўхлигидан кулиб юборди-да, кейин уни бағрига босди.

— Дарров ечина қол, болам,— деди у.— Қўлларингни юв, мен шундай бир овқат тайёрлаб қўйдимки, ҳидини сез-япсанми?

Бироқ бола шошмасди, бувисига тикилганича жойидан қимирламай турарди.

— Сенга нима бўлди?— хавотирланиб сўради кампир.— Нега менга қараб қолдинг?

— Буви, нега ўқимагансиз-а?— сўради тўсатдан бола.

— Уқимагансиз?— жилмайди кампир.— Шуниям суриштирасанми...

— Йўқ, йўқ, сиз менга тўғриси айтинг, нега ўқимагансиз? Нега ўқишни билмайсиз?

— Уқимаганман-да. Айтиб берган эдим-ку... Хизматкор эдим, бировларнинг кирини ювиб кун кўрардим. Уқишга вақт бор эди дейсанми?!

Бола лабларини яна осилтириб ўйлашиб қолди. Кейин бувисининг кўзларига тикилди-да, деди:

— Ҳозир Болгарияда саводсиз одамнинг бўлиши уят.

Бу гапларни эрталаб мактабда ўқитувчиси айтган эди.

— Нима-нима?— ҳайрон бўлиб сўради кампир.— Қани, дарров қўлларингни юв-чи!

Рада хола стол устидан тақсимча олиб, чўмич қидира бошлади. Шу пайт невараси яна уни тўхтатди:

— Сизга хат бор, педагогика советидан беришди,

Бойко тўкчадан портфелини олиб очди-да, ичидан бир хатни олиб, бувисига узатди.

— Қани, ўқиб кўринг-чи.

Неварасининг жиддий гаплари кампирга таъсир қилди. Конвертни олиб эҳтиётлик билан йиртди. Кейин, хатни қўлида айлантириб кўра бошлади.

Рада хола ҳеч хатдан яхшилик кўрмаган эди. Илгарилари хат унга доим приставдан, суддан келарди. Бу хатда нима ёзилганикин?.. Кампирнинг қўллари қалтираб кетди. Кейин, секин неварасидан сўради:

— Болам, бу қанақа хат?

— Хатдақа хат-да,— деди бола.— Кўрмаяписизми?

— Кўришга-ку, кўряпман-а, лекин, биласан-ку, саводсизман, ўқиёлмайман.

— Уқиёлмайман?— жаҳл билан деди Бойко.— Менга беринг!

— Ҳа, шундай қила қол, болам.

Бойко бувисининг қўлидан хатни олиб, стулга ўтирди-да, ўқий бошлади.

Кампир нима қилишини билмай, юрагида қандайдир гулгула билан неварасига қулоқ сола бошлади. Хатда шундай ёзилган эди:

«Хурматли ўртоқ Илиева, Тўққизинчи сентябрь номидаги бошланғич мактабнинг педагогика совети саводсизликни ялписига тугатиш ишига қўшилишга қарор қилди. Ҳамма ўқиш-ёзишни ўрганиши керак, чунки саводсизлик капиталистик ўтмишнинг ярамас қолдигидир.

Шу муносабат билан мактабимиз қошида кечки курслар очилади. Баъзи ҳолларда ўқитувчилар саводсизлар билан уйда ҳам машғулот ўтказди.

Ҳурматли ўртоқ Илиева, сиз маълум сабабларга кўра ўқиёлмаганингиз учун педагогика совети бугунданок саводсизликни тугатиш курсига кириб ўқишингизни таклиф қилади. Машғулотларни ўтказиб юбормайсиз, деган умиддамиз.

Ўртоқлик саломи билан мактаб директори
Иван Владимиров».

Бойко пешанасидаги терларни артиб, бувисига қарадида, сўради:

— Тушунарлими?

Бироқ кампир жавоб бермади.

Хат унга кўп нарсани эслатиб юборган эди. Унинг кўз олдига жулдур кийимли, оёқлари кир, сочлари пахмоқ қиз келди. Уша пайтларда, ҳали кичкинагина қизча экан, отаси билан пода боқарди. Кўчада эса, бойларнинг болалари ясаиб-тусаниб, чиройли портфелларини кўз-кўз қилиб мактабга ўтишарди. Кечқурунлари Рада сигирларга овқат бераётган пайтда, бекинмачоқ ўйнаётган болаларнинг овозларини эшитарди. Унинг ҳам уларга қўшилиб ўйнагиси келарди, лекин начора, ишдан қўли бўшамасди.

Кейин унинг кўз олдидан бировларнинг уйларида хизмат қилиб юрган йиллари ўтди. Ҳамма хоналарда катта-катта китоб жавонлари. У шу жавонлар олдида туриб китобларни томоша қиларди, лекин биттасини олиб варақлашга журъат қилолмасди.

Кампирнинг хаёлидан эрининг Болқон урушидан юборган хати ўтди. Хат ичига эри бир сурат ҳам қўшиб юборган эди. Бу рангдор сурат Шукрипошшонинг сурати эди. Атрофида яланғоч хотинларнинг расмлари чизилганди...

Илия суратнинг орқасига нималарнидир ёзиб юборганди, лекин нималигини кампир билмасди. Сурат ўқилмай қолиб кетди. Рада хола уни бировларга кўрсатиб ўқитишдан уялди. Яланғоч хотинлар суратини у сира кўрмаганди.

Ўғли полициядан қочиб юрган пайтлари кампир бундан баттар эзилди. Пётр унинг номига ҳар хил қоғозлар юборарди, лекин кампир қўни-қўшнига олиб чиқиб ўқитишдан қўрқарди.

Рада хола ўзи ўқий олмади, лекин неварасини ўқитди.

Биринчи ҳарфларни Бойконинг қўлидан ушлаб туриб, ўзи ёздирди.

Пётр бир неча марта уни ўзи ўқитмоқчи бўлди, лекин кампир, энди кеч, қариб қолдим, деб кўнмади. Бир куни Пётр зарда билан унинг қўлидан тортди-да, стол ёнига ўтқизиб, қўлига қалам берди. Лекин кампир:

— Болам-эй, қўлим кир ювавериб бод бўлиб қолганини билмайсанми, қалам ушлолмайман,— деб кўз ёши қилиб олди. Келинининг гаплари ҳам таъсир қилмади.

Мана энди невараси қўймаяпти. Фақатгина невараси эмас, бутун педагогика совети-я! Яхшиям, келини ҳозир ишда. Ўғлининг гапларини эшитганда борми, қайнанасига маҳкам ёпишиб оларди-қўярди.

Лекин Рада хола неварасининг бугун мактабдан қандай эзилиб қайтганини билмасди.

Дарснинг охирида ўқитувчи Бойкони чақирди-да, кутилмаган савол берди:

— Менга айт-чи, Бойко, чиндан ҳам бувинг, Рада Илиева, саводсизми?

Болаларнинг ҳаммаси кулиб юборишди. Бойко қип-қизариб уялиб кетди. Кўзларини ердан кўтармай, жим ўтираверди.

Ўқитувчининг болалардан жаҳли чиқиб кетди. Кулганларнинг ҳаммасини уришиб берди:— Саводсиз кампир Рада Илиева,— деди у,— қаҳрамон аёл. Уруш йиллари ўз уйида қочоқларни яширган, жангчиларга ёрдам берган. Бўлмаса Георгий Димитров уни ўз уйига меҳмонга чақирадими? Кампирнинг эри Георгий Димитровнинг кадрдон ўртоғи ва революцион сафдоши эди. У бир гуруҳ солдатлар билан фронтдан қочиб, урушни тўхтатиш ҳақида подшоҳ Фердинандга арз қилиб келган, бироқ подшони қўриқлаб турган немис солдатлари уларни тўпга тутишган. Жуда кўп болгарлар ҳалок бўлган. Немис гранатасидан бизнинг Бойко бобомиз ҳам ҳалок бўлган. Рада хола эридан ажраса ҳам, революцион фаолиятдан воз кечмади. У ўз ўғлини ҳам революцион руҳда тарбиялади. Рада холамининг ўқишга имконияти бўлмади. Энди эса, у ўқиши мумкин. Биз ҳаммамиз унга ёрдам беришимиз керак...

— Шундайми Бойко?— сўради ўқитувчи ҳали ҳам бошини қуйи солиб ўтирган боладан.— Қандай сен аълочи ўқувчи бўлдинг, агар биттагина бувингни ўқиш-ёзишга ўргатолмасанг?

Болалар яна кулиб юборишди, лекин бу кулгидан Бойко хафа бўлмади. Аксинча, у ҳам жилмайиб, кўнглида бувисини албатта ўқитишга қароқ қилиб қўйди.

Мана ҳозир у худди хўроздек бошини кўтариб бувисининг энгидан тортқиларди.

— Курсга ёзиласизми, йўқми? Нега индамайсиз?

— Мени тинч қўйинглар,— деди кампир.— Нега ҳамманг менга ёпишиб олдинг? Бунинг устига, хат ёзишга бало борми, курсга боришдан бошқа менинг ишим йўқми? Сен яхши ўқисанг, бўлди.

Бироқ Бойко таслим бўлмади.

— Демак, ўқишни истамайсиз? Ростини айтинг, истайсизми, истамайсизми?

Кампир жавоб бермади.

Шунда Бойко бугунги дарсда бўлган воқеани, болаларнинг унинг устидан кулганлигини, ўқитувчисига сўз берганлигини шоша-пиша гапира кетди.

— Яхсиси, ўтириб овқатингни е,— деди кампир гапни бўлиб ва ошхонага йўл олди.

Бироқ Бойко бувисининг меҳр билан тайёрлаган ажойиб овқатига ўгирилиб қарамади ҳам. Шунда кампир унинг худди бобосига ўхшаган бир сўзлик эканини пайқади. Нима дейишини билмай, неварасига тикилиб қолди. Шунда бирдан Бойко сакраб ўрнидан турди-да, жаҳл билан кўча томон югуриб кетди.

— Қаёққа Бойко? Овқатинг совиб қолади?— деганича кампир унинг орқасидан қараб қолди.

Кўп ўтмай у қайтиб келди, бувисига бир ўқрайиб қараб, ўз хонасига кириб кетди. Бу хонада, шундай каравотнинг тепасида олтин суви югуртирилган иккита рамкада бобоси ва отасининг суратлари осиглиқ турарди. Бола учун бу суратлар қандайдир катта, сеҳрли кучга эга эди. Эрталаб уйғониши билан шу суратларни кўрарди, кечқурун ётаётганида ҳам шу суратларга қараб уйқуга кетарди.

Ҳар куни уйда, кечки овқатдан сўнг, ё бувиси, ё бўлмаса ойиси унга бобоси ва отаси ҳақида ҳикоя қилиб беришарди. Ҳикоялар шу қадар кўп ва хилма-хил эдики, бола уларнинг қайси бири чин, қайси бири эса тўқилганлигини ажратиб ололмасди.

Ўз хонасига кириб Бойко суратларга тикилди-да, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

— Бувимларни кўрдингларми? Шунақаям одам бўладими?

Ошхонада эса, нима қилишини билмай гимиллаб юрган кампир неварасининг бу гапларидан юраги эзилиб кетди. Кейин югуриб неварасининг хонасига отилди. Бойкё каравотга ётиб олиб йиғларди. Кампир секингина каравот бурчагига ўтирди-да, неварасини силай бошлади:

— Бойко, болагинам, йиғлама. Одамлар нима дейди? Яхшиси юр, овқатингни еб ол.

Бироқ Бойко бувисининг гапларисиз ҳам йиғидан тинди. Сақраб ўрнидан турди-да, эшик ёнига борди, лекин ҳамон унинг кўзларида ёш йилтирарди, хўрсиниб нафас оларди.

— Сиз, сиз... коммунист эмассиз, сиз бобомларга ҳам, дадамларга ҳам ўхшамасиз.

Рада хола қўлларини чўзиб неварасини чақирмоқчи бўлди, лекин Бойкё унга қарамади.

— Эртага ҳаммага айтиб бераман, бутун Болгарияда битта менинг бувим саводсиз, дейман. Шунда сизни клубга олиб бориб ҳамманинг ўртасида уялтиришади. Қўлларини бигиз қилиб кўрсатишади: мана саводсиз коммунист дейишади.

Кампир чўчиб кетди. Қўллари қалтираб, ўрнидан туролмай қолди. Шу пайт Бойко ҳам ўзининг гапларидан ўзи ҳайрон қолган эди. Чиндан ҳам, клуб тўла одам бўлса-де, саҳнада бувиси бошини эгиб турса, ҳамма болалар ундан кулса! Йўқ-йўқ, бундай бўлмайди!

— Иннайкейин, билиб қўйинг, агар ўқимасангиз,— деди қўлларини бигиз қилиб Бойко,— мен сизни буви демайман. Иннайкейин... иннайкейин, кетиб қоламан.

— Худойим-эй, қандоқ кунга қолди бошим...

— Худойингизни мен билмайман, мана шу хонада бобом билан дадамларнинг олдларида айтинг: мактабга борасизми, йўқми?

— Бораман, болам, бораман,— кампир чиндан ҳам неварасининг гапларидан қўрқиб кетган эди.— Илгариям ўзим бормоқчи эдиму, уялиб юрувдим-да. Бунинг устига сен бақриб бердинг. Манга,қари бувингга шунақа бақирсанми?

Кампир шундай деб йиғлаб юборди. Бойко югуриб келиб унинг бўйнидан қучоқлади.

— Буви, буви, бувижон,— у шундай деб кампирнинг юз-кўзидан ўпа бошлади.

Кампир ўзига келиб, неварасини бағрига босди-да, бошини силади. У хурсанд эди. Иккита паҳлавонидан ажра-

ди, бу бола ҳам ўшаларга ўхшайди, лекин унинг умри уларникидек қисқа бўлмайди... У шу хаёл билан неварасини қаттиқроқ бағрига тортди.

— Буванг ҳам айтарди ўқигин деб, даданг ҳам... Мана энди сен қўймайсан. Лекин, билмадим, ўқий олармикинман...

— Уқийласиз!— деди Бойко.— Мен ёрдам бераман. Ҳарфлар осон-ку. Биринчи ҳарф «А»...

— «А» ни биламан.

— «Б» ҳам осон.

— Майли, болам, майли, ўқиш керак бўлгандан кейин ўқийман-да.

Кампир билан невара шу куни алламаҳалгача бўлажак машғулотлар ҳақида гаплашиб ўтиришди. Вақти-вақти билан суратларга кўзлари тушганда, иккаловининг қалбини чексиз ғурур қопларди. Уларнинг назарида суратлар жилмайиб, уларнинг гапларини маъқуллаётгандай бўларди.

Павел Вежинов

БИР КУНИ ТУНДА

Мен бу ғалати одам билан биринчи ва сўнгги марта бундан ўн йил муқаддам кўришган эдим. Баҳорнинг биринчи куни бўлган бу кунни яхши эслайман. Ҳаво одатдаги март ҳаволаридан фарқ қилмасди. Совуқ шабада сийрак қор учқунларини учириб эсарди. Қўргошин тус осмон худди туманли қиш кунларидагидек бўм-бўш шаҳар кўчалари устида осилиб турарди. Эсимда, кун кечга бориб илди. Бироқ мен уйга шошилмасдим: бир ҳафтадан бери уйни иситадиган буғ қозони ишламасди. Клубда зерикканимдан уч стакан қизил вино ичдим. Ҳамкасбларим билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдим. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси жонимга тегиб, уйга жўнадим. •

Ушанда мен шаҳарнинг марказида, Раковский кўчасида яшардим. Эриниб қоронғи йўлакка кирдим-да, қўлимни чироқ ёққани чўздим. Бироқ шу пайт нимадир «шилқ» этди. Коридор ёришди. Мендан икки қадам нарида деворга суяниб ўрта яшар бир киши турарди. У пальтосининг ёқаларини кўтариб юзигача беркитиб олган эди. Аввал унинг ҳаяжон ичида менга тикилиб турган кўзларини кўрдим. Жиндак чўчидим ҳам. Ростини айтсам, умуман, бу учрашув менга ёқмади. Бундан бир ҳафта аввал қандайдир бир йўлакда кимдир менинг ўртоғимни, марказий газеталарнинг бирида бўлим бошлиғи бўлиб ишлайдиган ҳамкасбимни қандайдир темир билан ўласи қилиб урибди-да, бор пулини, чарм портфели, ботинкаларини олиб кетибди. Аксига олиб унинг портфелида менинг қўлёмаларим ҳам бор экан. Ҳозиргина менинг рўпарамда турган бу нотаниш одамнинг ҳам шундай нияти йўқмикин? Чўнтакларимдан

қўлларимни чиқариб қаерига тушурсам экан, деб мулоҳаза қилдим. Буни сезди шекилли:

— Қўрқманг!— деди мулоғимлик билан у.— Мен қароқчи эмасман.

У жилмайиб, худди шундай мулоғимлик билан қўшиб кўйди:

— Кўринишим ҳам қароқчиларга ўхшамаса керак.

Шунда мен унинг чиндан ҳам совлатли, ўзимизга ўхшаган одам эканлигини пайқадим. Эғнида яхши пальто, ботинкалари ярақлайди... Бунинг устига сал чўзинчоқ юзлари сахий, анча-мунча маданиятли одамни эслатарди. Фақат кўзларига унча ишончим йўқ эди: У менга тикилар экан, пешанамдан совуқ тер чиқиб кетганини сездим. У кимни кутаяпти? Бу ерда нима қилиб турибди?

— Мен сизни кутаётган эдим,— худди саволимни билгандай жавоб берди нотаниш киши ва жилмайди.— Мени кўриб чўчиб кетарсиз деб ҳам ўйлаган эдим.

Унинг бу гапи менга ёқмади. Кейин хаёлимдан ялт этиб бир фикр ўтди. Кексайиб адабиёт билан шуғулланишга қасд қилган одамлар ёшларга қараганда сурбетроқ бўлади. Улар ўз қўлёмаларини ёшларга ўхшаб ташлаб кетмайди. Тепангизда ўқиб бўлгунингизча пойлаб туради. Номаълум киши менинг бу фикрларимни ҳам кўзларимдан ўқиб олгандек эди. У истеҳзо билан кулди-да:

— Бундан ҳам қўрқманг,— деди.— Мен ҳеч қанақа қўлёмза олиб келганим йўқ.

— Йўғ-э, мен бунга ўйлаётганим йўқ,— ҳайрат ичида дедим мен.— Хўш, келинг, хизмат?

— Сиз билан гаплашмоқчи эдим.

— Ҳозирми?

— Ҳа, ҳозир.

— Жуда кеч бўлиб кетди-ку,— дедим ҳамон ҳайрат ичида.— Эртага қолдирсак-чи?

— Бугун гаплашганимиз яхши,— юмшоқлик билан гапирди номаълум киши.— Эртага балки кеч бўлиб қолади.

Мен ўйланиб қолдим. Хонам совуқ, йиғиштирилмаган. Бегона одамни шундай хонага таклиф қилишим мумкинми?

— Бунинг аҳамияти йўқ,— деди номаълум киши.— Мен сиз билан гаплашгани келдим, уйингизни томоша қилмоқчи эмасман.

Бу гал энди кўзларим соққасидан чиқиб кетай деди. Бу қандай одам бўлди? Жинними, ё фолбинми? Йўқ, жинни бўлса керак. Кўзлари бежо, ёниб турибди...

— Мен жинни эмасман!— ўксик оҳангда деди номаълум киши.— Мен худди сизга ўхшаган эс-ҳушим жойида одамман.

— Ё тавба!— деб юбордим мен ёқамни ушлаб.— Фикрларимни ўқияпсиз-а!

— Ҳа, чиндан ҳам шундай,— деди номаълум киши.

— Шундан кейин ҳам сиз эс-ҳушим жойида одамман деб ўйлайсизми?

— Жинни одам бировнинг фикрини ўқий олмайди,— кино билан деди менинг тунги меҳмоним.

Афсуски, шундай эди. Жинни одам қандай қилиб бировнинг фикрини ўқий олиши мумкин? Мен унга анграйиб тикилиб қолган эдим. Бир дақиқа хаёлимдан бу учрашув туш бўлса керак, деган фикр ҳам ўтди.

— Йўқ, сиз туш кўрмаяпсиз!— хўрсинди номаълум киши ва қўлини узатиб мени тинчитиш учун тирсагимдан ушлади.— Чўчиманг, бунинг ҳеч қандай ваҳима ери йўқ! Ҳозир мен сизга бир нарсани эслатаман.

У ёқаларини туширди. Энди бу одам менга оддий одамлардан ҳеч қандай фарқи йўқдай туюлди. Бироқ менимани кўришим керак? Унг қулоғидан тушиб турган эшитиш аппаратининг симидан бошқа ҳеч нарсани кўрмадим. Бундай аппаратларни кўп кўрганман. Гарангроқ одамлар шу аппаратларни чўнтақларига солиб юришади.

— Бу эшитиш аппарати эмас,— деди номаълум киши.— Бу микроприёмник. Мен ихтиро қилганман. У, радио тўлқинлар ўрнига инсон мияси таратадиган биотикларни тутди. Оддий қилиб айтганда инсон фикрини тутди.

Бу гаплар қанчалик ғалати ва ақл бовар қилмайдиган бўлса ҳам ўша тобда ишонмасдан иложим йўқ эди. Инсон шайтонларга, фаришталарнинг борлигига ишонмаслиғи мумкин, лекин кўрса борми, ишонмасдан иложи йўқ. Мен, ҳайрон бўлиб меҳмонимга тикилдим-да, бўшашганимча дедим:

— Майли, юринг бўлмаса, уйга кирамиз.

Шундай дедиму, кейин негадир ғашим келиб, қўшиб қўйдим:

— Фақат қулоғингиздан анави симни олиб қўйинг.

Номаълум киши кулди. Унинг кулгиси ёқимли эди. Анча тинчидим.

— Яхши, мен сизни энди қийнамайман,— деди у ва қулоғидан симни олиб чўнтагига солиб қўйди.

Биз уйга кўтарилдик. Мен уни, боя сезган бўлсангиз

керак, ётоқ ўрнида ҳам ишлатиладиган кабинетимга олиб кирдим. Стул устидан кир носкиларни, стол устидан эса колбаса қолдиқларини олиб ташлашим керак эди.

— Ҳозир, нимани ўйлаяпман, биласизми?— сўрадим ҳазиллашиб.

— Билаган,— деди номаълум киши.— Сиз, ёлғиз туриш жуда оғир, деб ўйлаясиз. Лекин пайғамбар бўлмасам ҳам сизга айтиб қўяй, яқинда уйланасиз...

— Омин!— дедим мен бутун баданим жунжукиб кетаётганини сезиб.— Ўзингиз уйланганмисиз?

Тунги меҳмонимнинг чеҳраси сўнди.

— Уйланганман,— жавоб берди у.— Сиз бунга ҳам ҳозир билиб оласиз. Ҳаммасини айтиб бераман.

— Қулогим сизда,— дедим секин мен.— Бироқ аввал менга шуни айтинг-чи, нега мен билан гаплашмоқчисиз? Ахир биз бир-биримизни танитаймиз-ку?

— Йўқ, таниймиз!— деди хўрсишиб номаълум киши.— Сиз балки унутгандирсиз, лекин биз танишимиз. Бундан уч кун аввал биз бир ресторанда ўтирган эдик. Столлари-миз ёнма-ён эди.

Рост-да! Чиндан ҳам шундай. Эсладим! Ресторанда чиндан ҳам ёнма-ён ўтирган эдик. Бироқ, мен унга мутлақо эътибор бермаган эдим.

— Эсладингизми?— сўради у умид билан.

— Албатта. Сиз ўшанда ҳам шу аппаратингиз билан эдингиз.

— Ҳа,— бошини қимирлатди у.— Сиз ўшанда: «Бундай ўйлаб қараганда, унча хунук эмас. Бир вақт келиб мен ҳам шундай аппарат тақадиган бўлсам ранжимасам бўлади», деб қўйган эдингиз ичингизда. Ахир сизнинг ҳам ўн қулогингиз унча яхши эшитмайди, тўғрими?

— Ҳа,— қичқириб юборишимга оз қолди. Шундай фикр хаёлимдан ўтганини эсладим.

— Сиз ўшанда қўшни столда ўтирганлардан баъзиларини эслай оласизми?

Эслашим мумкин эди. Қўшни столлардан бирида иккита жувон, ёшлари тахминан тенг бўлган беш-олтита эркак кишилар ўтирган эди. Жувонлардан биттаси жуда ёш бўлиб, эрини ҳаддан ташқари яхши кўрса керак, кўзларини ундан узмасди. Бироқ эри унга мутлақо эътибор бермасди. Унинг диққати иккинчи аёлда эди. Хотинидан кўра олифтароқ кийинган, доим бўса талаб қилиб турадиган лаблари сезилар-сезилмас бўялган бу аёл ҳам вақти-бевақт унга

ғалати қараб қўярди. Рюмкаларни уриштиришаётганда эса уларнинг бир-бирларига маънодор қараб қўйишларидан иккаловининг алоқаси борлиги фақатгина менга эмас, бошқаларга ҳам аён бўлган эди. Лекин хотини ҳеч нарсани пайқамасди. Нималарнидир қувонч билан гапириб ўтирар, кўзларини эридан узмасди.

— Эслаяпман!— дедим мен.

— Сиз ҳақ эдингиз. У, ҳеч нарсани пайқамасди. Мен унинг фикрларини эшитиб ўтирардим.

Мен ёқамни ушлаб қолдим. Қандай қилиб эшитган? Бу воқеа мени жуда қизиқтириб қўйган ва шу билан бирга даҳшатга ҳам солган эди.

— Анави иккаловининг алоқаси бормиди?

— Албатта. Улар, бечора жувонни алдаб юришар эди. Сиз уларни менчалик диққат билан кузатаётганингизни сездим. Ушанда уларнинг алоқалари борлигига ишонч ҳосил қилганингиздан сўнг: «Бечора аёл! Яхшиямки, у уларнинг миясида қандай фикрлари борлигини билмайди. Билса борми, ёш умри хазон бўларди»,— деб ўйлаган эдингиз. Шундайми?

— Худди шундай!

Менинг аллақачон кайфим тарқаб кетган, бутун вужудим қулоқ бўлиб тунги меҳмонни тинглаб эканман, иккиланишдан асар қолмаган эди. Бу ғалати одамнинг чиндан ҳам даҳшатли аппарат ўйлаб топганига ишончим комил эди. У, ўйланиб менга қараб турди-да, кейин ниманидир эслагандай секин деди:

— Сиз ўшанда: «Яхшиямки у иккаловининг миясидаги фикрларини билмайди», дедингиз. Яхшиям билмайди. Мен ҳам худди шуни ўйладим. Шу фикр мени сизнинг олдингизга етаклаб келди.

— Бироқ бошидан гапириб беринг!— илтимос қилдим ҳаяжон ичида.

Номаълум киши ўйланиб қолди. Силлиқ пешанасини ажин қоплади.

— Ўзим ҳақимда гапиргим келмайди,— деди у уялиқираб.— Ҳатто исмимни ҳам айтмасам дейман. Сиз менинг ҳаётим, тақдирим билан қизиқманг. Бундан ташқари сизнинг кашфиётим тафсилотларини ҳам билишингизга ҳожат йўқ.

— Бўлмаса нега келдингиз?— дедим қўполлик билан.

— Ҳозир биласиз,— деди у ҳорғин товушда.— Шуни айтишим мумкинки, мен бу аппарат устида ўн йил ишла-

дим. Биринчи жиддий муваффақиятим бундан икки йил аввал юз берди. Бироқ тўла муваффақиятга эришганим йўқ. Бировнинг фикрини билишим учун ўша одамнинг бошида оғир, ноқулай бош кийими бўлиши керак эди. Шунинг учун аппаратни мукаммалаштиришга яна икки йил кетди. Сиз, техника ажойиботига ишонмаслигингиз мумкин. Лекин мен ихтиро қилган аппарат чиндан ҳам ажойиб ихтиро.

— Афсуски, фақатгина техника жиҳатдан эмас,— дедим мен ҳамгин оҳангда.

— Тўғри, сиз ҳақсиз,— деди у ҳам хўрсиниб.— Бироқ мен аввал буни фақатгина техник ихтиро деб ўйлаган эдим. Унинг ахлоқий томонларини ўйламаган эдим. Бироқ, биринчи марта трубкадан қулоғимга инсон фикри келиб қуйилганда, ўзимни йўқотиб қўйдим. Шунда биринчи марта ўзимга савол бердим. Бу иш билан шуғуланишга ҳаққим борми? Бундай аппарат яшаши мумкинми? Инсоннинг юрагига қўл солишдан ҳам даҳшатлироқ нарса бормикин? Мен, инсон меҳнатини эқсплуатация қилишни ваҳшийлик деб биламан. Унда инсон фикрини эқсплуатация қилишни нима деса бўлади?

Меҳмоним жимиб қолди. Унинг юзи оқариб кетган, кўзларини ҳам пардаси қоплаган эди.

— Гап шундаки, мен эксперимент қилиб кўрган одам кекса ва қари одам эди. Унинг миёсида касалликка алоқадор бир неча фикргина ўралашиб турарди. Бунинг устига ихтиро шундай бир улуғ нарса бўлиб туюлган эдики, мен масаланинг бошқа томонларини ҳаёлимга ҳам келтирмаган, ўзимни овутиш учун қандайдир бир назария ҳам ўйлаб қўйган эдим.

— Ўзи шундай бўлади,— дедим мен бош қимирлатиб.— Дунёдаги назарияларнинг деярли ярмини олимлар ўзларини оқлаш учун яратганлар.

— Назаримда сиз ҳақ бўлсангиз керак.— деди меҳмон.— Мен ихтирони мукамалаштирганимда, қил кўприк устига чиқиб қолганимни пайқадим. Сизни ишонтариб қўйишим керак: ихтирони фақат сизу, мен биламиз, холос. Уни ишлатиш учун мен ўзимни карликка сёлдим. Бу албатта унча ёқимли иш бўлмаса ҳам зарур эди. Бир куни мен таниш-билишларимга, онламга чет элдан эшитиш аппарати ёздириб олдим, деб айтдим. Шу билан улар қаноатланишди. Бироқ, экспериментлар даври бошланганда мен нима иш қилиб қўйганимни тушундим...

Меҳмон сигарет тутатди. Пешанасини яна ажин чизиқларини қоплади.

— Шу пайтларда мен уй хизматчимиз устида тажриба олиб бораётган эдим. У ҳали ёш, эндигина ўн олтиларга қадам қўйган қиз эди. Доим мудраб юрарди. Аппаратимнинг биринчи тутиб олган фикри: «Уйқум келяпти» деган фикр бўлди. Мен узоқ вақт уни кузатдим. Лекин ухлаш истагидан бошқа нарса эшитмадим. Жаҳлим чиқа бошлади. Наҳотки унинг шундан бошқа истаги бўлмаса, ёки аппаратим бузуқмикин?

Лекин аппарат бузуқ эмас эди. Шу кунлари у хизматчи қиздан янги фикр эшитди: «Қорним очди». Шундан кейин фикрлар қўйилиб кетди. «Бека яна ҳамма нарсани беркитиб қўйибди. Кечқурун нима ейман? Озгина нон топсам ҳам майли эди. Естигимнинг тагига уч бўлак қанд беркитиб қўйганман. Ишқилиб топиб олмаса бўлди. Топиб олиши ҳам мумкин. Ҳамма нарсани титкилаб юради. Бир марта хатларимни топиб олибди. Тагин ҳаммасини ўқиб чиқибди. Уф... Қорним очиб кетяпти. Хўжайиндан сўрасаммикин? Уни биламан, у яхши одам. Уйимга ҳам вақтлроқ қўйиб юбориши мумкин».

— Қандай ҳолатга тушиб қолганимни билсангиз эди ўшанда,— эзилиб гапида давом этди меҳмон.— Сиз, хотинимни билмайсиз. У ҳали ёш, ўттиз бешларга кирди. Яхши кийинади, уни ҳамма маданиятли, интеллигент аёл ҳисоблайди... Тез-тез сизларнинг клубларингизга бориб туради, санъат ҳақида гапиришни яхши кўради. Ўзини ўқимишли, нозик дидли одам ҳисоблайди. Шундай одамнинг хизматкордан овқат беркитиши ўтакетган пастлик эмасми? Ҳеч ақлга тўғри келмайдиган нарса бу. Мен трубкани қулоғимдан олиб қизга қарадим. У, стул суянчигига ёнбошлаб ухларди.

— Марийка, овқат ейсанми?— сўрадим ундан.

Қиз чўчиб тушди ва қўрқа-писа менга ер остидан қаради.

— Йўқ, истамайман.

— Алдамаяпсанми?

— Йўқ, алдамаяпман,— қиз чўчиб гапирарди.— Алдаб нима қиламан.

— Балки беканг сендан овқатни яширар.

— Йўқ, сира ҳам яширмайди.

Мен трубкани қулоғимга иддим.

— Ростини айт,— сўрадим юмшоқ овозда.— Ростини айт.

— Ростини айтдим,— деди қиз ялингансимон менга тикилиб. Мен эса унинг фикрларидан қўрқиб кетган эдим. У, «ростини айтгани қўрқаман. Бека билиб қолса уради», деб ўйларди.

Трубкани олиб ўйланиб қолдим. Боланинг фикрлари чинлигига ҳеч қандай шубҳа қолмаган эди. Мен, хотинимга айтмаслик шарти билан унга пул бердим. Кондитер магазинига бориб ул-бул олиб егин, дедим. Марийка иккилашиб пулни олди, кўзлари ёшланиб кетди. Эшик тагида бошини силаганимда эса хўрлиги келиб ўзини йиғидан зўрга тийиб қолди.

Кайфим бузилиб кетди, бу кун менинг учун нақадар муҳим ва тантанали эканлигини унутиб қўя ёздим. Узоқ йиллик меҳнатдан сўнг мен ниҳоят катта муваффақиятга эришган эдим, тантана қилишим лозим эди. Лекин аслида юрагим нимта-нимта бўлиб кетган, ўзимни қаёққа қўйишимни билмас эдим. Мени бахтсиз қизчанинг тақдирими ё хотинимнинг чин башарасини тўсатдан билиб олганимми, нима ранжитди, билолмасдим. Мен хотиним билан ўн тўрт йилдан бери турмуш қуриб келар эдим. Наҳотки шу давр ичида уни билолмадим, шунча йил у ўзининг асл башарасини мендан беркитиб келишга муваффақ бўлди.

Меҳмоним хўрсинди ва бир дақиқа хонада ёлғиз эмаслигини унутди. Бир вақт бошини шахт билан кўтарди-да, гапида давом этди:

— Менинг қай аҳволга тушганимни тасаввур қилаётгандирсиз. Ўн тўрт йил хотиним билан яшабману, унинг кимлигини билмабман. Мен кўчага чиқиб узоқ вақт айланиб юрдим. Нима қилишимни, нима дейишимни билмасдим. Ниҳоят, уйга қайтдим. Эшикни очганимда юрагим дукиллаб урар, шу топ қандайдир мудҳиш воқеа юз беришини билиб чўчирдим. Хотиним диванга ёнбошлаб нимадир ўқирди. Ярим овозда у билан саломлашиб, қандай янгиликлар бор деб сўрадим.

— Ҳеч гап йўқ!— жавоб берди хотиним қитобдан кўзини узмай.

— Нима дединг?— сўрадим мен.

— Ҳеч гап йўқ,— жавоб берди хотиним жаҳли чиққандай бўлиб.

— Кар бўлиб қолибман,— хўрсиниб дедим мен.— Мана, қара, чет элдан мана бу нарсани ёздириб олдим.

Мен чўнтагимдан аппаратни чиқариб, қалтираб турган қўлларим билан трубкани қулоғимга илдим. Хотиним менга ҳайрон бўлиб қаради-да!

— Энди шу етмаётувди,— деди.

Бирок мен унинг фикрини аниқ эшитдим: «Сен худди пенсионерга ўхшаб қолдинг!»

— Жудаям хунук эмас,— дедим мулойимлик билан,— тагин ярашди менга...

— Қўлтиқтаёқ ҳам қўшиб олмапсан-да!— хотиним елкаларини қисиб қўйган бўлса ҳам, трубкадан шу гап эшитилди.

Мен ёзув стол ёнига ўтириб, қандайдир китобни қўлимга олдим. Хотиним ўқишда давом этди. Қулоғим тагида китобдаги ёзувлар аниқ эшитилиб турди-да, кейин чалкашиб кетди. Кўп ўтмай китобдаги гаплар ўрнини хотинимнинг хаёли эгаллади: «Ундан пул сўрасам нима бўларкин? Йўқ, яхшиси овқатдан кейин сўрайман. Унгача анча бўшашиб қолади!» Яна китоб тексти бошланди. Кейин яна хотиним ўз хаёлларига берилиб кетди: «Бемаъни тажрибалар қила бошлаганидан бери жуда қурумсоқ бўлиб кетди... Наҳотки ҳар бир тийинни ундан ялиниб олсам! Қулоғидаги мана шу аҳмоқона аппаратига бир ойлик маоши кетди ҳисоб. Гапдан эса қолмайди, танқид қилишни қўймайди».

— Наҳотки сен шу даражада ёмон эшитадиган бўлиб қолган бўлсанг?— қулоғимга хотинимнинг овози эшитилди.

— Ҳа!— жавоб қилдим мен.— Айниқса кейинги пайтларда.

— Бечора, дарров қариб қолди,— ўйлади хотиним, кейин китобни ёпди.

— Сиз ҳали ёш кўринасиз!— дедим меҳмоннинг гапини бўлиб.

У кулди, бироқ унинг кулгиси анчагина ғамгин эди.

— Сизга шундай туюлгандир. Лекин ёш хотиннинг кўзига... Ҳай майли, гапни бу ёғини эшитинг. Бир куни у билан клубга бордим, хотиним олма дейишига қарамай, аппаратни чўнтагимга солиб олдим. Унинг мендан уялаётганини сездим. Мен умуман, камгап одамман, унинг танишларига ўхшамайман. Уларга ўхшаб ақлли, ҳазил-мутуйба гапларни гапиролмайман. Мен ўз аппаратим билан машгул бўлганим учун, унга кам эътибор берган бўлсам керак, у афсусланиб ўйлаб қўйди: «У мени уялтиряпти. Бу ерга, бундай одамлар орасига, уни олиб келмаслик керак».

— Хизматкорингиз нима бўлди?— сўрадим мен.

— Биринчи кунидек гаплашдим,— жавоб берди меҳмон.— Хотинимга, сўнгги пайтларда Марийка озиб кетди, дедим. Балки кам овқатланар? Хотиним жаҳл билан менга қараб қўйди-да, деди: «Унга қарашдан бошқа ишим йўқми, нима истаса олиб еяверсин! Ҳамма нарса очиқ-сочиқ!» Аслида эса у бошқача ўйлар эди: «Профессорнинг маошига хизматқорни ҳам ширин таомлар билан боқишимни истайсанми?!»

— Демак сиз профессорсиз?!— сўрадим мен.

— Ҳа,— жавоб берди меҳмон.

— Жаноб профессор, хотин танлашда адашибсиз!— дедим мен.

Меҳмоним менга узоқ тикилиб қолди.

— Аслида у ёмон хотин эмас,— деди у охири.— Четдан қараган ҳар бир киши уни яхши хотин дейди... Уйимиз доим озода, сермеҳмон. Хотиним овқатни яхши тайёрлайди, кийим-кечагимдан доим хабардор. Жанжаллашмайди, кеч келсам уришмайди. У ҳатто менга хиёнат ҳам қилмайди. Билишимча, сўнгги йилларда у бир неча марта севиб қолган. Албатта мени эмас. Аниқ биламан, хотиним мени яхши кўрмайди. Бироқ у ҳеч маҳал менга хиёнат қилган эмас. Узининг майда гаплиги, шахсиятпарастлиги, совуқлигига қарамай, софлигини йўқотмаган. Мен унинг фикрларини узоқ вақт кузатдим, юрагига қўл солдим. Боя мен сизга айтдим, у мени яхши кўрмайди. Лекин баъзи пайтлари менга ачинади, меҳр билан тикилади, лекин кўжинча, мен унинг жаҳлини чиқараман. У мендан жирканади. Бу жирканиш жисмоний жирканишгача бориб етади. Албатта, бу ўзгаришлар менимча, сўнгги йилларда юз берди. Мен унга бегона бўлиб қолдим. Билишимча, бир-биримизга бўлган муносабатимизнинг бунчалик ёмонлашишига фақатгина у эмас, мен ҳам айбдорман. Биз ўзи эркаклар, кўпинча хотинларимизнинг истак ва орзуларига кўзимизни кўр, қулоғимизни кар қиламиз.

— Сиз уни бекорга оқлаясиз,— дедим мен совуққонлик билан.— Гапларингиздан, хотинингизнинг жуда дағал, енгил табиат аёл эканлигини билиб олдим. Сиз айтган софлик эса мешчанликдан бошқа нарса эмас...

— Билмадим,— хўрсинди меҳмон.— Мен объектив бўлишга интиляпман. Агар эътибор берган бўлсангиз ҳамма нарса мен ҳозир қилган ҳикоядақа эмас, бошқача. Инсон қалби ташқи шаронгдан кўра секин ўзгаради. Агар менинг

ўрнимда сиз бўлганингизда, сизнинг мулоҳазаларингиз албатта меникидан ўзгача бўларди. Кўпгина орзу-ниятлардан воз кечардингиз. Ахир сиз ёзувчисиз, буни мenden яхши билсангиз керак... Инсон инсонни, агар ўзи шунга эга бўлмаса, ишонмаса, сахийликка, одамгарчиликка ўргата олмайди.

— Дўстларингиз борми?— унинг гапини бўлдим.

— Шунини сўрайсиз деб ўйлаган эдим,— жавоб берди меҳмон.— Ҳа, дўстларим бор. Ёшлигимиздан бирга ўсган битта дўстим бор... Биз тез-тез у билан кўришиб турамиз. Ҳеч нарсани сир сақламай гаплашамиз. Лекин қулоғимга трубкани тиқиб гаплашганимда биз ҳеч маҳал очиқ гаплашмаганимизни пайқадим. Бунинг устига биз бир-биримизни мутлақо билмас эканмиз. Фақат мен унга сир сақлаш шarti билан ихтиро характерини гапириб бердим. Бироқ қандай натижаларга эришганимни айтмадим. Яқинда ишим муваффақиятли кетаётганини сўзлаганимда у менга ғалати қараб:

— Яхши...— деб қўйди. Бироқ хаёлида бутунлай бошқа нарса эди: «Наҳотки шу жинни одам бирон нарсага қодир бўлса? Тинчгина маошини олиб ётавермайдими!»

— Яқинда тугатсам керак,— гапимда давом этдим мен. «Кўрамиз-кўрамиз,— ўйлади у.— Ҳеч бало қила олмайсан. Яхшиси хотинингга эҳтиёт бўл, унга қара. Хотининг ҳар қадамида сенга хиёнат қилиб юрибди!»

Бу гап менинг жаҳлимни чиқариб юборди.

— Анна менга хиёнат қилмайди!— дедим совуққонлик билан.

У менга ҳайрон бўлиб қараб қолди. Унинг бу ҳолати мени қувонтирди.

— Хотининг хиёнат қилади деб ким айтди сенга?

— Сен айтдинг!

— Ҳеч нарса деганим йўқ!— гўлдиради у ва кўзларида қўрқув аломатлари пайдо бўлди.

— Касалмасмисан?— сўрадим ғамхўрлик қилиб.— Ахир, ҳозиргина сенга ачинаман, ҳолинг хароб, деб айтдинг-ку.

— Йўғ-э, бўлмаса хаёлимдаги гапларни айтиб юборибман-да. Тавба, ростдан ҳам нима бўлди менга?— деди у уялинқираб.

— Менга қара,— гапимда давом этдим мен.— Мен сен ўйлагандек аҳмоқ эмасман... Мен Аннанинг хиёнат қилганига ишонаман. Тагин сен мени жинни деб юрибсан!

— Ким? Мен? Қўйсанг-чи! — қичқириб юборди дўстим.— Сени нега жинни дерканман?!

— Дўстлар бир-бирларига муносабатларида очиқ ва соф бўлишлари керак,— дедим мен.— Улар бир-бирларига ишонишлари керак. Бўлмаса бундай дўстликнинг кераги йўқ.

— Тўғри, тўғри албатта,— ғўлдиради дўстим.— Лекин мен сен билан доим очиқ ва соф бўлганман.

Меҳмоним бирпас ўйланиб қолди. Кейин давом этди:

— Бироқ у мен билан очиқ эмас эди. Афтидан буни ўзи ҳам сезган бўлса керак. Кашфиётимни мен фақатгина шу яқин дўстимда эмас, бошқаларда ҳам синаб кўрдим. Улар алдашарди. Бировнинг алдаганини сезиб қолишса ғазабланишарди. Ўзлари эса бу одатларини ташлашмасди. Соқол-мўйдовига оқ тушган обрўли одамлар — олимлар, артистлар, раҳбар ходимлар — ҳамма-ҳаммаси шундай енгиллик билан, осонлик билан алдашардики, баъзида менинг яшагим келмай қоларди. Керак бўлса ҳам, керак бўлмаса ҳам улар бу одатларини ташлашмасдилар. Оддий, майда-чуйда нарсаларда ҳам ўз яқинларини, дўстларини ҳеч қандай ориятсиз алдашарди. Мен баъзи одамлар учун ёлғон — ҳаёт матлабига айланиб қолганини тушундим. Бундай одамлар алдамчиликсиз яшолмайдилар, ишлолмайдилар.

— Эскидан шундай! — дедим мен хўрсиниб.

— Тўғри,— деди меҳмоним қизишиб.— Лекин билган бошқа-ю, эшитган бошқа экан. Ёлғончиликдан сўнг мени ҳайратга солган нарса аҳмоқлик бўлди. Одамлар ўз аҳмоқликларини шундай катта маҳорат билан яширадиларки, унинг санъатдан мутлақо фарқи йўқ. Бир одамнинг аҳмоқлигини бир неча йил бирга яшаб ҳам билолмайсан киши. Менинг аппаратим эса, бир дақиқада суҳбатдошимнинг кимлигини, унинг қандай одам эканлигини, ҳис-туйғуси, тафаккур оламини кўрсатиб беради. Мен одамлар ҳақидаги тасаввуримиз қанчалик камбағал эканлигини шу аппарат орқали билдим. Мен одамлардаги худбинлик, шахсиятпарастлик нечоғлик юксалганини сездим. Лекин ҳаммада эмас, шундай одамлар ҳам борки, ҳаётда биз уларни пайқамаймиз. Лекин улар ҳақиқий инсонлар, ҳақиқий одампарастлар...

— Афтидан сиз бу аппаратни ихтиро қилиб, ўксинган бўлсангиз керак?

— Йўқ, йўқ. Аппарат мени тушқунликка солмади. Ак-

синча, ҳақиқатни англашга ёрдам берди. Инсон юраги ра-
эолат ичига тушгандан сўнг сиқилади, ўша ҳолатга кўни-
киб кетади охири. Мана шундан қўрқиш керак. Аммо яхши
одамлар ичида, яхши шароит ичида инсон юраги очилади,
гўзаллашади, ўзининг бутун доғларидан қутулишга инти-
лади. Мен ишонаман, шундай бир давр келадики, бизда
ҳамма одамлар ҳақиқий инсон даражасига кўтарилади!

— Мен хурсандман!— дедим севиниб.— Сизнинг шун-
дай ўйлашингиздан хурсандман!

— Мен, ишонаман,— дедим.— Ёмонликни билиш унга
тушуниб етиш, бу ҳали ёмон бўлиш деган гап эмас, бу ҳа-
қиқатни англаш деган гап.

— Сиз ажойиб ихтиро кашф этгансиз!

Меҳмоним ғамгин кулиб қўйди.

— Сизга шундай туюляпти. Мен ўз аппаратимми бу-
зиб ташламоқчиман. Шундай қиламан, ҳеч ким мени бу
йўлдан қайтаролмайди.

— Нима деяпсиз ўзи?!— сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Ҳа, балки шу тунӣёқ бузиб ташларман...

— Йўқ, сиз бундай қилолмайсиз!— қичқириб юбордим
мен.— Ахир қандай ихтирони бузмоқчи бўлганингизни ту-
шунапсизми? Бу ахир мислсиз ихтиро-ку!

— Худди шунинг учун бузиб ташламоқчиман,— деди
меҳмоним.— Чиндан ҳам бу даҳшатли қурол.

— Ҳақиқат учун курашувчи қурол!— гапимда давом
этдим мен.— Агар ёлғоннинг ниқоби олиб ташланса, аҳ-
моқлик фош этилса, кимга фойда-ю, кимга зиён? Шунинг
ўйладингизми?

— Кўп ўйладим,— чарчагансимон деди меҳмон.— Жу-
да кўп ўйладим. Биласиз, бир неча йил муқаддам табиат-
нинг улуг бир сири кашф этилди — атом энергияси очил-
ди... Хўш, нима бўлди? Инсоният шундан бахт топдими?
Агар бу ихтиро коммунизм эрасида юз берганидами, унда
бошқа гап эди. Ҳозир эса, унинг бахт келтиришидан, кул-
фат келтириши аниқроқ. Тағин уни кимнинг қўлига тушиб
қолишини биронтамиз билмаймиз. Агар атом бомбаси би-
лан ўйнашаётганлар қўлига тушиб қолса-чи? Сиз бу кич-
кина аппарат алдамчилик ва аҳмоқликка қарши даҳшатли
қурол деяпсиз. Шу аппарат алдамчилик ва аҳмоқлик қўли-
га тушиб қолса-чи? Улар баттар кучайиб кетмайдими?!

Мен жавоб беролмай қолдим.

— Бўлмаса нега менинг олдимга келдингиз?— сўрадим
қизишиб.— Маслаҳатгами?

— Йўқ,— меҳмон бошини қимирлатди.— Мен маслаҳатга зор эмасман. Ҳаммасини ўйлаб қўйдим. Балки нотўғри баҳо бергандирман, лекин бу бошқа масала. Мен бир нарсани билмоқчиман. Атом ихтиро қилган олимлар ўз кашфиётларига тўғри баҳо бердиларми? Мен бу аппаратни кашф этиб, ўзим йўқ қилишим мумкин. Шундай қилишга қарор ҳам қилиб қўйдим. Лекин сўнгги кунларда ғалати бир шубҳа мени қийнапти...

Меҳмон жимиб қолди. Унинг қора кўзларида қандайдир чўғ пайдо бўлди.

— Шубҳа?— сўрадим мен.

— Ҳа, шубҳа! Мен жинни бўлмадиммикан, деб ўйлаб қолдим. Агар бу касалманд кишининг хаёли бўлса-чи?

Шу гапдан кейин мен хонада совуқ шамол изғий бошлаганини пайқадим. Нега бу одамнинг кўзлари ғалати чўғлиниб кетяпти? Балки у чиндан ҳам ақлдан озгандир? Мен ўз ўтирган жойимдан деразага қарадим. Ташқарини қоронғи тун қоплаган эди.

— Мен сизга қандай ёрдам беришим мумкин?— сўрадин ундан нимадир томоғимга келиб тиқилганини сезсам ҳам, ўзимни осойишта тутишга интилиб.

— Ёрдамингиз жуда осон. Мен сизга ўз аппаратимни бераман. Сиз уни синаб кўрасиз. Бу даҳшатли сирни мендан кейин билган одам сиз бўласиз. Агар аппарат ҳақиқий аппарат бўлса — сиз ҳам менинг фикрларимни эшитасиз.

Ўртага ноқулай жимлик чўкди. Мен томирларимда қон тўхтаб қолганини сездим.

— Яхши,— дедим бўшашиб.

У чўнтагига қўл солиб, аппаратни олди. Мен унинг қўллари титираётганини кўрдим.

— Мен бир хат ёзиб қўйдим,— деди у ҳаяжон билан.— Кичкина хат. Шуни ўқийман, албатта ичимда. Сиз текшириб кўрасиз.

— Яхши,— дедим мен.

— Мана, трубкани олинг...

Мен аппаратни олиб унинг кичкина қора трубкасини қулоғимга илдим. Бир қанча вақт мен қандайдир ноаниқ товушларни эшитдим. Кейин меҳмонимнинг овози эшитилди. Аниқ эшитдим. Этларим жимирлаб кетди.

— Эшитяпсизми? Овозингизни чиқариб гапиринг, эшитяпсизми мени?

— Эшитяпман!— жавоб бердим мен ҳайрат ичида.

Меҳмоним оқ қоғозга бошини эгиб, ўқий бошлади.

— Эшитинг. Мен сизнинг олдингизга соф бир инсон сифатида, соф бир инсон олдига келгандек келдим... Сиз менга учрашувимизни ҳеч кимга айтмасликка ваъда беринг. Бугун бир минг тўққиз юз қирқ еттинчи йилнинг йигирма иккинчи марти. Ун йилдан сўнг ваъдангиз ўз кучини йўқотади. Менинг кашфиётимни ўшанда хоҳлаган одамингизга ҳикоя қилиб беришингиз мумкин. Одамлар менинг нима кашф қилганимни, нимага қодир эканлигимни, кашфиётимни нима учун сир сақлаганимни билишсин. Тамом.

Меҳмоннинг овози жуда юмшоқ, ёқимли эди.

— Сиз-чи?— сўрадим шошиб.— Сиз ўшанда қаерда бўласиз?

— Аппаратни беринг!— деди трубка.— Илтимос қиламан, аппаратни ечинг.

Мен рози бўлиб қулоғимдан трубкани суғурдим ва меҳмонимга қарадим. У креслога тирсагини тираб ўтирар эди. Унинг юзида қандайдир сокинлик, ўз ишидан ниҳоятда мамнун бўлган одамнинг қувончи бор эди.

— Сиз эшитдингиз!— деди у тўлқинланиб.— Мана текст. Шунда ёзилган гапларни эшитдингиз.

Мен текстга кўз қиримни ташлаш биланоқ аппаратнинг чинакам аппарат эканлигига ишонч ҳосил қилган эдим.

— Ҳа, шу текстни ўқидингиз...

— Бугун кечаси мен тинч ухлайман,— деди меҳмон.— Жуда тинч ухлайман, виждоним азобланмайди.

— Агар сиригизни фош қилсам-чи?

— Сиз буни қилмайсиз,— деди у энгил табассум билан.— Мен сизни биламан. Лекин яна ихтиёр ўзингизда. Фош қилсангиз қилаверинг. Бугун кечаси бу аппарат йўқолади. Уни ҳеч ким тиклаёлмайди.

— Бироқ у сизда, сизнинг миянгизда қолади. Ун йилдан сўнг ҳам сиз бу кашфиётингизни инсониятга ҳадя қилишингиз мумкин. Шундай эмасми?

— Балки,— деди у ҳазиломуз.— Лекин у пайтгача мен ўлиб кетарман. Хуллас, келажак кўрсатади...

Мен меҳмонимдаги ўзгаришни кўриб ҳайрон қолдим. У оғир юкдан халос бўлган одамдек ўзини энгил ҳис қиларди. Унинг кайфияти менга ҳам ўтди шекилли, қайғулик фикрларимни унутиб юбордим.

— Ҳақиқий инсон келажакка ишониши керак!— деди у.

— Ҳа, ишониш керак!— унга қўшилдим мен ҳам.

У ўрнидан туриб оғир хўрсинди.

— Кетяпсизми?— сўрадим ташвишланиб.

— Кеч бўлиб қолди, ухланг,— деди у кулиб.

— Агар уддасидан чиқсам,— жавоб бердим мен.

— Бу қийин эмас. Кейин уйқусизлик унча хавфли эмас.

— Балки.

Эшик олдида меҳмоним ингичка, юмшоқ қўлини менга узатди. Биз маҳкам қўл сиқишиб хайрлашдик.

— Мен ажойиб товушларни эшитган биринчи одам бўлдим,— деди у.— Сиз охиргисисиз. Хайрли тун.

Ўз хонамга қайтиб кирганимда, дераза ёнига боргим келиб қолди. Бордим ҳам, деразани очиб кўчага қарадим. Меҳмоним кўчани кесиб ўтаётган экан. Унинг қоматида, юришида қандайдир умид, ишонч бор эди.

* * *

Шундан бери роппа-роса ўн йил ўтди. Мен ҳеч қаерда ўзимнинг ғалати, тунги меҳмонимни учратмадим. Унинг ҳақида ҳеч нарса эшитмадим. Шу кеча ажойиб эсдаликларимнинг сўнгги варағини ёзиб тугатар эканман, мен яна деразага қарадим. Кўчани кесиб ўтаётган нозик, баланд бўй одам қиёфаси кўз олдимга келди. Яна уни кўрармиканман? Қачонлардир у уйимга келиб эшигимни тақиллатармикин? Балки ўлиб кетгандир? Бу саволларга ҳеч ким жавоб бера олмайди. Балки у ҳозир нам тупроқ ичида қимир этмай ётгандир ё бўлмаса қандайдир бир вокзалнинг кутиш залига кириб олиб ўз аппарати билан одамларнинг қайғули, ёрқин фикрларини эшитаётгандир? Буни ҳам менга ҳеч ким айтиб беролмайди.

Дераза ёнига келдим. Нам шабада эсиб, майда қор учқунларини ўйнатарди. Муздек бир томчи юзимга келиб қўнди. Унинг овозини эшитмасам ҳам, ажойиб аппаратнинг майин товуши қулоғим остида жаранглагандай бўлиб кетди.

билан ўттиз йил бўлди кўришмаганимизга... Унга сизни Михаил Ковашки сўраяпти деб айтсангиз...

Секретарь қиз энди унга бошқачароқ, мулойимроқ қаради. У бир марта ўз бошлиғидан қадрдон дўсти келганда киритмаганлиги учун гап эшитганини эслади. Уша одам нимаси биландир шу олдида турган кишига ўхшаб кетарди.

Тезда ўрнидан туриб қиз қўшни хонага кириб кетди. Бир дақиқа ҳам ўтмай эшик очилди ва Ковашки баланд бўйли, басавлат сочларига оқ оралаган киши рўпарасида турганини кўрди.

Ўттиз йилдан бери кўришмаган икки дўст учрашганда, иккалови ҳам аввал бир-бирига ғалати назар билан қараб қолади, кейин беихтиёр ўзига «Наҳотки мен ҳам қариб қолган бўлсам?» деган саволни беради. Хаттоки илгари уларни бир-бири билан боғлаган дўстлик иплари узилганига кўнглида қандайдир хавф ҳам туғилади. Бундай учрашувларнинг ҳам яхши, ҳам ёмон томонлари бор. Бу учрашувлар қайтиб келмайдиган ёшликни, амалга ошмаган орзуларни эслатади, лекин бир нарса иккала дўстга тасал беради. Иккалови ҳам «учрашдик-ку, шунинг ўзи қанда бахт эмасми?» деб ўйлайди.

Дўстлар бир-бирларининг қўлларидан ушлашиб аликла-нетга киришди. Креслоларига ўтиришди. Михаил мен яна ки креслога чўкиб кетиб ҳаяжонидан кир дастрўмо баланд-лан кўзойнагини арта бошлади. Бошлиқ эса уни қиллатар-билан кузатарди.

— Қани гапир!.. Қаёқда эдинг... Нималар қил-Анча қариб қолибсан... Олдиндек сап-сарик селда қимир қани? лнинг ку-

Михаил Ковашки мажбуран жилмайди, бироқ хира к-ам ларида норозилик аломатлари бир дақиқа ялтиради.

— Шунча йил ичида соч қоладими, Асен... Ташвишим кўп эди,— у шундай деб чўнтақларидан сигарет ахтара бошлади.

Асен Мавродинов стол устидан ёғоч қутичани олиб унга тилла белбоғли қимматбаҳо сигаретлардан тақлиф қилди.

— Булардан чекиб кўр. Мен ўзим чекмайман. Меҳмонларга олиб қўйибман.

У папиросни тутатиб ўртоғига тутди, шунда унинг қўллари титраб турганини сезди.

— Ростини айтганда, мен сени уришмоқчиман. Шунча йилдан бери нега олдимга келмадинг! Қўзғолондан кейин

мен Подгорицига бориб келдим. Шунда Софияга кўчиб кетганингни эшитдим. Кейин Милена ҳайкаlining очилиш маросимида учратарман деб ўйладим. Сен келмаганингдан кейин, ростини айтсам, тириклигингга ишонмай қўйдим.

— Иложи бўлмади, Асен... Боришим оғир эди... Бормоқчи эдим, лекин...

— Тушунаман...

Дўстлар жим қолишди. Куз қуёши ним ранг нурларини хонага таратиб сўна бошлаган эди.

— Узинг гапир, Асен, ўзинг нима қилдинг шунча йил?..

— Гап кўп. Ҳаммасини айтиб бўлмайди. Қўзғолон бостирилгандан кейин биз Югославияга ўтиб кетдик. У ердан мен Прагага ўтдим, кейин Совет Иттифоқига жўнадим. Беш йилликлар бошланганда мени ўқишга жўнатишди. Тўқимачилик инженери бўлдим.— Мавродинов бирпас жим қолди, кейин яхшилаб креслога ўрнашиб ўтирди-да, гапида давом этди.— Инженер бўлишни жуда орзу қилардим. Лекин орзум амалга ошмаса керак, деб қўрқардим. Кейин Испанияга жўнадим.— Мавродинов пешанасидан юзининг қоқ ўртасигача чўзилиб келган чандиқни кўрсатди.— У ердан мана шу хотира қолди. Қирқ биринчи йили партизанлик қилиш учун Болгария территориясига ташлашди. Тўққизинчи сентябрдан кейин бир неча йил офицерлик қилдим. Ҳозир мана кўриб турибсан, хўжалик ишлари билан машғулман. Тамом. Сен-чи? Сен нима қилдинг? Биласанми, ўша туни мен сени жуда узоқ кутдим. Қабристонга биринчи мен келибман. Ахир шу ерда биз учаламиз, сен, Милена ва мен учрашмоқчи эдик. Милена бир кун олдин оёғини синдириб қўйиб келмади. Сени кутдим, сен ҳам келмадинг. Мана энди учрашдик. Аммо Миленани бошқа кўрмадим.

Бу гаплар Мавродиновни бир оз эди шекилли, хаёл суриб қолди. Бирпас очиқ дераза томон сузиб бораётган тамаки тутунларига тикилиб турди-да, сигарет олиб тутатди. Аммо чеколмади. Йўтал тутди. Кулдонга сигаретни эзиб ташлади.

— Ҳеч чеколмайман. Қани энди сен гапир, турмушинг қалай?

— Нима бўларди, Асен, турмушимнинг мазаси йўқ. Бир бурда нон учун курашиб ётибман.

Ковашки айбдорларча бошини қимирлатиб қўйди.

Эшик тақиллади, папка кўтариб секретарь қиз кирди. У бошлиқнинг қулоғига нимадир шивирлади.

— Мишо, сен шошмаяпсан-а?— сўради Мавродинов ёзув столига бориб ўтириб.— Бизни кечир, ҳозир бўшайман.

— Йўқ, йўқ, шошмаяпман. Бемалол ишингни қилавер.

Ковашки янги сигарет олиб тутатди. Кейин эринибгина хонани томоша қила бошлади. Хона деворларига жуда кўп диаграмма ва плакатлар осиб қўйилган эди. Хонанинг тўрида, бошлиқнинг тепасида рангли суратлар — пода, пахтазор, ипак қурти суратлари осиглиқ турарди.

Ковашки ипак қуртларига қараб ўзининг она қишлоғини эслаб кетди. Унинг онаси ҳам ипак қурти боқарди. Мана, ҳозир суратларга қараб Ковашки кўз олдига онасини келтирди. Ана, у тут баргларини кўтариб ҳовлидан ўтиб боряпти. Уйнинг уч хонаси қурт билан тўла эди. Ковашки тоқчаларда турадиган тувак гулларни эслади. Гулларнинг ёқимли ҳиди димоғига урилгандек бўлди.

Шу тоб секретарь қиз авторучкасини ерга тушириб юборди, Ковашки сесканиб кетди ва ўзига келиб оғир хўрсинди. Энди унинг диққати папкадаги қоғозларни текшираётган ўртоғига қаратилган эди.

«Унча ўзгармабди. Бир оз тўлишибди, холос. Сочлари аввалгидек қалин, фақат озгина оқ оралабди... «Тушунарли, ўртоқ комсомол секретари!»— деганида унинг доим жаҳли чиқар эди. Ҳаракатлари ҳам аввалгидек сергайрат, эркин... Худди аввалгидек хаёл сурганида, бирор нарса ҳақида жиддий фикр юритганида бурнини чертиб туради...»

Ковашки яна хаёлга чўмди. Мана, унинг хонасига жаҳли чиқиб хуноб бўлган онаси кириб келди. «Бу занглаган тўппончани нима қиласан?— қичқирди у.— Неча марта айтдим сенга, шу безори Асен билан юрма деб!.. Бир кунмас бир кун ўзинг пушаймон ейсан... Тавба, янгича тартиб ўрнатишмоқчи эмиш! Ҳеч қаёққа бормайсан! Борадиган бўлсанг, фақат менинг ўлигимни босиб борасан». У ўгли тўппонча тозалаётганини деразадан кўрган экан. Хонага кирди-ю, эшикни қулфлади, йиғлай бошлади, сочларини юлди... Мишо ўртоқларига ваъда бергани ҳақида, виждон, бурч ҳақида гапирди. Лекин онаси қулоқ солмади. У ўрнидан туриб хонани у бошидан бу бошига юра бошлади. Оёқ яланг, юраги эзилган... Онаси кечки овқатдан сўнг, туфлисини бекитиб қўйибди. У йиғлади, кейин нима қилишини

билмай ўзини каравотга ташлади. Оёқ яланг қаёққа боради? Ташқарида эса қўрқинчли жимлик ҳукмрон эди. Ҳатто чигирткалар ҳам чирқилламасди. Онаси эшик олдида худди ўлжасини пойлаган бўридай ўглининг ҳар бир қадамини кузатиб ўтирарди. Укаси эса қўшни хонада ҳеч нарсадан хабарсиз тинчгина ухлар эди. Кейин... ўқ товуши эшитилди, итлар вовиллади. Яна ҳамма ёққа жимлик чўкди. Кейин яна қаёқдандир ўқ овози эшитилди. У ўрнидан турди, бироқ онаси югуриб келиб оёқларини қучоқлаб олди. Қўшни хонада укаси ғингишиб йиғлай бошлади. Ўқ товушлари зўрайди. Кўп ўтмай бутунлай тинди. Демак, шаҳарга ҳарбий қисм кириб келди. Бу қисм ўша туни қўзғолончиларни тор-мор келтирди. Одамларнинг тинчлиги йўқолди, қамоққа олиш бошланди. Онаси уни узоқ вақт қўшнилари оғилхоналарида яшириб юрди. Тунларнинг бирида у оғилхона туйнугидан Асеннинг синглиси, Миленани кўриб қолди. Унинг оёғи тиззасигача гипсланган эди. У қаттиқ оқсоқланар, бор кучи билан ҳассага суянарди. Унга нима қилди? Наҳотки ярадор бўлган бўлса? Бу ерда нима қилиб юрибди, нега бу ерда юрибди! У Миленанинг оёқлари, узун сариқ сочларига тикилар экан, юраги ҳаяжон билан дукилларди. Милена узоқлашиб кетди. У қичқириб, уни тўхтатмоқчи бўлди. Шу тоб қиз ўзи унга ўгирилди. Агар туйнук катта бўлганида уларнинг кўзлари кўзларига тушармиди... Папкадаги қоғозлар шитирлар, бошлиқнинг овози аввалгидан баландроқ эшитилар, аммо Ковашкининг қулоғига ҳеч нарса кирмасди. У яна йигирма ёшлик йигит бўлиб қолган. Миленага бағишлаб самимий шеърлар ёзарди. Милена эса ўзи ҳақида эмас, ишчилар ҳақида, меҳнат, кураш ҳақида, лозим бўлса ўзи қурбон бўладиган кураш ҳақида ёзишни ундан талаб қиларди...

Кўча томондан темир парданинг шовқини эшитилди. Ковашки соатига қаради — хотини товуқлар учун маргимумш келтиришни буюрган эди.

У норози бўлиб бошини қимирлатиб қўйди. «Ўлдириб қўяди, албатта ўлдиради. Кейин нима бўлади? Кейин судга қақиравериб безор қилишади, э тавба...» Ковашки яна соатига қаради, кўз олдида хотинининг семиз башараси келди. Хотини қўшнилари билан уришаётганда бўйнигача қизариб кетарди. Кейин ердан тош олиб қўшнилари товуқларига отарди. Ўтган куни бўлса...

— Мени кечир, Мишо! Ишнинг охири бўлмас экан...
Мавродиновнинг овози уни ўзига келтирди. У секре-

тарь қиз чиқиб кетганини ва Асен унинг рўпарасига келиб ўтирганини сезмай қолди.

— Нима бўлса ҳам иш бўлгани яхши?— Ковашки жиламайди.— Иши бор одамнинг ташвиши бўлмайди.

Икки ўртоқ бир-бирига қараб кулиб қўйишди.

— Хўш, сен ўзинг қандай яшаяпсан?— сўради яна Мавродинов.— Ўзингдан гапир.

Ковашки кўп нарсани яшириб, сўнгги ўттиз йил ичидаги ҳаётини гапириб берди. Белгиланган жойга онасининг тўсатдан юрак ўйноғи бўлиб қолгани сабабли келмади. Узоқ вақт полициядан яшириниб юрди. Амнистиядан сўнг Адлия факультетига кириб ўқиди, лекин тамомламади, озодлик университетига ўтиб иқтисод факультетида ўқиди, лекин бу ўқишни ҳам тамомламади. Шаҳар жамоасида ишлай бошлади. Онаси уни ўзидан беш яшар катта бўлган хотинга, машиначига уйлантириб қўйди. Уни дўстлари билан учраштиришмасди, доим сўкишарди.

— Ишонасанми, Асен, улар менга душмандан ҳам баттар бўлиб кетди. Иккалови бирлашиб мени адоий тамом қилишди. Кутубхонамни ёқиб юборишди. Ҳатто газетага ҳам пул беришмайди. Тўртта болам бор. Ташвишим кўп, ишим кўп...

— Шеърларинг-чи!

Ковашки қўлини силгади.

— Биринчи Май ҳақидаги шеъринг эсингдами? Қандай яхши шеър эди...

Кабинетга қоронғи туша бошлади. Мавродинов ўрнидан туриб чироқ ёқди.

— У шеър эсимда, шу шеърни деб полицияда мени уришгани ҳам эсимда,— ғамгинлик билан деди Ковашки.

— Қизиқ, жуда ўзгариб кетибсан? Эҳ, Мишо, қандай шеър ўқир эдинг! Сочларинг тўзғиб кетар эди, овозинг жаранглар эди. Эсингдами?

— Эсингдами, эсингдами...— Ковашки хўрсинди ва сигарет тутатди.— Шуни чекиб кетаман. Сенга илтимосим бор.

Шу пайт эшик тақиллади ва хонага яна секретарь қиз папка кўтариб кириб келди. Ковашки унинг жингалак бошига қараб бугун кечқурун ҳам кичкина қизига сочини қўнғироқ қилиш учун ваъда берган йигирма левани беролмаслигини афсусланиб эслади. Бугун кечқурун яна уйдагилар уни кўз ёши ва нафрат билан қарши олишади, у ҳам, онаси ҳам, бувиси ҳам... камбағаллигини юзига солишади.

Комиссион магазинда пулни нарса сотилганидан кейин беришса, у айборми? Бугун у магазинга ўзининг кумуш портсигарини олиб бориб берди, ачинмасдан олиб бориб берди. Кумуш портсигарни у нима қилади? Энг паст сигаретни сотиб олишга ҳам кўпинча пули етмайди-ку! Хотини яна уни танбал, дангаса, текинтомоқ, деб уришади. Ўттиз йилдан бери хотини билан туради-ку, ўттиз йилдан бери ўзини ёлғиз сезади. Асен бўлса бошқа гап, унинг омади келган. Катта идоранинг бошлиғи, яхшигина уйи бор. Кўчада уни доим «Зис» кутиб туради, тилла белбоғлик сигарет чекади, секретари бор. У бир оз дўстига ҳасад ҳам қилди. Қачонлардир белгиланган жойга у келмаганда кўнглини ғашлик қоплаган, ҳатто ўзидан уялган, одамларнинг кўзига кўринишдан чўчиган эди. Бироқ вақт ўтиши билан бу азобдан қутулди. Ҳамма нарсага у бефарқ қарайдиган бўлиб қолди. Ҳатто онасининг: «Агар ўшанда мен сенга халақит бермаганимда, сени тоғда ўлдириб кетишарди ё бўлмаса турмада чиритишарди» деган гапларига ҳам рози бўлди.

Кўчанинг қарши томонидаги атир-упа магазини тепа-сида неон чироқлари ёниб «Қизил лола» деган ёзув пайдо бўлди. Ковашки шу ёзувларга қараб, агар уйга пиёда борсам, трамвайга сарф бўладиган пулга бир кружка бўза олиб ичишим мумкин, деб ўйларди. Ўткир сигарет тутуни оғизни ачитиб юборган эди. У чўнтагига қўлини солиб чақаларини санаб кўрди.

Мавродинов нималарнидир секретарига тушунтирар, Ковашки эса ўйларди: «Секретарь кетиши билан мен ҳам кетаман, бўлмасам уйнинг эшикларини қулфлаб қўйишди». У уйига эски қадрдонини таклиф қилишни истарди, ахир, ойиси унинг шундай таниши борлигидан энди хурсанд бўлиши керак. Шундай эшик тагида автомобиль тўхтаб турса ёмонми... Бироқ меҳмонни нима билан кутиб олади? Уйда энг паст кофе ҳам йўқ.

Кўча томондан қадимий фокстрот куйи эшитила бошлади. Буни қаранг-а, бу фокстрот ёшлигида хотини билан «Радикал» клубига қатнаб танца ўрганган пайтлари жуда модага кирган эди. Лекин у танца тушишни ўрганолмади. Шундай бўлса ҳам Добринка уни доим ўзи билан бирга олиб борар, у пайтларда у ёш, келишган жувон эди. Бунинг устига кун бўйи машина тикиб чарчарди, кечқурун дам олиши керак эди. Кейинчалик Добринка ёлғиз кетадиган бўлиб қолди. Ковашкининг ишдан кейин боришга им-

кони ҳам қолмади. У кинотеатрда билет сота бошлади. Болалар кундан-кунга ўсишар, ҳаммасига кийим-кечак керак эди. Добринка қариди, кўзи яхши кўрмайдиган бўлиб қолди. Мижозлари камайди. Ковашки кинотеатрдаги ишдан ажраб, банкда бланкалар тўлдириш билан шуғулланди. Ҳозир эса мутлақо ишсиз. Эрта-ю кеч хотини уни уришгани уришган. Фақат уни уришса майли, ҳукуматга ҳам тил тегизади. Фабрикалар давлат ихтиёрига ўтганда, унинг жон-пони чиқиб кетди. Ваҳолонки, унинг давлат тортиб оладиган ҳеч нарсаи йўқ эди. Қизларидан қўрқиб қизил аскарларни уйига киритмаганини Асен билса борми! Ким билади, агар билса, хотини у ёқда турсин, ўзи билан ҳам гаплашмасмиди?!

Кўчада шовқин зўрайди. Муюлишларда трамвайларнинг ғижирлаши, автомобилларнинг сигналлари уни чўчитиб-чўчитиб юборарди. Ковашки ўрнидан туриб, дераза ёнига борди. Мавродинов шошиб секретари билан гапни тугатди-да, папкани ёпиб устига секингина мушти билан уриб қўйди:

— Эртага давом этдирамиз, ҳозир бўшсиз. Кечир дўстим. Нимада тўхтаган эдик?— Мавродинов яна жойига келиб ўтирди.— Менда илтимосинг бор эди шекилли?

Ковашки галстугини тўғрилаб, ўз жойига келиб ўтирди.

— Биласанми, Асен... Мен ишсиз қолдим. Штатлар қисқариб, мени бўшатишди. Стажим катта, бироқ пенсия ёшига етганим йўқ.

Мавродинов эгилиб туфлисининг учига тикилар, хаёл билан бурнини чертарди.

— Мен, Асен, Лозенцеда кичкинагина уй қурдим. Икки хонаси, ошхонаси бор. Олти киши турамиз. Катта қизим эрга тегиб чиқиб кетган. Ҳовлида кичкина уй ҳам қурган эдим. Тортиб олиб қўйишди. Бегона одамлар турибди. Товуқ боқишиб десанг, жони-қолимизга қўйишмаябди. Безори товуқлар бор помидорларни чўқилаб кетишди.

— Демак, уйингни кенгайтирмоқчисан? Тўғри, болаларинг катта бўлиб қолибди, ҳаққинг бор,— деди Мавродинов.

Ковашки ўртоғининг бу гапларидан кўнгли ёришиб ўрнидан турди. Пальтосининг тирсақлари худди чармга ўхшаб ялтирарди.

— Йўқ, уйимни кенгайтирмоқчи эмасман. Ҳовлимдаги уйни қайтариб беришса, кичкина бир дўкон очсам... Ахир,

энди бунга рухсат бор-ку, тўғри эмасми? Бир пенсионер шундай қилибди.

Мавродинов хаёл суриб бурнини қаттиқроқ черта бошлади.

— Квртирантлар жуда халақит беришяпти. Ифлос сув тушадиган трубаларини, буни қара, бизни ҳовлига чиқаришибди. Хотиним хуноб, нима қилишимни билмайман. Ё биронта иш топишим керак, ё квртирантлардан қутулишим керак.

Мавродинов собиқ мактабдошига ачиниб қаради.

— Биласанми Мишо, бунақа майда гапларни қўй. Менга ишга кел. Бухгалтер бўлиб ишлайсан. Хўпми?

Ковашки бу таклифдан қўрқиб кетди. Азонда туриш, ишга кеч қолмаслик учун трамвайга югуриш — бу иш унга тўғри келмайди, йўқ.

— Йўқ, Асен, бу иш менга тўғри келмайди. Кексайиб қолдим, эплотмайман.

Мавродинов эски кадрдонини қувонтирмоқчи эди, энди эса нима дейишини билмай унга тикилиб турарди.

— Нега эплотмас экансан? Ахир бухгалтер бўлиб ишлагансан-ку! Сен кексайган бўлсанг, мен ҳам қаридим. Бироқ ўзимни ҳали чол демайман, ҳатто уйланганим ҳам йўқ ҳали...

— Йўқ, йўқ, бу ишда мен ишлай олмайман. Квртирантларни чиқариб бер. Албатта, бу осон иш эмас. Шунини ўйлаб бир иш ҳам топиб қўйдим. Бадий академияда бир иш бор экан. Хоҳлаган пайтингда борасан, креслога ўтириб олиб хаёл сурасан ё китоб ўқийсан. Рассомлар сенинг расмингни чизади. Мана бу иш менга тўғри келади,— Ковашки шундай деб ютинди.

Мавродиновнинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

— Натурачи бўлмоқчимисан? Мишо, сенга нима бўлди?

Ковашки унга яқинлашди.

— Бунинг нимаси ёмон, Асен? Очдан ўлмасам бўлди. Гадойга ўхшаб хотинимдан пул сўрагани уяламан. Бу иш менга ёқади. Биласан, мен ўзи аслида жуда мўмин одамман.

Мавродинов ўрнидан турди ва ёзув столи ёнига бориб ўтирди.

— Қўй, Мишо, бу иш сенга тўғри келмайди. Яхшиси бошқа бир иш топайлик.

Аммо Ковашки рози бўлмади.

— Менга бошқа иш керак эмас. Эсим ҳам кирди-чиқди бўлиб қолган. Хато қилиб қўйиб, балога қолиб юрмай тагин.

Мавродинов соатига қаради ва совуққонлик билан деди:

— Хўп, илтимосингни бажараман.

У Бадий академиядагилар билан таниш эди. Бугуноқ гаплашиб қўяди. Фақат қизиқ... Шу ҳам иш бўлдимми!

— Ҳа, албатта бажараман. Эртага олдимга кел.

Ковашки жилмайди, қўлини узатиб дўсти билан хайрлашди, унга миннатдорчилик билдирди ва йўрғалаб кабинетдан чиқиб кетди.

Асен Мавродинов хаёлга чўмиб дераза ёнига келди ва кўчага қаради. Атир-упа магазинининг чироқлари кўзни қамаштирадиган даражада ёниб, ўчиб турарди.

Кўп ўтмай у кўчанинг нариги бетида шляпасини бостириб кийиб олган дўстининг нимжон елкаларини кўрди. Шамол эсарди. Мавродинов хўрсиниб қўйди. Яқинда у Миленанинг кундалик дафтарига:

«Мишо ажойиб одам. Уйдаги ҳамма нарса шеър, қўшиқ каби енгил, қанотли... Бундай одам билан ҳеч нарсадан чўчимасанг бўлади» деган ёзувни ўқиган эди.

Мавродинов шуни эслаб, кўнгли хижил бўлиб кетди. Деразани ёпиб, ёзув столи ёнига келди. Дилини хира қилган бугунги учрашувни унутмоқчи бўлиб қўлига сигарет олди. Аммо чеколмади. Собиқ мактабдошининг ориқ, букилган қомати, ҳорғин, совуқ кўзлари унинг бутун хаёлини банд қилиб қўйган эди.

Эмилъ Манов

БОДОМ ШОХЧАСИ

Ним ранг февраль тонгларининг бири эди. Ғалати тинчлик ҳукмрон бўлган шаҳар устида бўрон қушлари учиб юрарди. Улар гоҳ баланд кўтарилиб кўзга кўринмай кетишар, гоҳ томлар устида пайдо бўлишарди. Қуёш ёғду сочиб турган беғубор осмонда уларнинг қанотлари оқ чақмоқдай ялтирарди. Баъзан улар томга қўниб, атрофга узун тумшукларини чўзиб ғалати назар ташлаб қўйишарди: наҳотки баҳор келган бўлса?

Бу қирғоққа баҳор ҳам ҳар доим денгиз томондан келарди. Бироқ ҳеч қачон у бунчалик эрта келмаган ва одамлар бу серқуёш тонгга қувонч ва қандайдир ишончсизлик билан қарашарди. Балки ҳаво алдаётгандир, балки эртага яна ёмғир ёғар, денгиз қораяр, кўчаларда яна ҳалқоб-ҳалқоб сувлар пайдо бўлар...

Денгиз ҳозир оч зангори тусда... Унга тепадан қаралса, худди баҳайбат кит сингари букчайиб қолгандек туюларди. Қирғоққа яқин жойда пайдо бўлиб қолган китнинг ўзи ҳам қорамтир қоялар соясида дам оляпти. Унинг букри узоқ йўл юрилгандан кўпик билан қопланган. Ниҳоят, кит тинчиди ва шаҳарга унинг бир маромда нафас олаётганлиги эшитила бошлади. Гўё у мудроқ босган ҳолда совуқ денгизлардаги даҳшатли бўрондан, оқ айиқлар, шимолий қутбнинг кўм-кўк қирғоқлари, арвоҳ, дарвешлар — айсберглар ҳақида ҳикоя қилаётгандек эди.

Қора кўзойнак таққан йигит тахта кўприк устида туриб денгизга тикиларди. Бош яланг. Бўйинини эски кўкимтир шарф билан ўраб олган. Денгиз ва денгиз ўсимликлари ҳидини уфуриб эсаётган совуқ, нам шамол унинг қора соч-

лари билан ўйнашарди. Йигит кафтини очиб уни тутишга, шўр томчиларни қўлида узоқроқ сақлаб туришга интиларди. Кейин кўзини яна олис-олисларга тикарди. Бундан бир неча минут илгари, у денгизга баланд қирғоқдан қараб турганида денгиз кўм-кўк эди ва эртақлардаги баҳайбат китга ўхшарди. Кўприкка тушганида эса, денгиз худди оқ гуллар билан қопланган бепоён ўтлоққа ўхшаб кетди. Йигит кўзларини олисдан олиб қирғоққа яқин жойларга қараганда, бу ўтлоқ йўқолди. Тўлқинлар кўприкка урилиб, баланд кўтарилади ва яна темир устунларни силаб, орқага қайтади. Йигитнинг кўзига биттагина кўприк эмас, бутун қирғоқ дам кўтарилиб, дам пасайиб турган тўлқинлар ичида олис-олисларга сузиб кетаётгандек туюлади. Шамол нафасидан ва бу сузишдан бош оғрийди, қимирлагинг, тўлқинларнинг юмшоқ шовқинидан қулоқ узгинг келмайди.

Бирдан йигит ўзини тутиб олади. Бошини бир силки-тиб атрофга қарайди. Денгиз кўм-кўк. Унг томонда катта пароход мачталари қаққайиб турибди. Нарироқда иккита қора минаноцес ва уч-тўртта ҳарбий катерлар мудраяпти. Қирғоқ ҳам жимжит. Фақат бир нечта чайка тўлқинлар ичида сузиб юришибди.

Жимжитликдан кўнгли жойига тушган йигит қирғоққа ўгирилиб кўзойнагини ечади. Осмон ёришади. Йигит шарфини ечиб эски плашчининг тугмачаларини бўшатади. Шамол плашч этакларини ҳилпиратиб, баданини қитиқлай бошлайди. Йигит кўзларини сузади. Унинг озгин башарасида табассум пайдо бўлади.

«Яхши,— шивирлайди у... Афтидан ўз-ўзи билан гап-лашиш унда узоқ давом этган ёлғизликдан пайдо бўлган.— Яхши. Хайр денгиз. Ким билади, мен уни яна қачоқ кўраркинман? Балки, энди мутлақо кўрмасман».

У сув билан офтобдан ярқирай бошлаган уфққа тикилади. Хаёлига келиб қолган «Мутлақо келиб кўрмасман» деган гап уни бир дақиқа эзади. Эртага у жўнаб кетади. Шундай бўлиши мумкинки, у шу кетганича мутлақо ўзининг денгиз ёқасидаги бу она шаҳрига яна қайтиб келмайди.

«Балки келарман!»— дейди у овозини чиқариб ва жилмаяди. Унинг овози сокин, тўғрироғи, унда қандайдир гурур ҳам бор. Ростини айтганда, келишига унинг ўзи ҳам ишонмайди. Лекин у ҳали жуда ёш, бундан ташқари инсон тирик экан, ҳеч қачон умидсизланмайди.

Йигит денгизни севади. Шу ерда у туғилди, ўсди ва денгизни қоғозга туширди. Аввал қалам ва акварель билан, ўчмас бўёқлар билан унинг барча ҳолатини, турли пайтдаги қиёфасини чизди. Онаси билан Ватанига кўчиб кетгач, иложи борича денгизга келиб турди. Унинг назарида фақат шу ердаги ҳаёт ҳақиқий ҳаёт эди. Қанча-қанча қўрқув, ҳаяжон, қанча ғам-гусса, қувонч бўларди унинг ҳар гал шу денгиз бўйига келганида, қўлида бўёқ, полигра... У, Бадиий академияга ҳам денгизнинг улугвор майинлиги, унинг ажойиб ҳаётини, ўзгарувчан гўзаллигини полотнога кўчиришга ишончи комиллигидан кирди.

У кўзларини юмади ва ёруғлик киприклари орасидан ўтаётганини сизди. Бутун вужуди билан қуёшни ҳис қилади, денгизни ҳис қилади ва бахтли бўлиш учун одамга жуда кам нарса кераклигини, бир бурда нон, бир парча осмон ва бир неча қути бўёқ кераклиги ҳақида ўйлайди. У, чизишни истайди, жуда истайди! Бир неча ой қўлига ҳеч нарса олгани йўқ. Балки қўллари илгариги ҳаракатчанлигини йўқотгандир?

Тўлқинлар шовқинига ўхшамаган қандайдир товуш уни ўгирилишга мажбур қилади. Баланд қирғоқдаги сўқмоқ йўлдан шляпасини қошларига тушириб олган бир одам келарди. Йигит плашининг тугмаларини қадади, бўйинини шарфи билан ўраб ойнагини тақди. Бирпас тургач, соатига қаради ва қўлларини чўнтақларига солиб, хомуш ҳолда қирғоқ томон йўл олди. У энди кўпдан бери касалликдан қутулолмаган ва биринчи марта соф ҳаводан нафас олиш учун денгиз ёнига келган одам қиёфасига кирганди. Қаршисида келаётган киши билан тўқнашгач, кўзойнаги остидан унга қаради! Йўқ, бу одам таниш эмас.

«Ҳар ҳолда бу ёққа келиш керак эмас эди,— ўйлади у анчагина тик қирғоққа кўтарилар экан.— Қуёш мени енгилтак қилиб қўйяпти».

Бир йилдан бери унинг ҳаёти жиддий заруратга бўйсунган — ўзини сездирмаслик учун ортиқча қадам босиши керак эмас. Бироқ у жуда узоқ муддат, роппа-роса йигирма, балки ўттиз кун ҳам бўлса керак, дим, ярим қоронғи болохонада яшади ва ниҳоят, бугун эрталаб кўчага чиқди, қуёш уни денгиз қирғоғига бошлаб келди. Февраль тонгининг гўзаллигига мафтун бўлиб, у жўнаш олдидан жойини ўзгартириш лозимлигига ачинмади. Уни яшириб юрган ўртоғи сўнги пайтда нималардандир хавотир ола бошла-

ди. Отаси уй атрофида қандайдир номаълум кишилар сан-қиб қолганини сеза бошлади. Кеча кечқурун эса уни четга чақириб энди яшириши мумкин эмаслигини айтди. Унинг қалбида қўрқув дўстлик ҳиссидан баланд келгани аниқ эди. Қўрқув эса ёмон маслаҳатчи. Нима ҳам қилиб бўларди? Содиқ дўсти ҳар ҳолда шу даҳшатли пайтларда катта ёрдам қилди.

Йигит шаҳар чеккасига чиқиб борарди ва эртага уни отрядга ўтказиб қўядиган ўртоғи билан учрашувни ўйларди. Уни отрядда бошқача ҳаёт кутади. У ерда у яшириниб юришдан қутулади. Ҳамма нарса аниқ ва равшан бўлади. Мана, сен дўстинг билан ёнма-ёнсан, мана бу эса душманинг... Бу ерда эса кулфат қаёқдан келишини билмайсан. Бу одамнинг асабини бузади. Мана ҳозир ҳам у отлич жандармларни кўриши билан беихтиёр чўчиб тушди, улар ўтиб кетгунча, орқага қарамаслик унинг учун катта бир жазо. Кўчалар одамлар билан тўла. Баъзилар қаёққадир шошиб кетишяпти, баъзилар бамайлихотир юришибди. Нималардандир шошмасдан гаплашяпти, кулишяпти. Қандайдир бир аёл деразадан бошини чиқариб дарсини тайёрламасдан кўчада ўйнаб юрган ўғлини уришяпти. Бола жаҳл билан қоғоз қушини улоқтириб, истар-истамас уйга қайтди. Иккита гимназист қўлларини паҳса қилиб ҳаяжон билан нима ҳақдадир баҳс қилишяпти: Фильм албатта эски, бироқ қизиқарли, бунинг устига Грета Гарбо ғалати аёл... Йигитга бу одамлар бошқа бир дунёдан келгандек туюлади. Улар тинч, улар юзларини ҳеч кимдан беркитмайди, уларнинг ўз уйи бор, иссиқ ўрни. Жаҳон тақдирини уларни қизиқтирмайди, чунки улар тўқ, уларни ҳеч ким азобламайди... Бир дақиқа йигитни мудҳиш ёлғизлик ҳисси қоплайди. Бу дунёда унга ҳамма нарса бегонадек туюлади. Қачон, қачон у ҳам ўз она шаҳрида очиқ юз билан, мағрур, эркин одамдек юра олади?..

Кимнингдир овчи кучуги унга ташланди, думини ликиллатиб, уни искай бошлайди. Оқ-жигар ранг териси худди ялаб қўйгандек, қулоқлари осилиб турибди, ақлли кўзлари ниманидир кутяпти. Йигит тўхтади ва эгилиб унинг терисини силади. Ит унинг қўлини ялади.

— Кечир дўстим, сенга берадиган ҳеч нарсам йўқ, — деди йигит.

Ит анчагача эргашиб борди, кейин ахлат челақ атрофига йиғилган бир тўда чумчуқларга ташланди, у билан хайрлашмади. Чумчуқлар гур этиб осмонга кўтарилишган.

да эса қизил тилини осилтириб, калта-калта нафас олиб орқаларидан хомуш қараб қолди.

Йигит кулиб йўлида давом этди. Узини энди у якка сезмасди. Рўпарасида қора пальто кийган қиз пайдо бўлди. Унинг қўлида берет. Узун сариқ сочлари офтобда ялтирайди, кўзлари чақнайди. Ғалати бу кўзлар — денгиз ранг, кўм-кўк... Қиз истехзо билан йигитга қарайди, у эса: «Тўғри, мен худди масхарабозга ўхшайман, бу шараф, бу кўзойнак», деб ўйлайди. Бироқ у, хафа бўлмайди, аксинча, қизга қараб кулади, қиз эса қошларини чимириб тескари ўгирилди. Қаҳва сотувчи албан мис кўзасини елкасига қўйиб битта-битта юриб келяпти. Кўза япалоқ, қорни катта, оғзи эса тор, тепасидан зангори ипак попуги осилиб турибди. Ҳар қадам қўйганида мис қўнғироқчалар жиринглайди. Йигит кўзойнагини ечди, албаннинг курткиси кўм-кўк қора каноп билан этаклари боғлаб қўйилибди, юзи қип-қизил, силлиқ, бошидаги бошлоғи тушиб кетай-тушиб кетай деб турибди. Кўза худди олтинга ўхшайди, сап-сарик. Тоза, ҳеч такрорлаб бўлмайдиган бўёқлар... Қаҳвачининг овози ҳам ҳеч учрамаган овоз. «Қаҳва!» деб қичқирганда ҳамма унга бир-бир қараб қўярди.

Йигит ҳайрон бўлиб бошини қимирлатди. Унинг шаҳрида шундай ажойиб ёдгорликлар борлигини эсиданам чиқариб қўйибди. Қани энди шу қаҳвачи албани буруқситиб тутун чиқараётган минаносецлар олдига қўйиб расмини чизса... Расмда нима ортиқча ва бесўнақай бўлиб чиқарди шунда? Бироқ унинг бутун кўнгли шарбат сотувчида эди. Бу одам унинг оёқ яланг болалигини эслатарди: Уша йилларнинг қувончларини, онасининг майин овозини эслатарди: «Ма, бориб ширин сув ич, фақат айтгил, стаканни яшилаб ювсин». Энди унинг кампири Софияда ўзининг сўнгги кунларини ўтказяпти. Пенсия олади. Уни кутавериб кўзлари тўрт бўлиб кетган. Яширин ёшлар ташкилотини шу шаҳарга жўнатишга қарор қилинганда кампир билиб қолиб қаршилиқ қилмади. Фақат озгина йиглади ва: «Менга эътибор берма, боравер... фақат эҳтиёт бўл», деди.

Йигит шаҳар четига етиб келди. Мана таниш кўча. Ундан юз қадамча нарида ранги ўчган, эски, икки қаватли уй турибди. У уйда унинг энг яқин ўртоқларидан бирининг ота-онаси яшайди. Ўртоғи эса қамоқда. Бироқ йигит Магда хола уни яхши кутиб олишига ишонади, бу содда хотин онасини эслатиш билан бирга, худди яширин иш-

лар учун туғилгандек. Ҳеч қачон ҳаяжонга тушмайди, совуққонлигини йўқотмайди. Қанча маҳал у ўғли чиқарган варақаларни тарқатиб юрди, ротагорни яширди... Бирдан у тўхтади ва ўйланиб қолади. Ҳозир, куппа-кундуз куни уйга кириш мумкинмикин? У ерда уни кўрган бошқа одамлар ҳам яшашади, балки уйнинг ўзи ҳам назорат остида тургандир? Албатта, ҳозир кириш мумкин эмас. Бошқа пайт бўлганда бу уй ҳақида у ўйламасди ҳам, лекин ҳозир бошқа илож йўқ. Ёшлар ташкилотидаги катта фалокатдан сўнг, у яширинадиган жой қолмади. Кўчада ётиб бўлмаса... Кечқурун келади бу уйга, деразани тақилатади. Унинг бахтига танишлари биринчи қаватда яшашади. Бироқ кечгача у нима қилади? Вақтни қандай ўтказади?

Йигит таниш кўчани айланиб ўтиб яна денгиз томонга бурилади. Тушгача яна икки соат бор. Балиқчиларнинг олдига боради, балиқни баҳона қилиб боради. Улар билан бирпас ўтиради ё бўлмасам пляжда тўнгарилиб ётган қайиқда ўтиради. Кейин таниш ошхоналардан бирида овқатланади. Ўртоғи унга иккита нон талонини берган, кейин... Масалан, кинога боради, қандайдир аҳмақона немис фильмини кўради. Бир неча марта кўриши мумкин, қоронғи тушгунча кўради.

План тайёр бўлди, кўнгли бўшади. Ҳатто юзида шодлик аломатлари ҳам пайдо бўлди. Шошмасдан юра бошлади. Қўлга тушиб қолиш ҳақидаги фикр уни эҳтиёт бўлишга ундади ва у ҳар бир кўрган одамига синчиклаб қаради. Кўп ўтмай серқуёш куннинг латофати уни яна ўзига мафтун қилди. Шундай ажойиб кунда тор кўча ҳам байрам либосига буркангандек туюлди. Қизил черепица томлар офтобда ялтираб кўзга кўринмайдиган ипларга осиглиқ япон фонарларини эслатарди, уйларнинг деразалари худди болаларнинг кўзлари каби порлайди, иккита оппоқ бўрон қуши шундай унинг боши устидан учиб ўтиб кетишди.

Уни атрофдаги ҳамма нарсага гўзал тус берган қандайдир ҳис қамраб олди. Қаердадир уруш бўлаётганига ишонгиси келмасди, соф виждонли кишилар қамалаётганини, қаердадир тоғлар орасиди довюрак кишилар ҳалок бўлаётганини, унинг ўртоқлари қамоқларга гашлангани, ўзи эса доим яшириниб юришга маҳкум этилганини ва бу яширинишдан қонхўр ваҳший овчилар қувиб юрган бечора жониворга ўхшашини ҳаёл деб ўйлагиси келарди.

Шундай ажойиб тонгни умрида бир марта бўлса ҳам кўрган одам даҳшатли урф-одатлар қуллигида яшаши мумкинлигига ишонгиси келмайди. Кимдир, гўзаллик дунёни сақлаб қолади, деган экан. Ҳа, у тушунади, гўзаллик одамийликдан нишона, революцияда ҳам гўзаллик бор. Оҳ, революция қандай одамларни яратмади! Жасур, сахий, ботир, ақлли одамлар қанчадан-қанча! Улар, икки юзламачилик, бўҳтон, қонхўрлик ва шулар каби барча иллатларнинг ашаддий душмани. Улар қўшиқ билан туғилади ва соф юрак билан ҳаётдан кўз юмади. Улар узоқ яшайди, табиат улар орқали бошқача бўлиб кетади.

Йигит ўз фикрларидан жилмаяди, унинг орзулари бутун вужудини қоплаб, худди бугунги тонг сингари чеҳрасини ёритади. Инсон ўз орзусини ёзиши мумкинми?

У муқолишга етгандан тўсатдан тўхтади. Паст тахта девор орқасида қандайдир бир дарахт гуллаб турибди. «Бодом,— ўйлади у,— менинг шаҳримда бодом ўсар экан, нега унутдим? Биринчи бодом гуллабди...»

У деворга яқинлашди. Энди бояги кўм-кўк осмон ичида ялтираб турган пушти булут очроқ тус олибди. Худди енгил укпарга ўхшайди, қўл тегса осмонга учиб кетади. Девор орқасида яна иккита дарахт гуллаб турибди. Уларнинг орқасида, ҳовлининг ичкарасида яшил деразали уй оқариб турарди. Йигит кўзларини катта очиб қаради. Атрофдаги уйларнинг ҳаммаси қандайдир ёқимсиз, хунук, дарахтлар ҳали куртак ёзмаган, бу ерда эса жаннат худди эртакка ўхшайди. Ҳозир шу уйдан сахий сеҳргар чиқади ва сеҳрли калтагини бир кўтариши билан ҳамма дарахтлар гуллаб кетади, пастак, қинғир-қийшиқ кулбалар эса, олтин саройларга айланади.

Йигит оғзи очилиб бодомга қараб қолди. Демак, орзунинг ўз образи бор. Уни чизиш мумкин... Зўрға кўзларини дарахтдан олиб у йўлга тушди. Сўнгги дақиқада у ўзи билан шу гўзалликнинг кичик бир бўлагини олиб кетмоқчи бўлди, орқага қайтди ва аҳтиётлик билан бир кичкина шохни синдириб олди. Шохнинг гули кўп. Бу гуллар пушти ранг юлдузчаларга ўхшайди, сезилар-сезилмас ёқимли иси бу юлдузчаларни янада гўзал қилади. Йигит тўйгунча шохчани ҳидлади.

— Ҳой, йигит, нега синдирасан?

Йигит чўчиб тушди. Қўлидаги шохча тушиб кетай деди. Юраги гупиллаб ура бошлади. Шундай ўткир, ёқим-

сиз ҳис ширин уйқуда ётган одамни қўполлик билан биров туртганда пайдо бўлади.

Деворнинг нариги томонида, шундай дарахтнинг тагида қаёқдандир пайдо бўлиб қолган жилеткали бир одам турарди. У новча ва ориқ. Думалоқ қорни ростдакам қоринга ўхшамасди, гўё биров жилеткаси ичига копток тикиб қўйгандек. Қорамтир пешанаси офтобда ялтиради. Унинг юзи ҳам ғалати, кенг, чўзинчоқ, пичоқ бурни дўнг пешанаси тагида қолиб кетган. Кўзлари рангсиз, қошлари ўрнида бир нечта оқ тук қаққайиб турарди. У, лой ёпишган паншахага суюниб олган эди.

«Сеҳргар шу бўлса керак!»— деди ўзича истехзо билан йигит.

«Жаҳли чиқяптими, ёки ҳазиллашяптими?»

— Нега тиржаясан?— ингичка овоз билан қичқирди жаннат эгаси. Кейин паншахани дарахтга суяб эшик томон юрди.— Бировнинг нарчасига тегасану, яна куласан-а...

— Кечирасиз, дарахтингиз жуда чиройли гуллабди. Шунинг учун...

— Гуллабди... Гуллабди...— гўлдирди уй эгаси. Эшикка чиқиб йигитга яқинлашди.— Одамлар ишляпти, бир хил бекорчилар эса... Бу ёққа бер!

Тўсатдан у йигитнинг қўлини ушлаб бодом шохини олишга уринди. Йигит шошиб шохчани беркитди...

— Ҳа, бергинг келмаяптими? Уғри...— деди уй эгаси ва нафрат билан йигитга тикилди.

Бу одамнинг сабабсиз ва аҳмоқона жаҳли чиқиши йигитни ўзига келтирди. Юраги музлаб қолди. Еш улғайган сари ақл ошади, дейишади. Лекин бу одам ҳеч ақликка ўхшамайди. Нима истайди у? Балки мияси айнагандир?

— Уйлаб гапиринг,— деди йигит ўзини босиб,— қичқирманг.

У қўлини тортиб олди, бироқ уй эгаси уни тирсагидан яна маҳкам ушлаганча қўйиб юбормади. Шунда йигит уни силтаб ташлаб шохчани узатди. Бироқ шу пайт уй эгасининг қиёфаси ўзгарди. Шохчали олиш ўрнига йигитга маҳкамроқ ёпишди.

— Қўйиб юборинг мени...

Йигит ўзини тутиб олишга ҳаракат қилди. Бу одамнинг қўполлиги унинг жаҳлини чиқарган, бироқ у жанжаллашмаслик кераклигини биларди. Шундай бўлса ҳам

кўшни ҳовлилардан хотинлар мўралай бошлашди. Иккита йўловчи тўхтаб уларнинг жанжалини томоша қила бошлади. «Қочиш керак», ўйлади йигит.

— Уғри, жанжалкаш,— қичқирди уй эгаси. Унинг қўллари йигитнинг тирсагини баттар сиқа бошлади.

Йигит душманига шундай бир тикилдики, ниҳоят, у қўлларини бўшатди. Шу пайт яшил деразали уйдан бир йигит чиқди ва уларга яқинлаша бошлади. Уй эгасига у далда бўлди.

— Тезроқ Иван! Отангни уришяпти...

Денгизчи уларга яқинлашди. Кенг шимларининг почалари ер супуриб қора ботинкасини беркитиб келарди. Йигитнинг қиёфасида отасининг эслатадиган нимадир бор. Бироқ ёшлик чеҳрасига майинлик ато қилган. Кўм-қўк кўзлари газаб ва қандайдир соддалик билан йигитга тикилди.

— Қичқирма, ургани йўқ-ку, сени,— деди у бўғиқ овоз билан отасига ва йигитга мурожаат қилиб.— Сенга нима керак?

— Ҳеч нима,— деди у.— Мана бу шохни синдирувдим, отангиз хафа бўлди.

— Нега синдирасан?

— Чунки...

Йигит уялиб жилмайди. Бу қўпол денгизчига нега синдирганини қандай тушунтириш мумкин? Бодом гуллари йигирма кунлик болохонадаги бўғиқ ҳаётдан кейин — даҳшат ва йўқсизлик ичида гўзал бир орзу бўлиб туюлганини айтсинми? Неча ойлаб қўрқув, ҳаяжон ва доимий жонсарақликда яшаш нимадан иборат эканлигини, орзу — ҳаёт ҳақиқатлари ва даҳшатларидан кучли эканлиги учун шунчалик чидам билан яшаб келаётганлигини тушунтирсинми?

— Менга бодом гули ёқади,— деди у ниҳоят.

Денгизчи ҳайрон бўлиб қошларини чимирди. Тентак! Нима деяпти ўзи? Ургани ҳам қўл бормайди. Бунинг устига эшик ёнида унинг онаси пайдо бўлди. У жиккаккина, териси бориб суягига ёпишган, сочларига оқ тушган бир аёл эди. У, хавотирланиб ўғлига қаради, эрига қаради. Ниҳоят, унга кўзи тушди. Унинг чақчайган кўзлари пирпирарди.

— Иван, ўтинаман... Нега ёш болага ёпишиб қолдиларинг?

— Сен аралашма,— деди жаҳл билан эри ва аёл жимиб қолди.

— Одам тўпламайлик, дада... Сен бўлсанг... Туёғингни шиқиллатиб қол,— деди денгизчи ва тескари ўгирилди.

Отаси ҳеч нарсага тушунмай, анграйиб қолди. Афтидан ҳеч маҳал ўғли аралашган биронта жанжал бундай тинч тугамаган бўлса керак. Бирдан унинг чеҳраси ёришди ва юпқа қонсиз лабларига табассум югурди.

— Ҳозир мен унга кўрсатиб қўяман...

Йўлга тушган йигит бу гапни эшитиб ўгирилди ва бирдан юраги ўйнаб кетди, уларга иккита узун шинелли, этиклари ялтираб турган жандарм яқинлашиб келарди. Энди у кетолмайди, уни тўхтатишади. Қочиб бўлмайди... Ўргимчак тўрига тушган пашша ўзини шундай ҳис қилса керак — қочишга қанча ҳаракат қилмасин, баттарроқ тўрига ўралашади. Йигит тишларини ғижирлатди ва жилмайишга ҳаракат қилди.

— Нима бўлди, Сэм?— сўради полиция старшинаси, баланд бўйли киши.

Уй эгаси унга қўлини чўзди ва жандармга нимадир шивирлади. Старшинанинг юзи жиддийлашди. Йигитга ер остидан қараб олди, кейин бошини қимирлатиб чақирди.

Йигит зўрға унинг олдига борди. Унинг бирдан-бир ишончи денгизчида ва томошабинларда.

— Нима қиляпсан-а?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди йигит.— Бу жаноб бодом шохчасидан жанжал чиқаряптилар.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ?— уй эгаси овозини кўтарди.— Мени сўкканинг, менга қўл кўтарганинг, ҳеч нарса бўлмаганими?

Йигит денгизчига ўгирилди, бироқ у отасига ишора қилиб, бошини эгди. Ҳамма жим. Кампир ҳам жим. Фақат кўзлари кучлироқ пирпирайди. Иккита томошабин ҳам жим. Улар полиция билан гаплашгилари келмайди. Бир нарса дейишса полиция уларни судга чақиравериб жонидан безор қилиб юборади. Лекин қўшнилардан биттаси гапга аралашди:

— Тўғри, жаноб старшина. Мен ўз кўзим билан кўрдим. Сэм энди чиқиши билан бу безори қўлини кўтарса бўладими, ураман деб.

Сэм тиржайди. Йигит ожиз атрофга тикилди, ичида

бу тухматчини, жим турганларни сўкди. Старшина қалин мўйловларини буради.

— Биз билан борасан,— буюрди у йигитга ва Сэмо томонга қараб, кулиб қўйди.

— Жаноб старшина, мен ҳеч нарса қилганим йўқ. Ҳаққингиз йўқ мени ушлашга...

— Нима? Овозингни ўчир!

Йигит тишларини ёғирлатди, бирон нарса дейиш фойдасиз. У ҳеч кимга қарамади ва лаънати уй эгасини бошлаб урмаганига ачинди. Қош қорая бошлади. Тор кўчанинг ичкарасида худди ўликнинг кўзларидек бефарқ кичкина денгиз парчаси кўринди. Жандармларнинг ялтироқ этиклари ёшни келтириб фарчиллади.

Йигит бу шинелли одамлар ўртасида бояги орзуларидан асар ҳам қолмай қадам ташлаб борарди. Юраги эзила бошлади. Қўлида ҳамон пушти ранг бодом шохчаси. Унга хўрсиниб қарайди: «Эҳ, шохча, шохча...»

Расво бўлди... Нима қилардим синдириб? Энди нима бўлади? Балки, штраф олиб, қўйиб юборишар... Йўқ, уларнинг қўлидан осонликча чиқиб бўлмайди. Бир нарсадан айб топишади. Расво бўлди. Тинчлан, ўзингни йўқотма... А, расво бўлганга ўхшайди. Қўлимда ҳатто сохта паспортим ҳам йўқ. Ўзимни эса полиция биледи. Мени дарров танишади. Нима қилиб қўйдим? Битта шохча деб-а? Ўртоқларим олдида нима деган одам бўлдим? Гўзаллик дунёни асрайди... Нима бўлса ҳам участкага бормаслигим керак. Нима бўлса ҳам!

— Жаноб старшина,— деди у бепарволик билан.— Мендан штраф олиб қўйиб юборинг. Ишли одамман. Ўзингизни ҳам қийнаб нима қиласиз?

У масала ҳал бўлгандай чўнтақларини ковлай бошлади ва бор бойлигини чиқариб старшинага узатди. Катта кумуш танга старшина кўзи олдида ялтираб кетди. У иккиланди, шеригига қаради: айтиб қўймасмикин? Кейин, юзи яна аввалги ҳолатга кирди.

— Беркитиб қўй пулингни, йигит,— деди жаҳл билан у.

— Ҳомтама бўлма,— деди иккинчи полицай.

Йигит тангани чўнтагига солди ва аъзойи бадани музлаётганини сизди. Нима қилиш керак? Участкага ҳам озгина қолди, бир-икки минутдан кейин кеч бўлади. Унинг нафаси қиса бошлади. Эҳ, яшаш қандай яхши! Балки кун шундай серқуёш бўлгани учундир, кўчанинг бошидан зан-

гори денгиз унга тикилиб турибди. У ҳеч маҳал денгизни одамларнинг ўлими билан алоқадор деб ўйламаган эди. Денгиз — чексизлик, абадийлик...

Муюлишга келишганда денгиз йўқолди. Йигит бодом шохчасини маҳкам қисди ва назарида шохча у билан бирга экан, ёмон воқеа юз бермайдигандек туюлди. Бу фикр уни тинчитди. У шохчани чап қўлига олиб ўнг қўли билан бўйнидан шарфни ечди ва қадами билан баравар силки-тиб юра бошлади. Шамол бўйинини музлатди. Кейин у шарфни тушириб юборди. Уни оламан деб энгашди ва бирдан орқага қочди. Жандармлар ўзларига келгунча у анча жойга бориб қолди. Плашининг этаклари худди қуш қанотидек ҳилпирарди.

Бодомли ҳовли эгасининг қўшнилари ҳамон эшиклари ёнида туришарди. Бирдан яқин жойдан кетма-кет отилган ўқ овози эшитилди. Одамлар сесканиб тушишди ва бир-бирларига қараб қўйишди. Уй эгасининг ранги ўчди, пастки лаби осилиб тушди. Яна бир марта ўқ товуши эшитилди. Унинг кетидан кимдир қичқирди. Йўғон ва чўзиқ бу овоз ярадор бўрон қушининг овозига ўхшарди. Денгиз ўз тўлқиқлари билан ўлжасини кўмгандек яна ҳамма ёққа жимлик чўкди. Фақат шамолгина бодом шохларини аллаларди.

Ҳамма Сэмо томонга юзини ўгирди. Унинг юзи кўкариб кетди. Хотини титрай бошлади, ўгли унга нафрат билан қараб, оқарган лабларини зўрга очаркан деди:

— Сен қилдинг... Дарахларинг билан уйинг куйсин!

— Худойим-эй! — хўрсинди, онаси.

* * *

Кечқурун тим қора осмонда юлдузлар мўралай бошлаганда, денгиз даҳшат билан уввос солиб, қўшни кўчада бир йигит билан сариқ узун сочли қиз пайдо бўлишди. Бўм-бўш уйнинг карнизи тагида тўхтаб, узоқ ўпишишди. Салқин оқшом қўйнида қизнинг кўзлари қоп-қора кўринар ва севган йигити ундан ўзининг олов кўзларини узмасди.

Биринчи бўлиб қиз ўзини тортди ва сочларини тартибга сола бошлади.

— Стефко, энди мен кетай. Уйдагилар яна хафа бўлишади.

— Эртага соат тўртда кинонинг олдида, хўпми?

Йигит бошини эгиб ерга тикилди. У ўз севгилисидан ажралишни истамасди. Девор ёнида у бирдан қандайдир оқ нарсани кўриб қолди. Эгилиб олди.

— Қара, Мария, бодом шохчаси...

Шохча синдирилган, гуллари тўкилиб кетган. Шундай бўлса ҳам у ҳамон гўзаллигини йўқотмаган эди. Юлдузлар ва ой нурида у худди кумуш исирғаларга ўхшарди. Қиз шохчани олиб юзига яқинлаштирди.

— Гўзал,— деди у секин худди қаттиқроқ гаирса гул баргчалари тўкилиб кетадигандай.— Қара, гуллар худди юлдузларга ўхшайди. Биласанми, бодом шохчаси бахт келтиради, дейишади...

Шундай деб, севишганлар бодом шохчасини ўзлари билан олиб кетишди.

Пётр Незнакомов

АЖОЙИБ ТОНГ

Бу тонг подпоручикнинг эсидан сира чиқмайди.

Кун одатдагидек, бошқа кунларга ўхшаб бошланди. Подпоручик тонготар пайти уйғониб, кийинди, кўрпа-ёстиғини йиғиштирди. Энди соқол оламан деб турган эди, қаердандир паст томондан ўқ товушлари эшитилиб қолди. Ўша пайтлари ўзи ташвишли, хавфли давр эди. Бир кун аввал радио Россиянинг Болгарияга қарши уруш эълон қилганини эшиттирди. Немислар кета бошлашди. Кета туриб қўлларига тушган нарсаларни ўзлари билан олиб кета бошлашди. Бутун мамлакат бўйлаб хунук, даҳшатли хабарлар юрар, ғалати, юракни ларзага солувчи товушлар эшитилар эди. Бу хабарлар, товушлар подпоручик яшаб турган тахта қўрага ҳам етиб келди. У дарҳол устарасини ташлаб, бош яланг ҳовлига чиқди. У қўмондонлик қилаётган батарея тепалиқнинг устидан позиция эгаллаган эди. Солдатлар яшаб турган қўралардан юз метр нарига бориб қаралса, бутун шаҳар кафтда тургандек кўринарди. Лекин бу гал шаҳарни биринчи куз тумани қоплаган ва узлуксиз эшитилиб турган ўқ товушлари туман ичида янада даҳшатлироқ жарангларди.

«Лаънати, нима бўлаётган экан!»— сўкинди подпоручик атрофга қулоқ солиб. Лекин ўқ товушлари ўнг томондан, станция томондан келяптими ёки катта шахта томондан эшитиляптими, билиб бўлмасди.

Яқиндаги қўрадан бир неча солдат югуриб чиқишиб, бошлиқларига честь бердилар-да, диққат билан қулоқ сола бошладилар. Уларнинг ўқ товушларига бундай берилиб қулоқ солишлари подпоручикка ғалати туюлди. Жан-

говар қисмининг командири подпоручик Костов ҳам шинелини елкасига ташлаб келиб қолди. У соқолини олмаган, кеча кўп ичиб юборганми, қовоқлари шишиб кетган, кўзлари ғазабда эди. Унинг кетидан курсант — фельдфебель келди. У ҳали жуда ёш, мўйлови чиқмаган, бошлиқдан кўра қизларга кўпроқ ўхшаб кетадиган йигит эди.

— Қўраларга марш, ишқмаслар!— бўғиқ овозда қичқирди солдатларга қараб подпоручик Костов.— Нега тўп-ланиб турибсанлар? Бу ер бозор эмас!

Солдатлар бир-бирларига қараб олишди ва ноилож ётоқларига қайта бошлашди.

— Нима бўляпти, жаноб подпоручик?— сўради фельдфебель этиги пошналарини бир-бирига уриб.

Подпоручик елкасини қисди.

— Афтидан, станция томонда отишма бўляпти...— ўзича гапирди фельдфебель.— Кеча у ерда немис эшелони турган эди. Бизникилар билан уришиб кетишган бўлмасин...

— Бўлмаган гап!— деди подпоручик Костов.— Болгарлар ҳеч маҳал немисларни отишмайди. Ҳеч маҳал, бу гапни доимо эсингизда тутинг. Мабодо, битта-яримта отса, у болгар деган номга лойиқ одам эмас, у хоин!

— Қўйсанг-чи, Костов!— қўл силтади подпоручик.— Шунақа гаплар жонингга тегмадим...

Калтабин, пианиста бу одам подпоручикка яқинда ёрдамчи қилиб юборилган эди. Лекин, подпоручик кун ўтган сари ундан хафсаласи пир бўла бошлади. Биринчи марта Костов каравоти тепасига Цанковнинг портретини илиб қўйганда жаҳли чиққан эди. Бунинг устига-устак, Костов ҳар куни кечқурун шу аҳмоқ профессорни мақтаб, Болгарияни сақлаб қоладиган бирдан-бир одам шу деб, валдирарди, кейин қатлларнинг кам бўлаётганидан ранжирди. Подпоручикни Костовнинг солдатларга бўлган муносабати ҳам хуноб қиларди. Костов уларни ота-онаси қолмай сўкар, ҳатто баъзида урарди ҳам. Подпоручик яна унинг маст бўлиб келганида фельдфебель ва унтер-офицерлар олдида уни танқид қилишини, қўмондонликни бошқа одам оладиган пайт етди, бу одам жанг қилолмайди, деб гапиришларини биларди. Шунинг учун ҳам, бир неча марта, у Костов билан қаттиқ гаплашди. Костов уни сўз қайтармай эшитар, лекин ўз билганидан қолмасди. Анча вақт подпоручик Костовдаги бундай дадилликнинг сабабини билолмай юрди, ниҳоят, унинг қандайдир бир

қариндоши ҳарбий министрликдаги разведка бўлимида катта раҳбарлардан эканлигини эшитиб қолди. Шундан кейин уни баттар ёмон кўрадиган бўлди.

Ҳозир ҳам у Костовга орқасини ўгириб олди-да, уни гўё сезмагандай, ўқ товушларига қулоқ солди.

— Мен шундай ўйлайман, подпоручик Минев,— деди Костов,— ҳозир шу ҳақда гапирадиган пайт келди. Ҳозир болгар офицери бош кўтараётган айрим элементларнинг бемаъни хатти-ҳаракатларини кўриб туриб, уларнинг Ватанга хиёнат қилаётганликларини сеза бошлаган бир пайтда, чин ватанпарвар сифатида...

Подпоручик бундай гапларни жуда кўп марта эшитган эди. Ҳозир эса атрофда отишма бўлаётган бир пайтда бу гаплар жуда бемаъни ва кераксиз бўлиб туюлди.

У қулоқ солмай, қўра томон тез-тез юриб кетди. Рўпарасидан бир солдат чиқиб қичқирди:

— Жаноб подпоручик! Дарров телефонга боринг, сизни капитан чақиряпти.

Подпоручик идорага югурди. Писарь билан телефонист сакраб ўринларидан туришди-да, честь беришди. Улар ҳам нимадандир ҳаяжонга тушган, кўзлари ўйнаб турарди. Афтидан, қандайдир муҳим ва сирли хабарларни билишгандай эди.

— Подпоручик Минев сизмисиз?— трубкадан қисм командирининг бўғиқ ва ҳаяжонли овози эшитилди.

— Шундай, жаноби капитан.

— Хўш... энди қулоқ солинг! Зудлик билан тревога эълон қилинг. Одамларингиз батарея ёнида шаҳарга қараб позиция эгаллашсин. Иккита оғир пулемётни шундай жойлаштирингки, шаҳар йўлларининг ҳаммаси уларнинг назоратида бўлсин. Пулемётчилар ишончли солдатлардан бўлсин. Кузатувчиларни унтер-офицерлардан тайёрланг.

— Жаноб капитан, пастда нима бўляпти ўзи?— шошилиб сўради подпоручик.

— Нима бўляпти... шундай ишлар бўляптики, асти қўяверинг... шахтёрлар забастовка эълон қилишди. Афтидан, партизанлар уларга ёрдамга келганга ўхшайди. Аввал намойиш қилишди, энди эса шахталар олдида ротакам жанг бўляпти. Сиз, нима, ўқ овозларини эшитмаяпсизми?

— Эшитяпман, жаноб капитан!

— Бўлмаса, ҳар қандай тасодифга тайёр туринг. Бир машина полиция боради ҳозир олдингизга, ёрдам сўра-

шади. Йигирма кишини ажратиб Костов раҳбарлигида жўнатинг. Қўзғолонни ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам, бостириш ҳақида ички ишлар министрининг буйруғи бор. Хўш... позициядаги солдатларга ўқларни дарҳол бериб қўйманг. Ўқлар ва гранаталар фельдфебелда турсин. Фақат керак бўлгандагина бир кишига икки ўқдан бўлиб берилсин. Эшитяпсизми?

— Шундай, жаноб капитан, эшитяпман. Бироқ, жаноб капитан, мен бир нарсага тушунмаяпман: нега энди...

— Ойдан тушиб келдингизми, Минев! Буйруқни ба- жаринг! Вақт зиқ.

— Эшитаман, жаноб капитан!

Подпоручик трубкани телефонистга бериб, секин, хаёл билан идорадан чиқиб кетди. Демак, у кутган нарса юз берибди. У шундай воқеани кўпдан бери орзиқиб ва қан- дайдир хавф билан кутган эди. Бу ҳодиса Ватанга нима олиб келади — очликми, ўлимми? Подпоручик доим, Ва- танни ҳимоя қилувчи куч — армия, мамлакатдаги ўзга- ришни ҳам армия қилади. Ана шундай пайтда у ўзини аямай ёрдамга келади, — деб хаёл қилиб юрарди. Қаерда- дир шундай ўзгариш қилишга тайёргарлик кетаётгани ҳақида у ғалати хабарлар эшитиб қолди, бироқ у кутган- дек ҳаракатни армия эмас, шахтёрлар бошлади. Шунинг учун подпоручик бу воқеага қандай муносабатда бўлиш- ни, уни қандай тушунишни билмасди.

Хизматдан бўш пайтлари, у шахтёрларнинг уйлари ёнидан кўп марта ўтган эди. Ифлос, эски уйлар, ҳовли- ларда оч-яланғоч болалар ўйнаб юришарди. Байрам кун- лари у эшиклар тагида ўтирган шахтёрларни кўрарди. Улар офицерга кўзлари тушиши билан жим бўлиб қотиб қолишарди. Унинг бу районларда кўпроқ бўлишига сабаб, шахтёрлар орасида унинг алоқаси бўлган медицина ҳам- шираси яшарди. Шунинг учун шахтёрлар уни тез-тез кў- ribs туришарди. Подпоручик шахтёрларнинг унга бўлган муносабатига тушунмасди, у ўзини яхши одам ҳисоблар- ди, чегараланган, кибор, маҳмадана офицерлардан фарқ қилишини биларди, лекин нимадир уни бу одамлардан Хитой девори сингари ажратиб турганини сезарди. Баъзи пайтлари у шахтёрлар билан гаплашишга ҳаракат қилар- ди — уруш ҳақида, бомбардимонлар ҳақида гапирарди, папирос тақдим этарди. Шахтёрлар папиросни олишарди, лекин гапни қисқа қилишарди ё бўлмаса, мутлақо гапла-

шишмасди. Подпоручик бу одамларнинг ҳеч маҳал уни «ўзлариники» ҳисобламасликларини тушунарди. Шундай пайтлари у тезроқ уларнинг орасидан чиқиб кетишга ҳаракат қиларди. Папирос узатаётганида эса, негадир, ўзининг қўлларидан уяларди. Бу қўллар шахтёрларнинг дағал қадоқ босган қўллари олдида нозик, оппоқ бўлиб кўринарди. Медицина ҳамшираси айтган бир гап сира хаёлидан кўтарилмади. Ушанда улар нима учундир уришиб қолишди. Ҳамшира жаҳли чиқиб бир қанча ёмон гапларни айтиб юборди. Сени деб кўчага чиқолмайман, ҳамма мени қўлини бигиз қилиб кўрсатади, сен менинг кулбамга фақат ўз ҳирсингни қондириш учун келсан, сен ҳеч маҳал мени ўз тенгинг ҳисобламагансан, ҳар учрашувдан сўнг, мен ўзимни сотилган ҳисоблайман,— деди. Ушанда подпоручикнинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. Бу ердаги одамларнинг ҳаммаси ёввойилар, ваҳшийлар, деб атади-да, эшикни тарақ этип ёпиб чиқиб кетди. Бироқ батареяга қайтиб келиб, ҳамширанинг гапида жон борлигини тушунди. Лекин, шундай бўлса ҳам, бу одамларнинг уни нима учун ёмон кўришларига ақли етмади. Энди бўлса, шу одамлар қўзғолон қилишибди, полиция уларни ўққа тутяпти. Бу ҳам энди уларга қарши ўз солдатларини юбориши керак, пулемётларнинг оғзини уларга қаратиши керак. Подпоручик битта-битта қадам ташлаб, Костов билан фельдфебель уни кутиб турган жойга борар экан, шахтёрларнинг унга нега бундай нафрат билан қарашларига тушунди. Улар у хаёл қилмаган нарсани билишарди: бир кунмас бир кун у шахтёрларнинг душмани сифатида иш тутади, ўзининг шахсий муносабати, ҳис-туйғуси, одамгарчилиги қандай бўлишидан қатъий назар, у шахтёрларга қарши боради, чунки унинг погонлари бор, у армия деб аталган катта ва шахтёрларга душман бир кучнинг зарраси!

Бу фикр подпоручикни чўчитиб юборди. Наҳотки бошқа чора бўлмаса? Подпоручик агар чет эл армияси унинг Ватанига ҳужум қилса, у ҳеч иккиланмай, душманга қарши ўт очишини биларди, бироқ бу одамлар унинг миллатидан, болгарлар, унинг тилида гаплашишади, булғор аёлларидан туғилган болалар бор, хуллас, улар у ўзини қурбон қилишга тайёр бўлган халқ вакиллари:

«Ўт оч!» деган даҳшатли сўзни айтиш учун унда кучқувват етармикин? Қай кўз билан уларнинг ўқ тегиб қулашини кўра оларкин? Ҳар ҳолда улар унинг қардошла-

ри-ку! Унинг юраги Костовники сингари тош эмас. Лекин у шундай қилмаса, у одамлар батареяни келиб эгаллашади, шунда у нима қилади?! Агар буйруқни амалга оширмаса нима бўлади? Уни Ватан хоини, сотқин дейишмасмикин?

Унинг миясидан шу фикрлар ўтар экан, Костовни кўз олдига келтирди. Бу қўпол, бешафқат одамнинг унинг елкаларидан погонларини узиб олаётганини бир зум хаёлидан ўтказди. Йўқ, буйруқни бажариш керак.

— Костов,— қичқирди у, лекин овози негадир бўғиқ ва паст эди.— Тревога эълон қилинг. Одамлар шаҳарни мўлжаллаб позиция эгаллашсин! Пулемётларни тегишли жойларга ўрнатинг! Фельдфебель граната ва ўқларни тайёрлаб қўйсин!

Костов унга ҳайрон бўлиб тикилиб қолди. У подпоручикдан ҳар қандай буйруқни кутган эди, лекин бундай буйруқнинг унинг оғзидан чиқиши кутилмаган воқеа эди. У шошиб шинелини кийди, тугмаларини қадади, кейин честь бериб, команда пункти томон югуриб кетди. Қўл ўтмай қўнғироқнинг ташвишли занглари эшитилди. Қўралардан карабин кўтарган солдатлар шоша-пиша чиқиб бошладилар, унтер-офицерлар раҳбарлигида улар занжир бўлиб тизилиб, ўзларига кўрсатилган жойларни эгалладилар.

Бу орада туман сийраклашди. Лекин, ҳали ҳам, шаҳарда нима бўлаётганини кўриш қийин эди. Вақтинча тўхтаган отишмалар овози яна эшитила бошлади. Подпоручик солдатларга бир-бир қараб чиқиб, бутун вужудини қандайдир хасталик ва ишончсизлик қоплаб бораётганини сезди.

«Нима қилиш керак?.. Нима қилдим энди?— хуноб бўлиб хаёлидан ўтказди у.— Наҳотки мен шу одамларни пастдагиларга қарши бошлаб боролсам? Лекин, буйруқ — буйруқ! Мен ўз бурчимни адо этишим керак. Лекин, бу қандай бурч? Бу бурч кимга нисбатан адо этилади? Кимга хизмат қилишим керак? Болгарияни шундай тушқунликка олиб келганларгами?! Очлик-яланғочлик келтирганларгами?! Балки шаҳар ўз-ўзидан тинчиб кетар, бизнинг керагимиз бўлмас?..»

У худди кимдир уни эшитиб тургандай, шошиб орқасига ўгирилди. Беш қадамча нарида ўт қоплаган оқоқ ичида яхши кўрган солдатларидан бири ётарди, Атанас эди унинг исми. Хасководан келган эди. Қишлоғида тамакичилик қиларди. Бошланғич мактабни тамомлаган эди.

Подпоручик нимагадир доим бу одамни бошқалардан кўра ақлли, ўқимишли эканлигини ҳис қиларди. Ҳамма солдатлар Атанасга қулоқ солишарди. Подпоручик кўп вақт у билан суҳбатлашарди. Унинг сўзларидаги ҳақиқатга, унинг донолигига қойил қоларди. Лекин, подпоручик, Атанаснинг ниманидир кўнглига тугиб қўйганини, унча очиқ одам эмаслигини ҳам яхши биларди. Қизиғи шундаки, Атанас Костов билан ўзини жуда бошқача тутарди. Унинг буйруқларини шошиб, апил-тапил бажарарди. Буйруқ унинг инсоний ҳис-туйғуларини оёқ ости қиладиган бўлса ҳам, бўйин товламасди. Нима учун шундай, подпоручик тушунмасди. Ҳаммани хоинликда, сотқинликда айблашни одат қилиб олган Костов Атанас ҳақида яхши фикрда эди ва уни ишончли солдатлардан бири деб ҳисобларди. Лекин, шу тўғрими ё нотўғрими, подпоручик билмасди. У Атанасга кўзи тушиб, жилмайишга ҳаракат қилди, лекин солдат жавоб бермади. Унинг башараси жиддий тус олган, одатдагидек мулоим эмас эди.

— Хўш, аҳволлар қалай, Атанас?— сўради подпоручик бир нарса дейиш учун.

Солдат жавоб ўрнига бошини кўтарди ва бошлиғи ёнига эмаклади.

— Пастда нима бўляпти, жаноб подпоручик?!— ҳаяжон ичида сўради у.

— Билмадим,— елкаларини қисди подпоручик.

— Тревога нега берилди бўлмаса?

— Тревога командирнинг буйруғига мувофиқ берилди.

Атанас жим қолди. Афтидан у гапни давом эттириш керакми-керакмаслигини ўйларди.

— Биронтадан ўзимизни мудофаа қилсак керак-да?— сўради ниҳоят.

— Лозим бўлиб қолса мудофаа қиламиз,— жавоб берди подпоручик иложи бўрича совуққонлик билан.

Солдат жимиб қолди, кейин окопига эмакляб кетди. Подпоручик Атанаснинг чеҳраси баттар жиддийлашганини кўрди.

«Нега ростини айтмадим?— ўйлади у.— Наҳотки ундан кўрқсам? Наҳотки ўз солдатларимдан кўрқсам?!»

У яна ўз солдатларига тикилди. Одатда ҳазил-мутоиба гаплар билан душман пойлаб ўтирадиган солдатлар бу гал чурқ этмасдан кўзларини шаҳарга тикканча ётардилар.

— Балки мени қийнаётган нарса уларни ҳам қийнаётгандир?— ўйлади подпоручик.— Ўз одамларингни отиш осонми? Бироқ ўйлашнинг фойдаси йўқ. Шундай буйруқ бўлди. Жавобгарлик шу буйруқни берган одамга тушади.

Бу гап ҳам унга енгиллик бермади. Бундай гап билан у ўзини алдаётганини сизди. Ҳар бир киши ўз қилмишига ўзи жавоб берадиган пайт етиб келган эди.

Подпоручик яна шаҳар томонга тикилди. Бир вақт у туман ичидан қари ва азоб чеккан ҳайвондай эски юк машинаси судралиб чиқаётганини кўрди. Машина катта йўлга ўтиб олиб батарея позицияси томон кела бошлади. Кўп ўтмай у солдатлар ётган окопдан юз метрча нарида тўхтади. Кабинадан баланд бўй, плаш кийиб олган бир одам тушиб, тепага кўтарила бошлади. Унинг кетидан қоқилиб-қоқилиб келаётган, бўйнига автомат осиб олган полицай кўринди. Улар яқинлашиб подпоручикни кўришди-да, унинг қаршисига юришди. Баланд бўйли одам Минчо Танго эди. Шаҳардаги энг машҳур айғоқчи эди у.

«Мана полиция ҳам келди!»— деди ўзича подпоручик ва нимадандир чўчиб, ўрнидан турди.

Полицияни у ёмон кўрарди. Ҳозир ҳам айғоқчини кўриши билан, бундан бир неча йил илгари бўлиб ўтган хунук бир воқеа эсига тушди. Бир куни у вокзалда турганида ёнига полицай келиб, маҳкам тирсагидан ушлади-да, қаёққадир сургай бошлади. Подпоручикнинг деярли гуноҳи йўқ эди: перронга перрон билетисиз чиққан эди. Полицай вагонлардан бирига уни олиб чиқиб, қош-кўзи аралашурди, кейин беш лева штраф солди. Шундан бери полиция одамларини кўрса, кўнгли айнийди, газаби қўзийди. Бундан ташқари у ҳар доим жамоат хавфсизлиги бошқармаси жойлашган совуқ бино олдидан ўтар экан, одамларнинг айтишича, шу бино ичида бўладиган даҳшатли қийноқларни, одамларнинг азобга чидолмай чиқаришларини эсларди. Айтишларига қараганда, унинг шаҳридаги хавфсизлик комитетининг бошлиғи бир оқ гвардиячи экан, унинг ўйлаб топган жазолари даҳшат билан тилдан тилга кўчиб юрарди. У ўз қурбонларининг тирноқларини ўзи суғурар экан. Ҳали ёш бола экан, подпоручик бир неча марта шу одамни кўрган, унинг олифта кийимларига, келишган қоматига кўзи тушиши билан кўчанинг нариги бетига қочиб кетган эди. Мана энди унинг ўзи шу одамнинг ҳамкасблари билан бирга ҳаракат қилиши керак.

— Подпоручик Минев?— деди Танго ундан икки қадам нарида тўхтаб.

— Ҳа,— жавоб берди қуруққина қилиб подпоручик.— Хизмат?

Агент атрофга олазarak бўлиб қараб олди.

— Четроққа ўтайлик.

— Нега? Шу ерда гапираверинг!

Танго подпоручикка чиндан гапиряптими ё ҳазил қиляптими деган маънода бир қараб олди, кейин, шошиб гапира кетди:

— Капитан Манчев албатта сиз билан гаплашган бўлса керак. Шаҳардаги аҳволдан хабардорсиз. Шахтёрлар большевикча шиорлар остида намоиш қилишяпти. Биз албатта, зарур чораларни кўрдик: аблаҳлардан беш-олти-тасини отиб ташладик. Бироқ улар орасида қуролланган партизанлар ҳам бор. Уларга қарши курашда полициянинг кучи етмайди. Армиядан ёрдам сўрадик. Йигирматача ишончли солдатларни қуроллантириб подпоручик Костов раҳбарлигида менинг ихтиёримга беришингиз лозим. Капитан Манчев сизга шундай буйруқни албатта берган бўлиши керак. Ўҳ-хў, солдатларингиз тузук-ку!

Подпоручик ўгирилди ва Атанас билан яна иккита солдатнинг уларга яқинлашиб келиб гапга қулоқ солиб турганларини кўрди. Шу пайт у солдатларнинг кўзларида ғалати бир ифодани сездди. «Ким билан бўласан? Кимга қарши курашасан?»— гўё уч жуфт кўз шу саволни бераётгандек эди. Подпоручик бундай даҳшатли синовни бутун ҳаёти давоми кўрмаганини ҳис қилди. Ҳозир унинг «ҳа» ёки «йўқ» дейишидан унинг келажаги, тақдири ҳал бўлади. Ҳозир, шу минутда у ўзининг кимлигини, ўз халқини севадими, ўз Ватанини севадими ё йўқми аниқлаши ва кўрсатиши лозим. Ҳаяжондан пешанасидан совуқ тер чиқиб кетди.

— Буйруғингизни кутаман, подпоручик Минев,— деди Танго.— Вақт зиқ.

Подпоручик яна солдатларга қаради. Улар унинг нима қарор қабул қилганини кутиб туришарди. Шу дақиқада ҳар битта солдат подпоручикнинг назарида муҳим иш кўраётган судьяларга ўхшарди.

— Мен сизга одам беролмайман!— подпоручик ўзининг ҳаяжондан титраб турган овозини эшитди. Эшитди-ю, анча енгил тортганини, боятдан бери юрагини эзиб турган ғашлик йўқолганини сездди.

Агент ҳайрат ичида унга тикилиб қолди.

— Нима деяпсиз ўзи? Нима деётганингизни биялп-сизми?— деди у бўғиқ овоз билан ва ўликдек оқариб кетди.

— Биламан!— сокинлик билан жавоб берди подпоручик.— Мен батареяга жавобгарман ва шундай пайтда уни солдатларсиз қолдиrolмайман. Агар ҳозир ҳаво тревогаси бўлиб қолса, тўп ёнига сиз турасизми?

Айғоқчининг башараси бурушиб, киноя билан илжайди.

— Яхши!— тишини тишига қўйиб деди у.— Бу гапларингизнинг ҳаммасига жавоб берасиз. Сиз билан келгусида яна бир бор учрашишга умидворман, лекин бошқача шароитда.

У терс бурилиб полицайга қичқирди:

— Нега кўзингни олайтириб турибсан?! Юр!

Полицай орқасига ўгириламан деб йиқилиб тушай деди.

Иккалови машина томон югуриб кетишди. Кўп ўтмай улар ўтирган машина туман ичида ғойиб бўлди.

Подпоручик чўнтагидан рўмолча олиб, тер босган пешанасини артди ва хўрсинди. Энди ҳамма нарса ўз қолипига тушди. Энди иккиланишга йўл йўқ! У ўзини жуда енгил ҳис қила бошлади. Солдатларга ўгирилиб, ҳаммасига бир-бир қараб чиқди. Ҳамманинг чеҳраси энди бошқача эди. Боягидек дағал, совуқ эмас, ҳамманинг чеҳрасида табассум, ишонч ва муҳаббат учқунланиб турарди. Бундай чеҳраларни батареяга қўмондонлик қилаётгандан бери унинг биринчи кўриши эди.

— Бопладингиз, жаноб подпоручик,— деди кулиб Атанас.— Тўғри-да, тўпларни солдатларсиз қолдириб бўладими? Ҳаво тревогаси бўлиб қолса, нима бўлади?

Солдатлар кулиб юборишди, подпоручик ҳам жилмайди.

— Отбой!— баланд овозда қичқирди у.

Атанас команда пунктига югуриб кетди. Кўп ўтмай, қўнғироқ шўх жаранглай бошлади. Унинг жарангида ҳам қандайдир енгиллик, қувонч бор эди. Солдатлар шошапиша окоплардан чиқиб, ҳазил-ҳузул гаплар билан, қўраларга кириб кетишди. Пастда эса, шаҳар ичида, ҳамон отишма давом этар эди. Костов подпоручик ёнига келиб, этиги пошналарини тарақлатди-да, нафрат билан деди:

— Порпоручик Минев, энди мен сизнинг кимлигинг-

изни билдим. Сиз — сотқин ва хоинсиз! Тегишли жойга маълум қиламан!

— Бемалол!— деди подпоручик.— Яхшиси энди менинг кўзимга кўринманг!

Костов кўзларини лўқ қилиб унга тикилиб қолди. Подпоручик унинг бу ҳолатидан кулгиси қистаб, ўзини зўрға тийди-да, идора томон йўл олди.

— Жаноб подпоручик!— деди унинг қаршисига югуриб келаётган писарь.— Сизни капитан чақиряпти!

Подпоручик идорага кириб трубкани олди.

— Минев, мен сизни судга бераман!— капитаннинг овози эшитилди трубкадан.— Буйруқни бажармаслик нимага олиб келишини биласизми? Сизни итдек отиб ташлашади! Сиз дизертирсиз, қўрқоқсиз! Минг лаънат сиздақа офицерга!

Капитан яна нималардир деб қичқирди, подпоручик тинчгина қулоқ солди. Бошлиқнинг дўқлари унга энди таъсир қилмасди. У ҳар қачонгидан енгил, куч-қувватга тўлган кишидек ҳис қиларди ўзини.

Любен Дилов

АВГУСТ УРУШДА ҲАЛОК БУЛДИ

Қишлоқда у қандай пайдо бўлиб қолди, қаердан келди, ҳеч ким билмасди. Совуқ қиш кунларидан бирида, Мительвальде номли саксон қишлоғини нам ва оғир туман қоплаб турган бир пайтда деҳқон Грюцбах уни шийпон тагида совуқдан бужмайиб ётган бир ҳолда кўриб қолди. Туртиб уйғотди-да, ўзининг иссиқ ошхонасига олиб кирди. Болалар уни ўраб олиб баланд, ориқ қоматини, ҳаддан ташқари узун қўлларини, жулдур-жулдур кийимларини томоша қила бошлашди. Грюцбахнинг хотини кир юварди. У хўмрайиб кутилмаган меҳмонга тикилиб қаради-да, энсаси қотиб яна тоғорага энгашди.

У камгап, баджаҳл, қўпол хотин эди. Эрини куракда турмайдиган сўзлар билан сўкишдан сира тоймасди. Бироқ ҳозир у индамади.

— Бу жиннини нега олиб келдинг?— деди фақат кечқурун Грюцбах бир нечта эски одеялини келгиндига тўшаб берганда.

Хотинининг куй бўйи миқ этмаганидан жанжал бўлмаслигини тушунган Грюцбах дадиллик билан жавоб берди:

— Раҳмим келди. Бунинг устига бақувват экан. Ишлаши мумкин. Бир бурда нон топиб берармиз. Уйда ҳар ҳолда битта хизматкор бўлгани яхши. Уруш ҳали-бери тугамайди.

— Хизматкор!— киноя билан деди хотини.

Келгинди одеялни юзигача тортиб, кичкина рангсиз кўзларини қўрқа-писа атрофга тикиб ётарди. Шу ётиши уни худди мурдага ўхшатарди. Узун бўй, бурни ҳам бесў-

нақай узун, қўллари тиззасигача чўзилган... Бечора бирор нарсани синдириб юбормаслик учун, оёқларини букиб олган эди. Грюцбах унга ўгирилиб «энди ухла» деб жилмайганида, у бошини латта-путталардан қилинган тошдек қаттиқ ёстиққа омонатгина қўйди-да, кўзларини юмди.

Ишбиларманд, ўз ерига муҳаббат қўйган Грюцбах кун бўйи у билан шуғулланди. Ювинтирди, жулдир кийимларини ёқиб ташлаб, ўзининг эски-тускиларидан берди. Кейин молхонага олиб бориб сигирини, чўчқаларини, иккита оти, товуқларини кўрсатди. Иккалови анча иш қилишди. Грюцбах унга доим қиладиган ишини айтиб туриши керак эди. Бўлмаса, келгинди буюрилган ишни қилиб бўлиб, қўлларини қовуштирганича, хўжайинига қараб тураверар эди.

Август (шундан бошқа ҳеч нарсани Грюцбах била олмади) қишлоқ хўжалик ишлари билан илгари мутлақо шуғулланмаган экан. Шунинг учун ўз ҳолича бирон ишга қўл уролмасди. Грюцбах шошилмасдан нима қилиш кераклигини унга тушунтирди. Бир неча кун ичида келгинди анча-мунча ишни мустақил бажара оладиган бўлиб қолди. Лекин шунга қарамай у сигир билан отлардан оловдан қўрққандек қўрқарди. Грюцбах уни бунга ҳам ўргатди. Ниҳоят, отлар у қашлаганда жим турадиган бўлиб қолишди. Боши осмонга етган Август илжайиб нималарнидир шивирлаб қўярди.

Хўжайиннинг биттаси ўн иккига, биттаси ўн ёшга тўлган иккита ўғли, етти ёшли қизи бор эди. Кун бўйи улар Августнинг кетида юриб, унинг қўпол ҳаракатларидан кулишарди. Баъзан Грюцбах уларни кўриб қолганда уришиб берар ва уйга боринглар, деб ҳайдарди.

Овқат пайтлари Август ўзини худди ёш боладек тударди. Қорни ниҳоятда оч бўлса ҳам, қўрқа-писа овқатга қўл чўзар, кўзларини хўжайиннинг хотинидан узмасди.

— Кўникиб кетади,— дерди Грюцбах шундай пайтлари хотинига.— Жуда мўмин одамга ўхшайди. Ёқмаса кейинчалик ҳайдаб юборишимиз мумкин.

Хотини индамасди.

Шундай қилиб, Август Грюцбахлар уйида яшай бошлади. Баланд бўйи дейилмаса, унинг бор-йўқлигини қишлоқда ҳеч ким пайқамасди. Грюцбах кўнгилчан ва оғир табиатли одам бўлганлигидан унга ҳамма нарсани оқизмай-томизмай тушунтирар, кўпинча эса кўрсатиб берарди. Аммо хотини унга мутлақо эътибор бермасди. Болалар

эса, бошқа гап, кун бүйи у билан ҳазиллашишар, барча ўйинқароқ, шўх болалар сингари уни мазах қилишарди. Ҳатто ўзларича, унинг устидан кулиб «Аҳмоқ Август» деб ном ҳам қўйиб олишганди. Лекин, шунга қарамай, болаларга у ёқиб қолган эди. Бўш қолди дегунча у билан ўйнашар, қўлларидан, кийимларидан тортиб қочижарди. Август эса кулиб қўя қоларди. Грюцбахнинг хотини бўлмаган пайтлари, унинг гаплари ҳам маънили, одам тушунса бўладиган гаплар эди. Ўзини супо тутарди, чўчимасди, дадил ҳаракат қиларди. Тўйиб овқат ейишдан бир неча кун ичида у ўзига келиб қолди, юзларига қизил югурди, бурни аввалгидек бесўнақай кўринмайдиган бўлиб қолди. Секин-секин эси ҳам жойига кела бошлади. Энди Грюцбах унга биронта топшириқни қижжалаб тушунтириб ўтирмасди. Август унинг гапларини дароҳ илиб олиб, ишга киришиб кетарди. Бир куни Грюцбах уни ер ҳайдагани ёлғиз юборди. Кечқурун уйда уни узоқ кутишди, лекин Август даладан қайтмади. Шунда Грюцбах хавотир олиб йўлга тушди. Далага етиб келганда Август отларнинг юганидан тортиб тинчгина ер ҳайдашда давом этарди.

— Эй, Август!— қичқирди Грюцбах.— Қачонгача ишлайсан? Нега уйга қайтмайсан?

Август айбдорларча унга қараб қўйди. Шу қарашидан айби нимада эканлигини билмаслиги сезилиб турарди.

— Нега индамайсан!— жаҳл билан қичқирди яна Грюцбах.

— Қачонгача ишлашимни ўзинг айтмадинг,— титраб жавоб берди Август.

Грюцбах кулиб юборди. Шундан кейин унга аниқ топшириқ берадиган ва қачонгача ишлаш лозимлигини айтадиган бўлди. Эсини йўқотган одамнинг бунчалик тез бегона жойга, бегона ишга ўрганиши кишини ҳайратда қолдирарди. У ўз ўтмишини мутлақо унутган эди. Қаерда туғилганлигини, қандай қилиб Мительвальдеда пайдо бўлиб қолганини билмасди. Грюцбах қандайдир даҳшатли фожиадан сўнг, у шундай дардга чалиниб қолганини фарз қиларди, лекин қандай фожа, буни ҳеч ким билмасди. Кўпинча у Августни гапга солиб, баъзи нарсаларни эслатишга интиларди. Август елкаларини қисиб, айбдорларча жилмайиб қўя қоларди.

— Август,— сўради бир куни яна у.— Бомба тушди-ми, а? Бомба! Бах-бах!

Грюцбах бомба портлашини, ўқларнинг овозини унга тушунтирди. Шунда Август бирдан қаттиқ бир зарбдан сесканиб кетган одамдай букчайди, қўрқувдан кўзлари косасидан чиқиб кетай деди, кейин титраб йиғлаб юборди.

— Қўрқма, қўрқма. Сенга нима қилди?— уни овутишга ҳаракат қилди Грюцбах.

Шунда у бечора бомбардимон тагида қолиб кетган бўлса керак, биронта ғарбий шаҳарда тургану, қўрқувдан эсини йўқотиб қочиб кетган. Ҳеч ким уни қидирмаган деб ўйлаб қўйди.

Фронтидан анча олис қишлоқнинг осуда ҳаёти Августнинг кўнглини анча жойига туширди. У завқ билан ишлар, болалар билан ўйнади. Бўш вақтларида молхонага кириб, сигир, отларни силарди, нималардир деб уларни эркаларди.

Ҳайвонлар ҳам унга кўникиб, унинг айтганини қилишарди. Август уларни ҳеч урмасди. Семиз от қўшиғлиқ аравага ўтириб, югани тортганда, у худди князь извошчисига ўхшарди. Бундан ўзи ҳам фахрланарди. Қишлоқ кўчасидан отни чоптириб ўтиб борар экан, «Аҳмоқ Август, Аҳмоқ Август!» деб қичқирган болаларга жилмайиб кўз қирини ташлаб қўярди.

Фақатгина болалар эмас, қишлоқдаги катталар ҳам Августни яхши кўриб қолишди. Грюцбах баъзан уни қўни-қўшниларникига ёрдамга чақирарди. Бақувват, ишлаб чарчамас Август уларнинг ҳавасини келтирарди. Деярли ҳамма унинг шу кунга тушиб қолганига ачинарди. Грюцбахнинг хотини, Фридагина доим унга ўқрайиб қарашини ташламасди. Шунинг учун Август унинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қиларди. Бечора бу баджаҳл аёлнинг овозини эшитиши биланоқ бутун вужудини титроқ босиб, қилаётган ишидан адашиб қоларди. Буни Фрида сезарди, шундай пайтлари унинг кўзларида ўт чақнаб кетарди. Афтидан бу хотин ўзини ҳаммадан баланд ҳисоблар, ҳамма унинг сўзини иккита қилмаслигини яхши кўрарди. Ундан фақатгина болалар ва Август эмас, қўни-қўшнилар ҳам қўрқишарди.

— Бечора сендан жуда қўрқади,— деди бир куни кечкурун Грюцбах хотинига.— Иннайкейин, биласанми...

Грюцбах хотинига айтмасликка қарор қилган бўлса ҳам, Августнинг молхонада қилган хунук ишини айтиб берди.

— Нима?!— дўқ урди Фрида.— Ҳали унга хотин ҳам

топиб бер деяпсанми?! Бошига уриб ҳайдаш керак. Тагин Ильзамизни... бузиб қўймасин.

Ильза уларнинг етти ёшли қизи эди.

— Нималар деяпсан, Фридхен! Эсинг жойидами ўзи! Болалар унинг кўзига худодек кўринади-ку. Бундан ташқари, мен унга тайинлаб қўйганман, ваъда берган...

— Шу жиннинг, мана кўрасан, бир бало қилиб қўяди. Унга қўшилиб сен ҳам жинни бўлиб кетяпсан.

Шу билан уларнинг гапи узилди. Улар ўзи умуман кам гаплашишар эди. Лекин эртаси куни Фрида бир неча марта диққат билан Августга қараб қўйди. Кейин, тоғора келтиришни буюрди. Қўрқиб кетганиданми, тушунмаганиданми Август унинг айтганини қилмади. Шунда Фрида бақувват қўли билан шарақлатиб унинг юзига урди. Август йиқилиб тушди. Кейин, калтакланган итдек қалтираб, увилай бошлади. Фрида гўё ҳеч нарса юз бермагандай ошхонага кириб кетди. Кўп ўтмай қайтиб чиқди. Оёғи билан уни тешиб, тишларини гижирлатиб, деди:

— Йўқол кўзимдан, ҳайвон!

Август молхонага кириб Грюцбах қишлоқ бошқармасидан қайтгунча йиғлаб ётди. Хўжайин келиб уни олиб чиққандагина йиғидан тинди.

Грюцбах ўша куни қишлоқ бошқармасидан ранги ўчиб, хафа бўлиб қайтди. У чап қўлига қора бургут сурати солинган қоғоз ушлаб олган эди.

— Менинг ҳам навбатим келибди, Фридхен,— деди у секин.

Хотини уни дарров тушунди. Иккалови анчадан бери шу хунук воқеага ўзларини тайёрлаб келишадган эди.

— Агар шу аҳмоқни олиб келмаганинда, балки сенга тегишмасди,— деди Фрида.— Шундай еринг бор, учта бола... Уйда яна битта эркак бўлсин деб олиб келдинг. Мана энди жабрини тортамиз.

— Бунинг учун эмас,— жавоб берди Грюцбах.— Кречмерни ҳам олиб кетишяпти. Сизларга ёрдам бергани асирларни олиб келишар эмиш.

Кречмер уларнинг девор қўшнисини эди. Грюцбах шу гапларни айтиб турганда ўша ҳовлидан Кречмер хотинининг — ёш, келишган аёлнинг чинқироқ овози эшитилди. Кейин жим бўлиб қолди. Афтидан Кречмер хотинига шум хабарни айтган бўлса керак.

Грюцбах ўз ихтиёрида қолган уч кундан яхши фойдаланди: ҳовлини тартибга солди, молхонани тузатди, Ав-

густга керакли маслаҳатлар ва топшириқлар берди. Хотини ҳам унинг топшириқларини гиқ этмай эшитди. Болалар оталари фронтга кетаётганини эшитиб, хурсанд бўлганларидан, уйни бошларига кўтариб ўйнашарди. Фрида эрига ғалати назар билан қарар, унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини диққат билан кузатарди. Шу кунларда унинг эрига бўлган муносабати анча ўзгарди. Депсинмай, талашмай унинг барча топшириқларини бажарди, кийимларини тайёрлади. Станцияда хайрлашаётганда эса, кўз ёши қилмади. Унинг кўзлари ғазаб ва нафрат билан атрофга тикиларди.

«Хотинимни бағри тош,— хаёлидан ўтказди Грюцбах.— Қаҳри қаттиқ. Битта ўзи ҳам уйни эплайди».

Бошқа хотинларнинг станцияни бошларига кўтариб йиғлаётганларига қараб у эзилиб кетди. Хотинидан хафа бўлди.

Вагон эшиги ёнида улар ўпишишди. Шунда Грюцбах: — Августни урма. Яхши гапирсанг, айтганингни қилади,— деди.

Мэр баҳодир немислар, улуғ фюрер ҳақида ваъзхонлик қилар экан, Кречмернинг хотини Фридага ёпишиб кўз ёши қила бошлаган эди, у шундай бир тикилдик, бечора жувон ёшини ютиб ўзини четга олди.

Иккалови қишлоққа бирга қайтишди. Йўл бўйи Кречмернинг хотини нималарнидир валдираб келди. Фрида эса миқ этмади. Фақат бир марта жувон: «Сенга унчалик қийин эмас, ёрдамчинг бор» деганида, бир жеркиб берди.

— Эркаксиз туrolмасанг, совға қилишим мумкин.

Уйга қайтиши билан Фриданинг биринчи қилган иши Августни молхонага ҳайдаш бўлди. Кўрпа-ёстиғини кўтартириб бўш оғил ёнига бошлаб келди-да, «энди шу ерда тунайсан» деди. Фақат қалинроқ тўшак қўшиб берди.

Эрта баҳор эди. Кечалари совуқ қаттиқ бўларди. Баъзан деразалар музлаб ҳам қоларди. Фрида Августни молхонага ҳайдади-ю, ўзи муккасидан ишга киришиб кетди. У аввалгидек Августни ёқтирмасди, баъзан урарди ҳам. Овқатни болалардан молхонага жўнатарди. Лекин у Августни энди илгаригидек кундуз куни эмас, кечқурунлари урадиган одат чиқарди, чунки кундуз куни урса Август кун бўйи ҳеч нарса қилмай, инграб ётарди.

Оғир меҳнат билан тўла кунлар бирин-кетин ўта бошлади. Дарахтлар гуллади, бугдой бошоқ чиқара бошлади.

Картошка ҳам гулади. Аммо вақт ўтиши билан Митель-вальде қишлоғида эркаклар борган сари камая бошлади. Тўғрироғи, деярли қолмади. Кўйлақларини қорага бўяб киядиган аёллар кўпайди. Қишлоқ устидан қалин тутун чизиқлар қолдириб тўрт моторли оғир самолётлар учадиган бўлиб қолди. Буларни кўриб болалар шодликдан қичқиришарди. Аёллар эса ажин босган юзларини осмонга тутиб, бу самолётлар энди қайси шаҳарни — Лейпцигним ё Дрезденни бомбардимон қилишади, деб хаёл суришарди. Қишлоқда Рейн областидан қочиб келганлар сони борган сари кўпая бошлади. Аммо ваъда қилинган асирлардан ҳамон дарак йўқ эди. Аёллар эркакларнинг ишларини қилиб ниҳоятда чарчаган, кайфиятлари бузилган эди. Улар ҳеч нарсадан тап тортмай қишлоқ старостасини, фюрерни, бошларига шунча кулфат олиб келган урушни қарғашарди. Фақат почтальондан қўрқишарди. У кирган уйда албатта йиғи кўтариларди. Бир куни почтальон Кречмерларнинг уйига ҳам келди. Кречмернинг хотини ҳали қўлига хатни олмасдан туриб қичқириб юборди. Фрида югуриб чиқди, қўлидан хатни тортиб олиб очди, унда Кречмернинг руслар қўлига асир тушгани ёзилган эди.

— Мунча йиғлайсан, аҳмоқ! — уришиб берди Фрида. — Ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни соат сайин кутгандан кўра, тириклигини билганинг яхшимасми? Унинг учун энди уруш йўқ. Бизга-чи?

Кечгача Кречмернинг хотини бир-икки марта йиғлаб олди. Эртаси, якшанба куни эса, бутунлай эрини унутиб, қўни-қўшнилари билан ҳазиллаша бошлади. У кўпинча Грюцбахлар девори ёнига келиб болаларга гап отар, Августга узоқ ва диққат билан тикилиб турарди.

Август эса деҳқончилик ишига шунчалик ўрганиб кетган эдики, Грюцбахнинг уйида йўқлиги четдан қараганда мутлақо билинмасди. Баъзи кунлари Кречмернинг хотини Фридани алдаб-сулдаб, йиғлаб Августни ўз ерида ишлатишга кўндиради. Бир куни кечкурун Фрида Августнинг девордан ошиб Кречмерлар уйига тушганини кўриб қолди. Тун бўйи мижджа қоқмай чиқди. Ғазабдан у ёнидан-бу ёнига ағдарилар, сабрсизлик билан тонг отишини кутарди. Тонг отиши билан эса у молхонага бориб Августни кўрди-да, урмоқчи бўлиб қўлини кўтарди. Жинни Август ўзини унинг оёқлари тагига ташлаб,

бошини қўллари билан бекитди. Фрида эса тўхтамасдан уни тепар ва сўкинарди. Охири ўзи чарчаб, тепишдан тўхтади.

— Агар сен яна ўшаникига борар экансан, ўлдираман!— у шундай деди-да, молхонадан чиқиб кетди.

Кремернинг хотини ариққа тушиб олиб нимадир қиларди. Фридага кўзи тушди-ю, кўзлари пирпирай бошлади. Қўшниси девор ёнига келиши билан чўчиб, салом берди.

— Тинчликми?— деди у қўрқа-писа.

— Тинчлик. Афтидан сен жинни туғиб олмақчига ўхшайсан, қанжиқ!

У шундай деди-ю, ошхона томон йўл олди. Икки кун у ўзини босолмай юрди. Учинчи куни эса анча ўзини босиб олиб Августга тикила бошлади. Кечаси секин ўрнидан турди, тушги кўйлаги устидан рўмол ташлаб олиб молхонага юрди. Ой шуъласи шундай Августнинг ўрнини ёритиб турарди. Жинни уни кўриши билан сакраб ўрнидан гурди-да, қалтирай бошлади.

— Шу ердалигингни билмоқчи эдим,— деди Фрида.

Август жавоб бермади. Аммо аёл унинг тишлари қўрқувдан такиллаётганини эшитди.

— Қўрқма, урмайман,— деди бўғиқ овоз билан Фрида.

Бўғиқ овоз унинг кўнгли илиб турганини билдирарди.

Фрида кўрпа устига ўтирди. Кейин тошдек қаттиқ ёстиққа бошини қўйди. Август бўлса ҳамон қўрқувдан титраб деворга суянганича турарди.

— Ҳеч нарса тушунмаганинг яхши!— хўрсинди Фрида.— Менинг бўлса юрагим куйиб адо бўлди. Мана бу ерим, бу ерим. Бу ёққа кел.

У Августнинг қўлини ушлаб ёнига тортди-да, кўрагини кўрсатди.

— Нега титрайсан? Қўрқма. Эшитяпсанми, қўрқма!

У шундай деб кучли қўллари билан уни ўзига тортди.

Шу тундан сўнг Фрида хизматкорини урмайдиган бўлди, аммо жаҳлдан тушмади. Бутун дунё унга душмандек туюларди. Болалар ўсишди, далада, Августнинг ёнида ишлайдиган бўлиб қолишди. Лекин улар ҳам худди Августдек ҳамон оналаридан чўчишар, унинг айтганини сўзсиз бажаришарди. Фрида баъзан ўзини тиёлмай бутун қишлоқни бошига кўтариб сўкинар, кимнидир қаргаб қичқирарди. Қўни-қўшнилар уникига кирмайдиган бўлиб қо-

лишди. Уларда ҳам ўзгариш катта эди, аммо ҳамма Фридадаги ўзгаришнинг сабабларини тушуниб етолмасди. Ҳар ҳолда унинг уйида эркак одам бор эди. Болалари ҳам ўсиб қолган. Уйи бут, экин доим яхши бўлади. Қишлоқдаги энг тартибли экинзор Фридааники эди. Бошқаларникида эса ҳамма ёқни қаровсизликдан ўт босиб кетган эди. Бир амаллаб тирикчиликни ўтказиш фикрига тушиб қолган аёллар фронтдан келаётган қора хатларга бефарқ қарайдиган бўлиб қолишган эди. Энди қишлоқда илгаригидек қий-чув йўқ эди, почтальон кирган уйда йиғи кўтарилмасди. Қишлоқ бўм-бўш ташландиқ жойга ўхшаб қолганди.

Ёш жувон, Кречмернинг хотини ҳам, оғир турмушга кўникиб кетди. Юз-кўзига ажин тушди. Эринчоқлик билан у кун бўйи ҳовлида гивиллар, нима қилаётганини билмасди. Қўни-қўшнилари билан аввалгидек ҳазиллашмасди. Фрида Грюнбах уни бу аҳволда кўриб ғазаби қайнарди. Уйга кириб аламини болалардан ёки бўлмаса сигир-чўчқалардан оларди. Бир куни у шундай ғазабда экан, катта бир саржинни Кречмерларнинг чўчқа боласига отди. Чўчқа ҳиқилдоғига пичоқ тиқилгандек чинқириб, ҳовлини гир айлана бошлади.

— Нега урасан?— деди дўқ аралаш Кречмернинг хотини.— Ҳайвонда нима гуноҳ!

— Агар қамаб қўймасанг, ўлдираман. Кўрмаяпсанми, деворни бузиб юборибди. Ўзингни мунча фариштага ўхшатасан?!

— Ҳеч қанақа фариштамасман,— деди жувон.— Кечалари қаёққа боришингни билмайманми? Семиртириб бўрдоқи қилиб қўйибсан-ку.

— Овозингни ўчир!— қичқирди Фрида.— Яна гапирсанг шундоқ бўғиб қўя қоламан.

Фрида ғазабдан қип-қизариб кетган эди. Жувон эса ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

— Нима қилдим мен сенга?— дерди у йиғи орасида.— Айтсанг-чи, нима қилдим? Ёлғиз туриш осон деб ўйлайсанми? Бунинг устига, сендан анча ёшман.

Фрида лабини тишлади, кейин оғир хўрсинди-да, деди:

— Турмушимиз ўлсин! Урушга қирғин келсин! Ҳаётимизни барбод қилди.

У шундай деб уйи томон йўл олди. Очиқ деразадан кичкина Ильзанинг қичқириб йиғлагани эшитилди. Эрта-

си куни эрталаб жинни Август Кречмерлар эшигини тақиллатди.

— Сенга юборишди,— деди у қўрқа-писа жувонга тикилиб.— Биронта иш бўлса...

Фрида Грюцбах шунақа ғалати аёл эди.

Бир куни аҳмоқ Августни комиссияга чақиришди. Ҳамма хотинлар ҳайратда қолишди. Комиссияга жинни Грюцбахнинг катта ўғли бошлаб борди. Кейин у уйга келиб врачларнинг жинни устидан кулишганини, уни гир айлантириб текширишганини, бечора Август бўлса, ҳеч нарсага тушунмай қўрқувдан зўрга оёқда турганини гапириб берди.

— Жинниларни ҳам урушга оладиган бўлишса, шўрмизга шўрва тўкилибди-да,— деди кулиб жувон. Фрида жеркиб берди.

— Уша комиссияга қараганда, бу ақлли.

Бу хабар фронтдан келаётган бошқа даҳшатли хабарлар ичида йўқ бўлиб кетди. Илгари жуда олисда — ўрмон ичида туюлган Мительвальде қишлоғи энди худди фронтнинг ёнгинасида тургандек туюларди. Касал кўпайган, ёлғизлик аёлларнинг жонига теккан... Бир куни иккита Америка қирувчи самолёти ерни пастлаб ўтди-да, далада ишлаётган хотинларни ўққа тутди. Битта от ўлди, лекин эгаси шунчалик аза тутдики, эри ўлса ҳам мунчалик йиғламасди. Қассрб чол отни сўйиб, ҳаммага талон билан бўлиб берди. Бироқ бу даҳшат ҳам эсдан чиқди. Аёллар бутун ишончларини йўқотишди. Фақат ҳамон асирларнинг келишини сабрсизлик билан кутишарди. Кўпчилик ўзини савдогарчиликка урган эди. Яқин атрофдаги қишлоқ, шаҳарларга боришиб кийим-кечак олиб келишарди, овқат замлашарди.

Шу оғир мусибатли кунларда фронтдан келиб турадиган шум хабарлар кишиларга унча таъсир қилмасди, лекин аҳмоқ Августнинг фронтга олиниши ҳаммани ҳайратга солганди.

— Тавба-ей! Қандай кунга қолди бошимиз!— дерди икки гапнинг бирида Кречмернинг хотини.

Фрида Грюцбах бўлса ғазабдан кўзлари чақнаб:

— Аҳмоқлар! Нима қилишяпти булар ўзи!— дерди.

У қишлоқ бошқармасига бориб жанжал кўтарди, лекин ҳеч ким қулоқ солмади. Комиссия шундай қарор қилибди. Демак, жўнайди. Балки уни қурилиш батальонига олиб кетишар? Ҳар ҳолда буйруқни бажариш керак.

Август повесткани қўлига ушлаб олиб нима қилишини билмай, ҳаммага алаңларди. Болалар ундан кулиб, ҳар ким билганича, тушунтиришга ҳаракат қиларди.

— Сени армияга чақиришяпти, армияга! Жанг қиласан! Уқ отасан... пақ-пақ!

Август қўрқувдан лаблари титраб, бошини елкалари ичига оларди. Кичкина Ильза бўлса:

— Август амаки, сен ҳам кетасанми?— дер ва ўзини тутолмай йиғларди.

Эртаси куни Август одатдагидек ер ҳайдагани кетди. Афтидан повестка хаёлидан кўтарилди. Ростини айтганда, бу повестка билан қаёққа боришини ҳам билмасди. Учинчи куни Фрида уни одатдагидан эртароқ уйғотди.

— Ҳамма нарсангни тайёрлаб қўйдим,— деди у.

Грюцбах уйдаги ўзи учун керакли нарсаларни олиб кетгани сабабли Фрида Августга пишиқ бир қоп тикиб берди ва кийим-кечак, ширинлик, нонни шу қопга солди. Унинг катта ўғли Ганс аравани тайёрлаб қўйди. Ҳали уйқуси тарқаманган Август уни нега чақираётганликларини билмай, ташқарига чиқди. Ювинди. Озода кийимларини кийди. Фрида кутилмаган яхши нонушта тайёрлаб, Августни ҳайрон қолдирди.

Кейин кўчага чиқишди. Кун ёриша бошлаган эди. Фрида жўрттага бошқа болаларни уйғотмади.

— Қани ўтир,— деди у.— Бўлмаса кечга қоласизлар.

У шундай деб хайрлашгани қўлини узатди. Август тошдай қотиб қолди. У дам от қўшилган аравага, дам Фриданинг узатилган қўлига қарарди. Кейин бирдан ниманидир тушунди ва сапчиб ўзини четга отди.

— Бормайман! Бормайман!

Фрида жилмайди. У шу пайтгача кулишни ҳам унутиб қўйган эди. Бироқ, ҳозирги унинг жилмайишини ҳеч ким сезмади.

— Боришинг керак,— деди у хотиржамлик билан.

Кутилмаганда Август унинг оёғига йиқилиб худди итга ўхшаб инграб йиғлаб юборди. Фрида уни урганда шундай йиғларди. Фақат баъзи-баъзида бошини кўтариб:

— Бормайман! Бормайман!— деб қўярди.

Қўшни ҳовлилардан одамлар мўралаб уларни кузата бошлади. Чала-чулпа кийинганича югуриб Кречмернинг хотини келди. У катта бир пакет кўтариб олган эди. Келди-ю, шошиб пакетни Гансга узатди. Кейин Августга ўгирилиб елкаларидан кўтара бошлади.

— Тур, тур! Боришинг керак! Уят бўлади.

Август ўрнидан турди. Бироқ унинг овозини эшитиб баттар йиғлаб юборди. Араванинг атрофи хотин-халажга тўлиб кетди. Баъзилар нон-пон келтириб аравага ташлашди.

— Бўлди энди!— жаҳл билан деди Фрида.— Аравага чиқ!

— Менга тегманглар!— деди яна йиғлаб Август.

— Ҳозир ўласи қилиб ураман, тур ўрнингдан.

— Одам эмас экансан,— деди кимдир.— Ачинмайсанми!

Ганс сакраб аравадан тушди-да, хотинларни туртиб Августнинг ёнига борди. Кейин маҳкам белидан қучоқлаб олди.

— Қанақа одамсан ўзинг, турсанг-чи. Агар бормасанг полиция келиб олиб кетади. Кейин дезертир деб отиб ташлашади.

Август мўлтираб Гансга ўгирилди.

— Ҳа, ўлдиришади,— тушунтирди Ганс.

Жинни бир сесканиб кетди. Кейин зўрға қаддини ростлади. Унинг қиёфаси шу даражада ачинарли эдики, баъзи аёллар кўз ёши қилиб олишди. Кречмернинг хотини оёқ учида кўтарилиб унинг бўйнидан қучоқлади-да, юзидан ўпди. Кейин четга ўтиб ҳўнграб йиғлаб юборди. Аёллар Августни секин-секин итариб аравагача олиб боришди. Ганс қўлини узатиб, судраб аравага чиқарди.

Фрида ўғлига пул узатди.

— Нима қилиш кераклигини кейин тушунтиргин.

У шундай деб тезгина орқасига ўгирилди-да, ҳовлисига кириб кетди. Ганс отга қамчи урди. Бир силтаниб йўлга тушган от Августни чўчитиб юборди. У ҳатто йиқилиб кетай деди. Аёлларнинг баъзилари унинг орқасидан қараб қолишар экан, чўқиниб олишди. Бошқалар эса қимирламай жойларида туриб қолишди. Бу бир тўда аёл худди қабристонда янги кўмилган ўлик устида тургандай хомуш ва ғамгин кўринарди. Кейин бирдан кимдир кулиб юборди.

— Кречмернинг хотинини қаранглар-а! Одам бор ҳам демай ўпиб ўтирибди-я!

Бу пайтда жувон Грюцбахлар ҳовлисига кириб, унинг эшигини тақиллатиб турарди. Фрида эшикни очди. Жувон ўзини унинг бағрига ташлаб, яна йиғлаб юборди.

— Йиғлоқи! Кет бу ердан, болаларни уйғотиб юборасан!— қичқирди Фрида ва шарақлатиб эшикни ёпди.

Эркаклар бир жойга тўпланганда ёш болаларга ўхшашади. Ҳамма бир-бирига синовчан назар билан қарайди. Нимадандир чўчиб атрофга олазарак бўлади. Кейин чекувчи чекувчи билан, қари қари билан, ёш ёш билан танишиб олиб, бир неча гуруҳга бўлиниб кетади. Пунктга бу галги йиғилганлар ниҳоятда қарилар ва ниҳоятда ёшлар эди. Урта ёшдаги кишилардан фақат битта Август бор эди. Ҳамма уни кўриши билан гапга тутди, кейин, худди болалардек, аҳмоқ Август деб лақаб қўйди.

Уларни взводларга бўлиб, поездга чиқаришди. Поезд бир неча соатдан кейингина йўлга тушди. Бу пайт ичида эркаклар вагон полларига хашак тўшаб чиқишди, ҳар қаёқдан гаплашиб ўтиришди. Баъзилар ҳатто ашула айтмоқчи ҳам бўлди. Август вагоннинг қоронғи бурчагига бориб олиб қопини оёқлари орасига қўйди-да, бир нуқтага тикилганича туриб қолди.

— Эй, Август! Мунча тумшуғинг осилиб кетди?— деди кимдир ҳазиллашиб.

Лекин Август жавоб бермади. Ганс шу савол берган кишига мурожаат қилиб:

— Амакижон, бизнинг Августимизга қараб кетинг. Унинг мияси сал... ҳеч нарса тушунмайди. Нима қилиш кераклигини айтиб туринг.

Мўйсафид ваъда берди. Вагонда эса у шерикларига ўгирилиб алам билан деди:

— Ҳеч нарсага тушунмайман, мияси айнаган одамни нима қилишар экан чақириб?

— Бизнинг миямиз бутунми?— деди кимдир киноя билан.

Бу гап ҳаммага қаттиқ таъсир қилди, бутун вагон бир зум жимиб қолди. Кейин мўйсафид жилмайиб жавоб берди:

— Буни сен фельдфебелга айт, ўшанда биласан нимадигини!

Поезд кечаси билан тўхтамай юрди. Вагондагиларнинг ҳаммаси деҳқонлар бўлиб қаёққа кетишаётганини, қайси станциялардан ўтиб кетишганини билишмасди. Кимдир Одернинг нариги қирғоғида дзотлар қуришларини айтди. Кимдир бизни Францияга олиб кетишаётган бўлса керак, деди. Лекин қайси бири ҳақ — ҳеч ким билмасди. Эртаси куни тушдан сўнг, поезд кенг майдон ўртасида

тўхтади. Ҳаво очиқ эди. Қуёш қиздириб турарди. Фельд-фебелнинг ҳуштаги чалинди. Паровоз томондан сигнал овози эшитилди. Кейин қўрқув аралаш берилган командалар қулоққа чалинди. Ҳаво тревогаси! Деҳқонлар буни кейинчалик фаҳмлашди. Фаҳмлашди-ю, ўзларини вагондан ташлаб, олисда қорайиб турган дарахтзор томон югуриб кетишди. Шу пайт самолётларнинг гуриллаган овозлари эшитилди. Одамлар бошларини кўтармай дарахтзор томон югуришарди. Мўйсафид ортда қолиб кетмасликка ҳаракат қилиб ҳаллослаганича чопар, нималардир деб сўкинарди. Бирдан у тўхтади, нафасини ростлаб орқасига ўгирилди-да: «Август! Август!» деб қичқирди. Аммо ҳеч ким жавоб бермади. Бир минутча у қулоқ солиб турди. Кейин поезд томон югурди.

Август жойидан қимирламасди. Вагоннинг бурчагида у чўккалаб ўтирганича бутун вужуди билан титрарди. Даҳшатдан кўзлари косасидан чиқиб кетгудай бўлиб осмонга тикиларди. Уни кўриб, кекса солдат қўрқиб кетди.

— Август! Поезддан туш, аҳмоқ!

Лекин, унинг овозини Август эшитмади. Пастга шўнғиган бомбардимончи самолёт овози ҳамма ёқни тутиб кетди.

Аввал бомбанинг овози эшитилмади. Дарахтларга етиб олганлар поезд тўхтаган жойдан буруқсаб тутун кўтарилганини кўришди. Кейин гумбурлаган даҳшатли овоз эшитилди. Самолёт ўтга ташланган қуёндек бир тўлғаниб тушди-да, ёна бошлади.

Орадан ўн кунча ўтгач, почтальон Грюцбахлар эшигини тақиллатди. Фрида одатдагидек қош-қовоғини солиб эшикни очди-да, почтальоннинг рўйхат китобига қўл қўйиб, хатни олди. Қанотларини ёзиб турган қора бургутга кўзи тушиб, қичқириб юборди. Ранги оқариб кетди. Кейин оғир хўрсиниб конвертни йиргди. Хатда шундай ёзилган эди:

«Чуқур таъзия билан хабар қиламизки, Август Грюцбах Ватан олдидаги бурчини адо эта туриб Ватан учун, фюрер учун қаҳрамонларча ҳалок бўлди!»

Хатда яна нималардир ёзилган эди. Фрида ўқимади. Бошини кўтариб атрофга қаради, кейин ўзича деди:

— Жинни бўлишибди. Ҳамма жинни бўлибди!

Фрида эшикни ёпиб ичкарига кириб кетди.

Августнинг ўлими ҳақидаги хабар унинг учун жуда ноқулай пайтда келди. Хабардан бир кун олдин аёллар

асирларнинг келаётганини эшитишди. Староста уларга ҳар бир хонадонга биттадан асир беришини айтди. Бундай қувончли хабарни аёллар кўпдан бери кутиб туришгани учун, Августнинг ўлими уларга таъсир қилмади. Фақатгина Кречмернинг хотини озгина кўз ёши қилди. У ўзи ёшлигидан шундай йиғлоқи эди — унинг йиғиси ҳеч кимни қайғуга солмади. Эртаси куни Фрида билан иккалови қишлоқ бошқармасига боришганда унинг башарасида ғам-ғусса аломати мутлақо сезилмасди. У ҳазил-ҳузил гапларни айтиб кулар ва қўшнисига шивирларди:

— Айтишларича, асирлар италияликлар эмиш. Серблар ҳам бор эмиш. Қишлоқларга фақат сербларни, греклар ва италияликларни юборишаётган эмиш. Италияликларнинг келгани яхши. Ҳар ҳолда улар жанубдан, қизил қон, буғдой ранг одамлар...

— Қанжиқсан! — деди жаҳл билан Фрида Грюцбах. — Разил, қанжиқ! Бир фалокат ортирасан ўзингга...

Кречмернинг хотини хафа бўлмади. Кун ниҳоятда яхши эди, офтоб чарақлаб турарди, боғлардаги ҳисобсиз дарахтлар барглари шитирлатиб қувонч билан ишчан асалариларни ўз бағриларига чорларди.

Кристо Бенев

Бурч

Тун, бөрлик қоронғилик ичига ғарқ бўлган эди. Кўк бетида юлдузлар милтиллаб кўринар, совуқдан кўкимтир тус олган ой худди титроқ босгандай липилаб турарди. Қайғули хаёлларга ботган Маҳмед қадим қор босган чўлда ёлғиз борар экан, на шамолнинг ғувиллашига, на оёқлари остидаги қорнинг ғарч-ғурчига эътибор берарди. Изғирин шамол эса унинг юришини секинлатар, юз-кўзига игнадек ботар эди. Маҳмед ниҳоятда совқотган эди. Назарида, юраги ҳам шу совуқдан увушиб қолгандек. Шунга қарамай, у борган сари тезроқ юришга ҳаракат қилар, кимсасиз чўлда из қолдириши мумкинлигини, чегарада уни тутиб олишлари мумкинлигини ўйламасди. Чегарадаги тўсиқларни эса — сигнал ракеталарини, симтўрларни, чегарачи итларни — яхши биларди. Бундан икки-уч йил муқаддам у солдатликка чақирилганида шу ерларда хизмат қилган, чегаранинг нималигидан хабардор бўлган эди.

Лекин бошқа иложи йўқ. Нима бўлса ҳам у чегарадан ўтиши лозим. Уни ушлаб олсалар ҳам, ярадор қилсалар ҳам бир амаллаб ўтиб олиши керак. Уйда хотини дарддан тўлғаниб ётибди. Шунини ўйлар экан, юраги эзилар, ҳеч қандай қўрқувни, хавфни хаёлига келтирмас эди.

Олисдан иккита дарахт қорайиб кўринди. Улар худди чегарада турган иккита гигант посбонга ўхшарди. Агар кеча қор ёғиб ер юзини қопламаганда Маҳмед ҳозир чегарада нима бўлаётганини ерга қулоқ бериб билиши мумкин эди, аммо ҳозир буни қилолмайди. Ҳамма ёқ қор, оёпоқ, кўзнинг нурини оладиган қор..

— Чегарага яқинлашганда Маҳмед ерга ётиб олиб эмаклай бошлади. Темир тўрни эҳтиётлик билан кўтарди. Агар шунда унга ўрнатилган электр симлариға тегиб кетса борми, тамом... ҳамма ёқда қўнғироқлар жаранглаб кетади, тревога кўтарилади. Яхшиямки, қор қалин ёққан, худди ерга пахта тўкиб қўйилгандай, электр симлари шу қор тагида қолиб кетган.

Шу пайт чақмоқ чаққандек кучли овоз жимликни бузиб юборди. Бу — сигнал ракетаси эди. Тун ёришиб кетгандай бўлди. Қор ярақлади. Маҳмед ерга ётиб олди. Ракета овозидан қулоқлари шанғиллай бошлаганини сезиб, пальтосининг ёқаларини кўтарди. Кўп ўтмай осмон яна қорайди, бутун чўл яна қоронғилик ичига ғарқ бўлди.

Аллақаёқдан итларнинг ҳуриши эшитилди. Итлар босим бир неча минут вовуллаб жим бўлишди. Кўп ўтмай яна уларнинг ҳуриши эшитила бошлади.

Маҳмед жойидан қимирламади. У чегарачи итларнинг ниҳоятда сезгир эканлигини яхши биларди. Шу топ у қимирласа борми, ё бирон симга тегиб кетсами, бутун умидлари пучга чиқди деяверинг — итлардан соғ қолмайди.

Маҳмед шу хаёл билан ётар экан, жуда яқин жойдан чегарачиларнинг овозларини эшитиб қолди. Йўғон бир овоз ниманидир сўради, иккинчи овоз эринчоқлик билан жавоб берди:

— Қуён-пуён бўлса керак-да, шунга ҳам ташвиш тортамызми!

Чегарачилар яна нималарнидир гаплашиб узоқлашишди. Маҳмед бошини кўтармаганлиги учун уларнинг қайси томондан келиб, қаёққа кетганларини кўролмади.

Анчадан сўнг итларнинг овози тинди. Маҳмед бошини кўтарди. Уюшиб қолган қўлларини бир-икки ишқалаб, биттагина чироғи милтиллаб турган қишлоқ томон эмаклаб кетди.

Маҳмед бу қишлоққа ҳеч келмаган, лекин ҳовлиси ёнидаги тепаликдан шу томонга неча бор ҳавас билан тикилган, қишлоқнинг оқ тунука ёпилган хушбичим иморатлари, катта мактаб, деворлари оппоқ шифохонасини мириқиб кузатган. У туғилиб ўсган турк қишлоғида на мактаб бор, на шифохона. Биронта одам оғриб қолса, албатта Одринга, шаҳарга бориши лозим. Лекин кўпчилик шаҳарга етгунча йўлда ўлиб қолади. Мана Маҳмед ҳам хотинини олиб боролмади. Олиб бориш учун анча пул керак.

Дейлик, пул ҳам топди. Вақт йўқ, шаҳар олис. Йўлда бечора хотини, Хасинаси ўлиб қолиши мумкин.

Маҳмед, ниҳоят, шифохонага етиб келди. Бутун йўл бўйи ҳеч ким уни пайқамади. Пальтосини қоқиб, секин ичкарига кирди. Бир хонада чироқ ёниб турарди. Маҳмед шошиб шу томонга юрди. Унинг бошидан буғ кўтарилар, қалин қошлари ва киприкларида қор қотиб қолиб, улар орасидан қорамтир кўзлари зўрға кўринарди.

Хонага кирганда, оппоқ халат кийиб олган навбатчи врач чўчиб кетди. Маҳмед бош яланг, совуқдан тиши тишига тегмай қалтирарди. Йирик, нотинч кўзлари нам эди. У врачнинг рўпарасига келиб туркча нималарнидир шошиб гапира бошлади. Аввал врач уни тушунмади, кимлигини ҳам яхши била олмади. Шундан сўнг, ўтиришга таклиф қилиб, иссиқ кофе узатди, бир оздан сўнг Маҳмед анчагина ўзига келиб, хотини билан юз берган воқеани сўзлаб берди. Хасина ёш, биринчи туғиши, бечора қийналиб ётибди. Ердан берадиган одам йўқ. Қани энди врач у билан бирга борса! Хасинасининг эсон-омон кўзи ёриса!

— Чегарадан қандай ўтдинг?— сўради врач.

— Ўтдим-да.

— Қандай қилиб борамиз?

— Бир амаллаймиз.

— Тутиб олишлари мумкин.

— Йўқ, тутишмайди. Ҳеч ким билмайдиган йўлдан олиб бораман.

— Яхшиси, заставага бориб, илтимос қилиш керак.

Рухсат беришар...

— Вақт йўқ... Хасина ўлиб қолади унғача...

— Улмайди.

Маҳмед бетоқат бўлиб ўрнидан туриб кетди. Врач шундагина аҳволнинг жиддийлигига, чиндан ҳам заставага бориб рухсат олгунча вақтни ўтказиб юбориш мумкинлигига ишонди.

У туркчани яхши тушунарди. Қўшни қишлоқда булғор мусулмонлари яшашарди. Бир неча йилдан бери шу ерда, чегарада ишлар экан, улар билан кўп сўзлашар, яхши гапиролмаса ҳам, яхши тушунарди. У Маҳмедга бир оз тикилиб турди-да, кейин шошиб асбобларини йиғиштира бошлади.

Улар эшикка чиқишганида қишлоқ ҳамон тинч, ҳамма нарса тун қўйнида ором оларди.

— Кетдикми?— сўради йигитдан врач.

— Кетдик!— хурсандлик билан шошиб жавоб берди Маҳмед.

Улар йўлга тушишди. Маҳмед ўзи билган йўлдан врачни бошлаб кетди.

— Қўлингги бер,— деди врач йигитга орқасидан шошиб келар экан,— адашиб қолишим мумкин.

Маҳмед жилмайиб бақувват қўлини врачга узатди. Врач бегона турк йигитининг қўлига қўли тушиши билан нимадандир чўчиб кетди. Ким билади, балки бу йигит алдаётгандир? Балки ҳеч ким йўқ жойга олиб бориб ўлдириб кетар? Атрофда ҳеч ким йўқ, заставага боришса яхши бўларди, ҳар ҳолда чегарачилар уни бегона йигит қаёққа бошлаб кетганидан хабардор бўлишарди. Шу хаёл билан қадам босар экан, врач оёғи чалишиб йиқилиб тушди. Маҳмед эпчиллик билан уни турғизиб қўйди, пальтосига ёпишган қорни қоқди.

— Қўрқма,— деди мулойимлик билан у.— Ҳеч нарса бўлмайди.

У шундай деб қизнинг қўлидан тортди. У шошарди. Унга қўшилиб врач ҳам қадамини тезлатди.

Чегарани худди бояги жойдан кесиб ўтишди. Шу пайт яна шамол турди. Чўлнинг ўртасида қаққайиб турган иккита дарахт шохлари шитирлаб силкинди. Энди бу дарахтлар худди парвозга ҳозирланиб турган баҳайбат чўл қушларини эслатарди. Врач қизнинг юраги орқасига тортди. Ҳатто нафас олмай қўйди. Маҳмед буни сезиб, уни юпатди:

— Хавотир олма, булар дарахт.

Улар йўлда давом этишди. Олисдан итлар ҳурий бошлади. Тонг отишига яқинлашиб қолган эди. Лекин ҳамон атроф қоронғилик қўйнида, пасти-баланд қишлоқ уйлари-нинг ним ранг томларидан бошқа ҳеч нарса кўзга ташланмасди.

Кўп ўтмай улар Маҳмеднинг кулбасига етиб келишди. Врач ямоқ-ямоқ латта тутилган эшикдан ичкарига кириши билан гуп этиб димоғига аччиқ ҳид урилди. Бейхтиёр у қўлини оғзига тутди. Жинчироқ липилаб ёниб турарди. Лекин уй қоронғи, беморнинг қаерда ётганлигини билиб бўлмасди. Врач қўлини оғзига тутганича Маҳмед кўрсатган томонга юрди. Шундагина хонанинг бурчагида, йиртиқ намат устида, кир кўрпа ёпиниб олган бир хотин ётганини кўрди. Хотин алаҳларди, нешанаси тердан сув бўлиб кетган эди.

Врач уни кўриши билан иссиқ сув келтиришни буюрди. Маҳмед бир обдаста иссиқ сув келтириб врачнинг қўлига тутди. Врач қўлини ювиб, чамадонини очди-да, ундан асбобларини ола бошлади. Унинг қўллари чаққон ҳаракат қилар экан, кўзи Маҳмедда эди. У турк йигитининг хотинига нисбатан бунчалик меҳрибонлигига қойил қолган эди. Маҳмед нима иш қилмасин кўзини алаҳлаб ётган хотинидан узмас, бечора ҳар инграганида юзлари бурушиб, юрагига биров ханжар санчаётгандек бўларди. Шу пайт врач хонада яна бошқа бир одам борлигини пайқади. Бу Маҳмеднинг онаси — қари кампир эди. У ишончсизлик билан врачга тикилиб ўтирар, гўё назарида врач келинини баттар қийноққа солиб қўяётгандай туюларди.

Бола эсон-омон туғилди. Унинг онаси ҳам омон қолди. Чарчаб, тер бўлиб кетган врач энгил нафас ола бошлади.

— Маҳмед, табриклайман! Иккови ҳам тирик!

— Уғилми, қизми?

Маҳмед хонага кириши билан сўраган гапи шу бўлди.

— Қиз!

— Э-э-э...— Маҳмед қўлини силтаб, киноя билан кулиб қўйди.

Кейин, хонанинг тўрига ўтиб, хотинининг елкасига қоқиб қўйди, аммо врачга қўлини узатмади. У бегона аёлга ўз миннатдорчилигини қандай билдиришни билмасди. Шунинг учун секингина «раҳмат» деди-да, хонадан чиқиб кетди. Орқасида онаси гапириб қолди:

— Қўй, болам, хафа бўлма. Иккинчиси албатта ўғил бўлади. Мана кўрасан! Келгуси рамазонга хотининг ўғил туғиб беради.

Бу гапни эшитиб дарди энгиллашган ёш аёл мийиғида жилмайиб қўйди.

Врач ҳамма ишларни битириб, яна йўлга тушди. Маҳмед у билан бирга эди. Ярим йўлни босиб ўтишганда врачни ваҳима босди: «Келишга-ку, осон келишди, қайтишда тутиб олишса нима бўлади?»

Бунинг устига тонг ёриша бошлаган эди.

— Қўрқма,— деди Маҳмед унга тасалли бериб.— Бир амаллаб яна ўша жойдан ўтказиб қўяман. Фақат, ҳовир орқага қайтсак. Кундуз кунни ўтиш қийин. Кеч кириши билан йўлга тушамиз.

Врач рози бўлмади.

— Тез қайтишим керак. У ёқда ҳам бир ҳомиладор аёл ётибди.

Иккалови нима қилишларини билмай, чўлнинг ўртасида туриб қолишди. Шамол эса ҳамон тинмай ғувиллар, қор учқунлари иккаловининг юз-кўзига, оёқларига игнадай санчиларди.

— Заставага борсақ-чи,— таклиф қилди шунда врач Маҳмедга.— Офицерларинг ҳар ҳолда тушунар, ўтказиб юборар...

— Ким билади... Ҳарбийларни биласан-ку, қаттиққўл бўлади.

Бироқ бошқа чора йўқ эди. Маҳмед врачни турк заставаси томон бошлаб кетди.

Юзбоши ёшгина йигит уларни жуда совуқ кутиб олди. Ҳаттоки аёлни айғоқчи бўлса керак деб ҳам ўйлади. Ким билади дейсиз, балки у биронта топшириқ билан Одринга бориб келаётгандир? Бироқ, Маҳмеднинг гапларини эшитиб, юмшади. Шундай бўлса ҳам, ўзи Маҳмеднинг уйига бориб чиндан ҳам хотини туққанлигини текшириб келди. Шундан кейин врач йўлга тушди. Энди яна бир заставага бориш керак эди, боришди ҳам. Булғор офицери врачни таниди, лекин қаттиқ уришиб берди.

— Бу нима деган гап, доктор Кушлева, сиз қондани буздингиз! Қонунга хилоф иш қилдингиз.

— Бошқа иложим йўқ эди, ўртоқ лейтенант,— ялингансимон деди врач.

Чиндан ҳам врач қиз айбдор эканлигини биларди. Чегарани бузиб ўтиш яхши гапми? Ҳеч кимнинг бундай қилишга ҳаққи йўқ, лекин унинг врачлик бурчи-чи? Одамгарчилиги-чи?! Бир одам оғир дард билан ётса-ю, врач унга ёрдам қўлини чўзмаса, у қандай врач бўлди?!

Лейтенант бирпас қовоқларини солиб ўтирди-да, кейин аёлга қараб жилмайди.

— Майли, боринг. Фақат бошлиқлар билмасин.

Врач хурсанд бўлиб заставадан чиқди. Тонг ёриша бошлаган, тоғнинг ортидан қуёшнинг қизил гардиши кўтарилиб ўз ёғдусини атрофга соча бошлаган эди...

Врач ялтираб турган қорга бирпас тикилди-да, йўлга тушди. Маҳмед миннатдор кўзларини ундан узмай орқанда қараб қолди...

Крум Григорев

МЕҲМОНДА

Бир куни Генчо Топуз қизидан хат олди. Туғибди, яқинда, яъни якшанба куни исм қўйиш маросими бўлар эмиш. Қизи ота-онасини меҳмонга келишини илтимос қилибди.

Генчо Топуз соқоли қирилмаган даҳанини силаб қўйди. Ачагина зиқна, бир сўзли, қаттиққўл одам бўлишига қарамай, юраги бўшашиб кетди. Кампири юваётган идишларини бир чеккага суриб, унга ўгирилди-да, сўради:

— Нима хат экан, Генчо?

Генчо қоғозни буклади, йўталди ва хотинига хўмрайиб қараб, деди:

— Нима хат! Невара кўрибмиз. Қизинг меҳмонга чақирибди.

— Вой ўлмасам!— Генчовица севинганидан бир сақраган эди, идиш-төвоқлар полга тушиб, тарақлаб кетди.— Наҳотки неварали бўлган бўлсам!— унинг кўзлари севинч ёшидан ялтираб кетди, бурушган юзлари қизарди.

— Вақтни ўтказмайлик бўлмасам, Генчо. Йўлга тайёрланайлик.

Генчо жилмайди, бир нарса деб гўлдиради ва ҳовлига чиқиб кетди. Невара кўрганлиги ҳақидаги хабар уни қаттиқ ҳаяжонга солиб қўйган эди. Молхонага кириб сигирнинг овқатига қаради. Охур тўла похол бўлса ҳам яна бир қучоқ ташлади, товуқларга сув қўйди. Яна нимадир қилмоқчи бўлди, лекин ҳаяжондан ҳеч нарсага ақли етмади, юз-кўзида қувонч аломатлари порлаб турарди.

Генчо Топузнинг биттагина қизи бор эди. Ябла эди унинг исми.

Юқорида айтилганидек, Генчо анчагина зиқна эди, аммо шунга қарамай, ўзи ҳам, унга билдирмай хотини ҳам пахта сотиб олиб, қизларига сеп тайёрлаб қўйишган эди. Шундай бир сепки, буни фақат эртақлардагина эшитиш мумкин. «Вақти келиб Ябла турмуш қурса, ўйларди Генчо, куёвни ўзи топиб бермоқчи эди. Куёв яхши оиладан бўлиши керак, бадавлат бўлиши керак. Уқиган бўлса, нур устига нур. Генчо уни ичкуёв қилиб ҳовлининг орқасига яхшигина иморат қуриб беради. Кейин иккалови биргалашиб ишлашаверади». Бироқ, чолнинг орзулари амалга ошмади. Тантил деган бир йигит пайдо бўлиб, қизининг бошини айлантириб қўйди. Бир куни қизи узоқ вақт йўқ бўлиб кетди. Ярим кечада қўшнилар қизи Гороцвет қишлоғидаги батрак йигит билан қочиб кетганини айтишди. Агар биров Топузнинг юрагини ханжар билан ўйиб ташлаганда ҳам у бунчалик қайғурмасди. Наҳотки, унинг қизи шундай ишга қодир бўлса! Наҳотки, шу ялангоёқ йигитдан бошқа одам қуриб қолган бўлса! Топуз бир неча марта Тантилни кўрган эди. Бу ялангоёқ йигит унинг қишлоғига келиб бадавлат хонадонларда ишлаб юрарди. Эсини танигандан кейин батраклик қилмай қўйган эди. Шунда Топуз бу жулдур чопон йигитнинг келиб-келиб унинг қизига уйланишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана энди тақдир экан-да, қизи у билан бирга қочиб кетди. Топуз Тантилни, улғайиб гўзал бир йигит бўлиб қолганини ҳам бир-икки марта кўрган, эғнида янги костюми, бўйнига ҳатто шарф ташлаб олган, сочлари чиройли қилиб таралган, гўё бу нарсаларнинг ҳаммаси ўзиникидай, тавба! Қаёқдан ўзиники бўлар, битта-яримтаникини кийиб юрган бўлса керак-да! Ота-онаси бўлмаса, ёшлигидаёқ етим қолган бўлса! Топуз Тантилнинг батракликни ташлаб Гороцветдаги кооператив хўжалигига кириб ишлаётганини билмасди, билишни ҳам истамасди.

Шундан бери уч-тўрт йил ўтиб қолди. Топуз Гороцветга — қизи ўзини шарманда-ю шармисор қилган қишлоққа қадам босмасликка қасам ичган эди. Эрининг бу қароридан Генчовица ўшанда ҳушидан кетиб қолай деган. Эрига билдирмай, йиғлаб ҳам олган. Ушандан бери кўча-кўйга чиқиб қолса, қизи қочиб кетган қишлоқдан биронта одам кўриниб қолмасмикин, бечоранинг ҳол-аҳволини билмасмикин деб тўрт томонга олазarak бўлиб юрарди. Мана, ниҳоят, хат келди. Қизи туғибди. «Ишқилиб, бир марта кўрсам ҳам майли,— ўйларди ўзича Генчовица.—

Кейин ўлсам армоним йўқ». Шундай фикр билан у йўлга ҳозирлана бошлади. Сандиқларидаги бор бисотни титиб чиқди, неварасига пайпоқ тўқий бошлади, қўшнисига чиройли кўйлак буюрди.

— Қачон якшанба бўларикин-а!— деди Генчовица қўшнисиникига чиққанда.— Якшанба куни исм қўйишармиш неварамга. Болам-эй, болажоним-эй! Бирон нарса обормасдан бўладими! Тезроқ тикиб бергин!

— Э-э-э, Стойна хола, мунча ташвиш қиласиз, икки кеча ўтирсам, бўлди, тикиб бераман,— кулди қўшниси.

Генчовица уйга хурсанд бўлиб қайтиб кирди. Йўлакда эрини кўриб, уришиб берди:

— Невара кўрибсану, уйда ўтирибсан-а! Бозорга тушиб ул-бул обкелсанг-чи!

Топуз ижирганиб мўйловини буради ва киноя билан кулиб, деди:

— Овозингни ўчир! Ҳали борамизми-йўқми, номаълум!

— Нима?!— Генчовица бўшашиб зинага ўтириб қолди. Кейин ўзига келиб эрининг юз-кўзи аралаш шаполоқ тортиб юбормоқчи эди-ю, қаттиқ уришиб қолишларини ўйлаб, бу фикридан қайтди.— Уялмайсанми, Генчо,— деди эрига ялингансимон.— Нима қилсанг, қил, нима десанг, де, лекин мен сенга қулоқ солмайман. Бормасанг, ўзим бораман!

Бироқ Генчо индамади. Кўнглида хотинини хафа қилгиси йўқ эди. Мана бир йил бўптики, кооператив хўжалик аъзоси, хотини иккалови ишлаб, турмушлари анчагина яхши бўлиб қолди. Даромад кутилгандан ҳам яхши бўлди. Бунинг устига денг, кўпчилик уни қайириб анча-мунча одам қилиб қўйди. Муомаласи ўзгарди, ҳеч кимни сабабсиз жеркмайдиган бўлди. Бироқ куёви ҳақидаги хабарлар уни кўпинча ташвишга солиб қўярди. Куёви ҳақида эса, доим яхши гапларни эшитарди. Бу гапларни эшитиб бир хурсанд бўлса, бир ғайирлиги қўзиб, хафа бўларди. Лекин, нима бўлганда ҳам, бундай хабарлар: қизингни аҳволи ёмон, куёвининг топиш-тутиши расво деган гаплардан яхши-ку! Агар шундай бўлса нима бўларди?

Топуз бозорга бориб асраб қўйган буғдойдан бир неча қопини сотди, кейин, магазинма-магазин юриб, неварасига совға қидира бошлади. Нима олса бўларикин?.. Ҳали у муштдай бола бўлса! Бир магазинга кириб, ҳайрон бўлиб қолди: магазинда болаларнинг оёқ кийимлари

сотилар экан. Бирам чиройли туфлилар, этиклар, пиймаларки, қараб тўймайсан, киши. Шоколад рангли бир ботинка унга жуда ёқиб қолди. Кейин сотувчига мурожаат қилиб, сўради:

— Икки ёшли болага мана шунақасидан топиб беринг.

Топуз жўрттага неварасининг ёшини ошириб гапирди. У ўзи кўпни кўрган, пишиқ одам эди-да. Бола ўсади, кийим эса ўсмайди. Икки ёшга чиққанда невараси шу ботинкани мазза қилиб кияди, икки йилгача эса яп-янгидай тураверади.

— Шу ботинка худди икки ёшлик болага-да,— деди жилмайиб сотувчи қиз.

Лекин Топуз ўйланиб қолди: шу ботинкани олиб хато қилмаётганмикин? Ботинкани қўлига олиб қайириб кўрди, тегини қоғозмасмикин деб чертди, кейин яхшилигига ишонч ҳосил қилгач, сотувчига жиддий оҳангда деди:

— Майли, ўраб беринг.

Сотувчи қиз ботинкани кўк қоғозга ўраб, ингичка қизил каноп билан боғлади-да, Топузнинг қўлига узатди.

— Мана бу иш жойида бўлди,— жилмайиб қўйди Топуз.— Неварам мана шу канопдай қип-қизил бўлиб ўссин, дард кўрмасин.

Кечқурун уйига қайтиб келди. Хотини унинг қўлидаги тугунни кўриб, ҳайрон қолди. Наҳотки, чоли неварасига совға олган бўлса?! Шунинг учун бўлса керак, шошиб тугунни ечди. Ботинкани кўрди-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Бормисан, чол,— деди у эрига меҳр билан боқиб.— Мана энди ҳақиқий бувага ўхшайсан!

Вақт эса ўтиб бормоқда эди. Ниҳоят, якшанба куни ҳам етиб келди. Топуз соқолини қирди, янги пўстинни кийди. Чипта қопланган катта шиша идишга қизил вино солиб, хотинига мурожаат қилди:

— Қани, кампир, энди кетдик. Кооперативнинг извоши келадими-йўқми, номаълум, ўзимиз кетаверамиз.

Генчовица ҳам янги пальтосини кийиб, оқ жун рўмолини ўради, бир тугунга ҳамма совғаларни тўплаб тугди-да, иккинчи тугунга ёпган нон, бўғирсоқ, хўроз гўштини тугиб, кўча томон йўл олди. Эр-хотин кўчага чиқиши билан от дупури эшитилди.

— Генчо амаки, тайёرمىсиз?

Чол кўчага чиққанида извош ҳайдаб келган Дойчинни кўрди. У ҳам меҳмонга боришини билиб, ясаниб олган эди: янги кўйлак, янги этик. Дойчин сакраб извошдан

тушди-да, кампирнинг қўлидаги тугунларни олиб извошга қўйди.

Кўп ўтмай йўлга тушишди. Совуқ январь тонги эди. Ҳозиргина ердан кўтарилган туман ҳали дарахтлар учидан милтиллаб турар, йўл оппоқ қор билан қопланган эди. Извош гилдираклари тагида ёқимли ғижирлаш, от бурнидан чиқаётган буғ чолнинг юзига урилиб унинг қитиғини келтирарди.

— Қани битта чекайлик!— Генчо чўнтагидан ҳали бузилмаган папирос қутисини олиб, Дойчинга узатди. Буни у албатта бекорга қилгани йўқ. Бу ҳушомаднинг боиси, мабодо, куёвнинг уйи бўлмай бировникида омонат турган бўлса-ю, буни извошчи йигит кўриб қолса гап-сўз қилиб юрмасмикин, деган фикр билан боғлиқ эди. Лекин унинг фикрини Дойчин бўлиб, дилини анча равшан қилиб юборди:

— Дунёда сизлардан ҳам бахтли одам бормикин, ҳозир!— деди у завқ билан папирос тутатар экан.— Сизларни кўриб тоза хурсанд бўлиб кетишса керак-а?

— Кўрамиз,— кулиб қўйди Генчовица ичида извошчи йигитдан хурсанд бўлиб.— Кўрамиз, ўғлим.

Улар икки қишлоқдан ўтиб, ниҳоят, Гороцветга етишди. Тепаликнинг устидан қишлоқдаги ҳамма янги иморатлар кўриниб турарди. Кооператив қишлоққа яхши тайёрланган бўлса керак, баъзи хашак ғарамлари ҳали бузилмай турарди. Олис-олисдан трактор моторларнинг овозлари эшитиларди. Генчо анча бўлганди бу қишлоққа келмаганига. Мана, ҳозир кўриб турибди-ю, ҳайрон қола-япти. Илгари бундай чиройли уйлар йўқ эди, ҳозир эса бири иккинчисидан чиройли. «Шаҳарга ўхшайди-я, шаҳарга!» деб қўйди ичида ҳавас билан Генчо.

Йўлда бир болани учратиб, Тантил Самаковский қаерда туришини сўради. Бола совуқдан қизариб кетган бурнини ишқалаб, жилмайди.

— Орденли Тантил амакими? Ҳов анави ҳали оқланмаган уйнинг ёнида туради.

— Орденли Тантил? Қанақа орден?— ҳайрон бўлиб ўзидан-ўзи сўради Топуз.— Афтидан, боланинг эси жойида бўлмаса керак.

Извош икки қаватли чиройли бир уй олдида тўхтаганда, Топуз ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. «Э тавба, наҳотки шу уй уларники бўлса? Тагин ижарага олиб ўтиришган бўлмасин!»

Кун исий бошлади. Офтоб тиккага келди. Тарновлардан шилдираб сув оқа бошлади. Генчовица шошиб извошдан тушди-да, отни чиқаришни Дойчинга буюриб, ҳовли томон йўргалаб кетди. Уйдан радио овози жаранглаб эшитилди, кимдир овозини баланд қўйиб ашула айтарди, эшиклар тарақларди. Шу пайт айвонда ёш, сочлари қўнғироқ бир аёл кўринди. У ним ранг шерсть кўйлак кийиб олган эди. Ҳовлига қаради-ю, ҳайрат ичида қичқириб юборди:

— Ойижон, дада! Тантил меҳмонларни кутиб ол!

У шундай деди-ю, югуриб пастга тушиб, ўзини ойисининг кучоғига ташлади. Генчовица шодликдан ўзини йўқотиб қўйди. Қизи мунча кўҳлик бўлиб кетибди. Уйдан Тантил чиқди. Баланд бўй, қип-қизил мағиздай бу йигит қора костюм кийиб олган эди, кўкрагида нимадир ялтирарди. У Генчовицанинг қўлини ўпиб, бир бутилка ароқ узатди.

— Хуш келибсиз!

Топуз хотини ундан эпчиллик қилиб қолганини кўриб, бир оз ранжиди, бироқ Гороцветда аввал аёллар билан кўришишса керак деб ўйлаб, ўзини юпатди-да, мўловини бураганича, куёви қаршисига юрди.

— Келинг, ота,— деди унга қараб Тантил.— Хуш келибсиз. Мана, мана бундан ичиб олинг. Хафа қилган бўлсам, кечиринг.

Топуз бирпас бутилкага қараб турди, кейин бир-икки култум ютиб, деди:

— Ароғинг ўткир экан, лекин менга шунақаси ёқди.

Топуз севинчини яширишни ҳам, яширмасликни ҳам билмасди. Ахир куёви қанчалик яхши бўлмасин, уни хафа қилган эди-да. Бинойидек қизини ўғирлаб кетади-ю, хафа бўлмайдими?!

Уйга кўтарилишди. Ичкари хонадан гўнғир-гўнғир товушлар эшитила бошлади. Шунда Генчовица қизидан сўради:

— Боланг қани, Ябла? Аввал уни кўрайлик, кейин меҳмонхонага ўтармиз.

Ябла чап томондаги эшикни очиб чол билан кампирни бошлаб кирди. Кичкина каравотчада мушук миёвлагандай овоз эшитилди. Бола уйғоқ эди.

— Вой болажоним-эй, вой қоқиндиғинг бўлай-эй!— Генчовица шундай деб неварасини кўтарди-да, бағрига

босди.— Худди отасининг ўзи-я! Кўзларини қара, кўзларини, кўм-кўк! Энди нима от қўямиз?— у шундай деб қизига мурожаат қилди.

— Генчо де, ойи!

— Генчо дейсанми?— кампир ер остидан эрига қараб қўйди.— Нега энди Генчо бўларкан? Бундан яхши от қуриб қолибдимиз? Ҳай майли, ҳар нарса бўлса ҳам, буваси, бувасининг отини қўя қолайлик.

Топуз кўкрак чўнтагидан тўрвасини чиқарди-да, беш юз левалик қоғозни олиб боланинг ёстиғи тагига қўйди. Генчовица эса, аҳтиётлик билан уни каравотига ётқизди.

— Боши олтиндан бўлсин, соғ бўлсин,— деди тўлақинланиб Топуз.

Генчовицанинг невараси олдидан чиқиб кетгиси йўқ эди, бироқ нариги хона меҳмонлар билан тўла, жуда бўлмаса бориб сўрашиш керак. Тагин кимлар келибди денг, бутун кооператив хўжаликнинг бошлиқлари, миришкор деҳқонлар.

Улар меҳмонхонага киришганда ҳамма ўрнидан туриб Топуз билан сўрашди, уни янги меҳмон, невара билан табриклашди. Кооператив раиси бир рюмка ароқни ичиб олиб унга шундай деди:

— Генчо амаки, бутун қишлоғимиз куёвинг билан фахрланади. Мана энди неваралик ҳам бўлдинг. Ишқилиб, неваранг куёвингдан ўзиб кетсин-да. Кўряпсанми, кўкрагида Дмитров ордени! Ҳар ким ҳам бу орденга мурассар бўлавермайди. Тантил кооперативга кирди-ю, чорвачилигимиз юришиб кетди.

Топуз нима дейишини билмас, лекин кўнгли офтобдай равшан эди.

Кечқурун, меҳмондорчиликдан кейин, Тантил қайнатасини фермага олиб борди, у ердаги сағринлари ялтираб турган сигирларни кўрсатди, сут соғадиган аппаратлар билан таништирди. Генчо чорвадорларнинг қайси бири билан гаплашмасин, ҳамма бир оғиздан куёвини мақтарди.

Чол-кампир йўлга тушганда жуда кеч бўлиб кетган эди. Йўлда Топуз хотинини туртиб деди:

— Куёвинг тузук-ку, а, кампир? Ишқилиб, неварамиз ҳам отасига ўхшасин-да!

Генчовица бўлса фақатгина қизининг яхши турмушидан эмас, эридаги юз берган ўзгаришдан ҳам хурсанд эди. Икки гапнинг орасида:

— Қачон келадиган бўлишди энди?— деб сўрарди эридан. Аслида эса, ўзи қизи билан куёвини қачон меҳмонга келишини жуда яхши биларди.

Уйга етиб келишганда Топуз Дойчиндан кечирим сўради.

— Бизни деб, ука, кеч қоп кетдинг. Лекин нима қилиб бўларди, қизим билан куёвимни тўрт йилдан бери кўрганым йўқ эди.

— Энди тез-тез кўришиб турасизлар,— деди кулиб Дойчин. Кейин йўлга тушди.

— Бўлмасам-чи! Албатта!

Бу гапни Генчо Топуз кимга айтди, билиб бўлмасди. Лекин унинг дили равшанлиги, ниҳоятда хурсандлиги кампирга ҳам, ҳозиргина отини чоптириб кетган извошчи йигит Дойчинга ҳам маълум эди.

Богомил Райнов

ЮНГФРАУ

— Совуқ тушиб қолди, жаноб,— деди кельнер.

— Ҳечқиси йўқ. Менга шу ер ёқади.

Кўча ростдан ҳам совуқ эди, шамол эсарди, лекин шу ердан туриб Альпларни томоша қилса бўларди. Уэларининг уч бурчак қоялари билан осмоннинг ярмини бекитиб турган баҳайбат ва одам чиқолмайдиган тоғлар шундай қаршидаги уйларнинг устида кўриниб турарди. Тоғ этакларининг зангори сояларида арчалар совуқдан дирдирар, олис қояларда қор ялтирарди.

Паст-баланд қоялар, тепаликлар ичида жойлашган бу кичкина шаҳарча кўчаси пушти ранг ва сарғиш виллалари билан, қизил чироқлари, кун ва тун бўйи ёниб турган барлари, чиройли қилиб каллакланган дарахтлари билан жуда тартибли ва осойишта кўринарди. Ҳатто кўчанинг ичкарасида қад кўтарган қадимий готик қубба шундай бир кўринишга эга эдики, гўё уни ҳозиргина артиб, тозалаб кўйишган ва у меҳмонхона зийнатидек ярақларди.

Кельнер менга кофе олиб келди. Об-ҳаво ҳақида бир-икки луқма гап ташлаб, яна кетди. Атрофимда ҳеч ким йўқ эди. Фақатгина рўпарадаги стол ёнида буғи чиқиб турган грогли стаканни пуфлаб кекса бир одам ўтирарди.

«Доим ўткир ичимликлар ичса керак», ўйладим унинг ажин босиб кетган юзига ва анчагина ичига чўккан хира кўзларига тикилиб.

— Расво ҳаво бўлди, шундай эмасми, жаноб?— деди нотаниш киши унга қараганимни кўриб.

— Нима ҳам қилиб бўларди, куз,— дедим мен.

Ва мулойимлик билан кўшиб кўйдим:

— Сиз шу ерликмисиз?

— Ҳа. Аслида мен французман, лекин ўттиз беш йилдан бери шу ерда яшаётганим учун шу ерликман дейишим мумкин.

— Бу шаҳарчада яшаш ёмон бўлмаса керак. Тоғлар, тоза ҳаво...

— Анча бўлдими келганингизга?

— Бугун эрталаб келдим. Кечқурун қайтаман.

— Ундай бўлса, сизга бу ер ёқади. Одатда зерикш иккинчи қундан бошланади. Ундан кейин, асти қўяверинг, расво. Тоғлар яхши-ю, аммо одамлар...

— Нима бўпти?

— Ҳеч нарса,— афтини буруштириб кулиб қўйди нотаниш киши.— Одамлар ўзимиз билган одамлар-да.

У чойқошиқ билан ўз грогини бир-икки чайқади, икки-уч қултум ичди, кейин ичимликнинг анча совуганлигига, ишонч ҳосил қилгач, бир кўтаришда стаканни бўшатди.

— Фақат бир нарсани айтмоқчиман, мен бунчалик очкўз кишиларни кўрган эмасман. Улар агар яхши нарх қўйилса, ўзлариниям сотиб юборишади.

Кельнер яна пайдо бўлди.

— Ҳеч ким ҳисоб-китоб қилмайдими, жаноблар?

— Ҳеч ким. Менга яна битта грог олиб кел.

— Демак, пулни ёмон кўришмайди?

— Ёмон кўришмайди? Улар, аслини олганда, пул учун яшашади. Бир ковакка бекйиб олишади-ю, ўз қурбоналарини пойлаб ётишади. Ҳаммасининг ўзи ажратиб олган ери бор: шу кафенинг хўжайини тоғдан фойда кўради; «Олтин кийик»нинг хўжайини, ҳов анави бурчакдаги соборга ўхшаган меҳмонхона сизни «венача шницель» билан алдайди. «Олтин балиқ»нинг хўжайини бўлса, ўзининг гўзал хотини билан сизни чангалига олади. Йўқ, сиз уларни билмайсиз. Сизнингча ҳозир улар нима қилишяпти? Кулишяпти, хафа бўлишяпти, яшашяпти, шундайми? Мутлақо, шундай эмас! Улар кутишяпти! Улар кун бўйи шу иш билан шуғилланишади. Кассага тушган пулни қачон ҳисоблар эканмиз, деб ўтиришади. Ҳисоблаш пайти келганда эса, улар бутунлай ўзгаради-қўяди. Айниқса, кўпроқ даромад қилган пайтлари шундай бўлади. Даромад яхши бўлган кун хўжайин бир рюмка ортиқроқ вино ичади, ёшлигини эслаб хотини билан бир оз ўйнашади ҳам...

Кельнер грог олиб келди. Лекин стол ёнидан кетмади.

— Соя қилма,— деди нотаниш киши.

— Мен ҳисоб-китоб қилмоқчимисизлар деб ўйловдим.
Соат олти бўлди.

— Яхши. Мен қанча тўлашим керак?

— Одатдагидек, мосъе Анри.

Нотаниш киши қандайдир банкнотини узатди, кельнер кетди.

Мосъе Анри эҳтиётлик билан ичимликни лабига теккизди, кейин бир симириб стаканни бўшатди.

— Ана шунга қарамай шу одамларнинг ичида ўттиз беш йилдан бери яшаб келяпсиз...

— Худди шундай,— деди нотаниш киши ўрнидан турар экан.— Бироқ шундай нарсалар борки, икки оғиз сўз билан уларни таърифлаб бўлмайди. Ростини айтсам, менинг ўзим ҳам ҳали кўп нарсани яхши тасаввур этолмайман.

У яна афтини буруштириб илжайди, кейин бошини қимирлатиб хайрлашди ва кетди. У баланд бўй, ориқ, сал букирроқ бўлиб, кенг қора пальто кийиб олган эди.

Мен бу одамнинг ҳаётини ва нима учун бу, ўзига нафрат орттирган шаҳарчада яшаётганини кўз олдимга келтиришга ҳаракат қилдим. Аввал, ўқитувчи бўлса керак, деб ўйладим. Кейин хаёлимга омади келмаган рассом бўлса керак, деган фикр келди. Кейин уни бутунлай унутдим. Ахир инсон тақдири чегара билмайди.

Менинг поездим кечаси соат бирда жўнар эди. Етти соатдан ортиқ вақтим бор эди ва нима қилишимни, бу вақтни қандай ўтказишимни билмасдим. Кельнер билан ҳисоб-китоб қилиб кўчага чиқдим. Шошмасдан, санқиб магазин витриналарини томоша қила бошладим. Ҳамма ёқда чет элликлар учун сотиладиган моллар тахланиб ётарди, бошқа ҳеч нарса йўқ. Маҳаллий халқ нима олар экан? Қимматбаҳо оёқ кийимлари, биноклар, фотоаппаратлар, тилла соат ва чўчқа терисидан қилинган чемадонлар витриналарга қўйиб қўйилган эди. Китоб дўконлари вақтни ўтказиш мақсадида, йўлда ёки бўлмасам узоқ ва зерикарли тунларда ўқиладиган дедектив романлар билан тўлиб-тошиб ётарди. Ҳар қадамнингизда турли хил сувенирлар, Монблан сурати солинган кулдонлар, Швейцария харитаси чизилган шоҳи рўмоллар — қўйинг-чи, кераксиз майда-чуйда буюмлар... Буларни саёҳатчилар у ёки бу ерда бўлганларини исботлаш учун сотиб оладилар.

Мен қандайдир бир дўконга кириб кечки газеталарни

кўрдим ва яна қайтиб чиқдим. Мосье Анри билан келишишга рози эдим. Бир куннинг ичида бу шаҳар ва Альп тоғлари одамнинг жонига тегиши турган гап эди. Қасққа боришингни билмайсан, гаплашадиган биронта одам йўқ. Бу ернинг одамлари мулойим, аммо камгап, бунинг устига бегоналарга юқоридан қарайдиган кишилар эди. Бу одамлар билан об-ҳаво ёки нарх-наводан бўлак ҳеч нарса ҳақида гаплашиб бўлмасди.

Қоронғилик тушди. Тоғ томондан совуқ шамол эсди. Зах ҳид димоққа урди. Эшик устидаги фонарлар ғирчиллаб ликиллай бошлади. Кўчани улардан тушган соялар қоплаб-кетди. Кейин бирдан қаттиқ ёмғир қуя бошлади.

Олдимда:

ОТЕЛЬ-РЕСТОРАН «ЮНГФРАУ» деб ёзилган зангори неон ҳарфлар ялтирай бошлади.

Ресторанни жуда вақтида кўриб қолдим. Айлана эшикдан кириб бурчақдаги дераза ёнига ўтирдим. Рестораннинг сифатини менюга қарамасдан ҳам билиш мумкин эди. Оғир, чарм қопланган стол-стуллар, қалин суруп дастурхонлар, йирик атиргуллар солинган хрусталь вазалар, шохли абажурли хитой чиннисидан ишланган лампа-чироқлар...

Юзлари қип-қизил мағиздек ўн чоғлиқ одам аллақачон овқатланиб ўтиришарди. Кельнер меню олиб келиб узатди-да, бошини ҳам қилиб сукутга чўмди.

— Жаноблари нима истайдилар?

Овоз менга танишдек туюлди. Кўзимни кўтардим. Олдимда мосье Анри турарди. Унинг ажин босган юзида ҳовиржавоблик ва айни вақтда кишини ўзидан итарадиган лаганбардорлик аломатлари сезилиб турарди.

— Буни қаранг-а!— деб юбордим мен.

У илжайди, аммо ўзининг хизматкорлик ҳолатини ўзгартмади.

Овқат буюриб кута бошладим.

Кўчада қаттиқ шамол туриб, деразаларга ёмғирни гўё челақлаб урарди. Залда эса кўкимтир чироқлар ёниб турар, умуман, бу ер иссиқ ва ёқимли эди. Вазадаги гуллар ўткир ҳид анқитар, залнинг нариги бошидаги репродуктордан қандайдир ёқимли аёл овози севги ҳақидаги бир ашулани хиргойи қиларди.

— Гул олмайсизми, жаноб...

Рўпарамда сўлигаң гул ушлаб олган ориқ бир кампирнинг қўли кўринди.

— Фрау Ланге...— норозилик билан тушунтирди Анри.

Угирилдим. Олдимда ҳўл, йиртиқ-йиртиқ рўмол ўраб олган кампир турарди. Бошида жуда эски, моладан қолиб кетган қора сомон шляпа. Шляпа остидан менга кўм-кўк кўзлар қўрқув ва илтижо билан тикилиб турарди. Бу нам кўзларида болаларга хос қандайдир бўшлик, кўмаксиэлик ва қандайдир мусибат бор эдики, уларга бир қарашдаёқ кишининг юраги эзилиб кетарди.

— Бу кишига тегманг,— дедим мен.

Шляпа остидаги кўзлар жонланди.

— Мен, албатта, олий мансаб жанобларни безовта қилиш керак эмаслигини биламан, лекин бу ишни мен ўзим учун эмас, ўғлим учун, менинг ўғлим учун қиляпман,— шошиб шивирлади аёл.

Мен гулни олдим ва чақа излаб чўнтагимга қўл солдим. Шу пайт олдимизга ресторан хўжайини яқинлашди.

— Унга тегма,— деди ўз навбатида у ҳам кельнерга. Кельнер эса ҳамон кампирга жаҳл билан қараб турарди. Кейин менга ўгирилиб, қўшиб қўйди:

— Бу бечораларни нима кераги бор ҳайдаб? Ким истаса ул-бул беради, истамаса бермайди. Шундай эмасми?

Ресторан хўжайини ёши ўтиб қолган, лекин жуда бақувват, очиқ чеҳрали одам эди. У ҳам худди шу шаҳардагилар сингари бегоналарга назар-писанд қилмайдиганлардан, аммо чеҳрасида қандайдир меҳрибонлик аломатлари сезилиб турарди.

Мен овқатни жуда имиллаб едим. Бироқ, шунга қарамай, овқатланиб бўлганимда соат стрелкаси эндигина ўнга етган эди. Бошқа хўрандалар чиқиб кетишган, хизматкор аёл столлардаги гулларни олиб дастурхонни йиғиштирарди. Анри менга кофе олиб келди ва ҳисоб-китоб қоғозини узатди.

Кўчага чиқдим. «Юнгфрау» рекламалари нам асфальтга соя ташлаб ялтирарди. Ёмғир тинган. Қаёққа боришимни ўйлаб турган эдим, эшикда Анри пайдо бўлди. У яна ўзининг кенг қора пальтосини кийиб олган эди. Ўзининг оқ смокинги билан у ресторанда доим тиржайиб турадиган хизматкорлик ҳолатини ҳам ташлаб чиққан эди. Ховир у яна ўқитувчига ёки бўлмаса омади келмаган рассомага ўхшарди.

— Хайрли тун, жаноб.

— Менга қаранг,— дедим мен,— бирор жойга бориб ул-бул ичмаймизми?— унинг иккиланиб турганини кўриб, қўшиб қўйдим.— Ё уйингизда кутишяптими?

— Мени ҳеч қаерда ҳеч ким кутмайди. Ичиш бўлса, олисроқ жойга бориб ичсак. Агар истасангиз станция буфетига борсак.

Буфет, шаҳардаги ҳамма жойлар сингари тинч эди. Бир неча йўловчи пивоси қуриган кружкалар ёнига бошларини қўйиб мудрашарди. Дераза орқасида секин-аста электропоезд сузиб борарди.

Биз кофе ва коньяк заказ қилиб бурчакка ўтирдик.

— Мен анчадан бери кечқурунлари шу ерга келишга одатланиб қолганман,— деди Анри кечирим сўрагандек бўлиб.— Шу ерда ўтирсанг, бу шаҳарчада вақтинча тўхтагандек ва хоҳлаган пайтингда поездга ўтириб уни бутунлай ташлаб кетишинг мумкиндек туюлади.

— Ҳа, бироқ уйга қайтилганда кўнгил жуда ғаш бўлиб кетса керак.

— Ким билади дейсиз,— деди Анри папирос тутатар экан.— Бешинчи стакандан кейин одатда ҳамма нарсага бефарқ қарайди киши.

Кельнер аёл кофе билан коньякни олиб келди ва нарх ёзилган чекни кулдон тагига қўйиб қўйди.

— Мен бир нарсага тушунмайман,— дедим мен.— Шаҳарни ёмон кўриш ва унда яшаш. Қандай бўлдийкин?

— Сиз бир нарсани унутманг, ёш ўтиб қолгандан кейин қаерда яшаманг, барибир.

— Албатта. Бироқ, илгарилари-чи?

— Э, бунинг тарихи узун. Кейин, қизиғи йўқ.

У рюмкани кўтариб чироққа тутди, кейин бир кўтаришда ичиб юборди.

— Хўжайинингиз яхши одамга ўхшайди,— дедим мен суҳбат мавзуини ўзгартиш мақсадида.— Бунақа одамлар билан ишлаш осон бўлса керак.

Анри шиддат билан папирос тортди. Кейин афтини бужмайтириб, жилмайди.

— Яхши одам... Сиз ҳеч нарса билмайсиз...

— Албатта билмайман. Унинг башараси шундай.

— Бу гапингиз тўғри. У шу башараси билан пул ишлайди. Одамларни ўзига қаратади.

— Менга ўхшаган аҳмоқларними. а?

— Гап сизнинг ҳақингизда эмас. Сиз чет элликсиз, келдингиз-кетдингиз. Аҳмоқ деб мени айтса бўлади. Ўттиз

беш йиллик ҳаётимни шу одамга бекордан-бекорга сотиб юбордим. Нега ўзим ҳам билмайман.

Анри дераза томонга қараб ўйланиб қолди. Мен ҳам ўша томонга тикилдим. Бироқ дераза орқасидан ҳеч нарса кўринмасди. Электропоезд аллақачон кетиб қолган, совуқ ва оппоқ неон нурлари ёритиб турган бўм-бўш перрон кўнглини беҳузур қиларди. Ҳамма станциялар тунлари шундай, кишини зериктиради, кўнглини бузади, хира лампочкалар ёлғизлик ҳиссини бўрттиради.

Мен Анрига қарайдим. Кўзимиз кўзимизга тушди.

— Уттиз беш йил... Бунинг нималигини биласизми? Сиз, балки, бу одам фақат шницель ташишни билади, деб ўйласангиз керак? Янглишасиз, жаноб. Қачонлардир мен ўқитувчи эдим. Кейин фронтга кетдим. Ундан сўнг ишсизлик бошланди. Яхшиямки, мен тил биламан. Ким тил билса кельнер бўлиши мумкин. Кўп жойларда ишладим. Ниҳоят, шу «Олтин кийик»да пайдо бўлиб қолдим. Иоганн, ҳозирги менинг хўжайиним ҳам, шу ерда хизмат қиларди. У пайтларда у хўжайин эмас эди, бироқ ўзининг анча-мунча режалари бор эди. Мен дарров унга ёқиб қолдим. У мени бошқа кельнерлар сингари масхаралаб «жаноб профессор» демас эди. Уртоқлардай гаплашар эди, ҳурмат қиларди. Баъзида у:

— Сен, Анри, маданиятли одамсан. Нега бу ишга кирдинг?— дерди.

— Нима қилай,— жавоб қилардим мен,— ҳеч қаерга инглиз тили ўқитувчиси керак эмас экан.

— Қўй сен, ўша инглиз тилингни! У пул келтирмайди, сенга бошқа иш керак. Ҳар ҳолда мен сенинг ҳақингда ўйлаб юрибман, билиб қўй. Агар биронта режам амалга ошса, иккаламиз бошқача яшаймиз.

Ниҳоят, бир куни Иоганн олдимга келиб:

— Иш битди, Анри,— деди.— Эртадан бошлаймиз.

— Наҳотки? Нимадан бошлаймиз?

— Мен ўз ресторанимни очяпман,— деди Иоганн ҳаяжон билан.— Шерик бўламиз. Кассага тушгани меники, проценти сеники. Ҳа десанг бўлди, чўнтагинг пулга тўлиб кетади.

Албатта, мен рози бўлдим. Бойиб кетишимга ишонч ҳосил қилганимдан эмас, Иоганн деб рози бўлдим. Чунки бу одамга қаршилик кўрсатиб бўлмасди. У сени дарҳол қўлга оливолади, кўзларингдан кулиб турган шўх кўзла-

рини узмайди. Сиз кўриниши яхши деяпсиз. Эҳ-ҳе, сиз уни илгари кўрганингизда эди! Баланд бўйли, келишган, жингалак соч, тишлари оппоқ, текис. Жилмайдими, тамом, сизни ўзига ром қилиб олади.

Эртаси куни унинг ресторанига бордим. Вокзал олдидаги қулай-қулай деб турган бино эди бу ресторан. Пастки қавати ё молхона, ё омбор. Тепада эшиги, ойнаси тушиб кетган беш-олтита каталак.

— Хўш, ёқдими сенга?— кулди Иоганн.— Бошланиши ёмон эмас-а?

Анри жуда осойишта гапирарди, гўё бу нарсалар илгари ҳам унда бўлган, илгари ҳам у шундай давлатга, мулкка эга бўлган. «Ҳозир бутун ҳаётини гапириб беради,— ўйладим мен.— Одамлар ўзи шунақа. Сўраганингда, ялинганингда, ўзларини тортишади, ноз қилишади. Бирон бўш жойини топиб қитиқласанг, очилиб кетишади. Ҳар бир одамнинг шунақа бўш жойи бор. Гап фақат уни топишда!»

Менинг танишим менга қарамасдан ҳикоясида давом этар эди. Агар у баъзида менга мурожаат қилиб «жаноб» деб қўймаганида, ўзи билан ўзи гаплашяпти, деб ўйлашим мумкин эди.

— Мен номиниям ўйлаб қўйдим,— деди ўшанда Иоганн.— «Отель-ресторан Юнгфрау».

— «Юнгфрау» жуда олифта ном,— дедим мен.— Биронта соддароқ ном қўйилса яхши бўларди. Ҳали бизни бу чўққиларга чиқишимизга эрта.

— Эрталикка эрта-ю, лекин биттасини топиб қўйибман. Тушдан кейин кўрасан,— деди Иоганн ва кулиб қўйди.

Анри рюмкага қўлини узатди, бироқ у бўш эди. Кельнер аёлга имо қилдим, у яна коньяк олиб келди. Кейин, одатдагидек эпчиллик билан, кулденнинг тагига навбатдаги чекни қистирди.

— Иккинчиси,— огоҳлантирди у.

— Нечталигини сўраётганим йўқ,— тўнғиллади Анри.— Бор, сени чақирешяпти.

— Ҳеч ким мени чақираётгани йўқ,— кулди қиз.

— Агар чақирешмаётган бўлса, чақирешади. Умуман, даф бўл!

Анри рюмкасини бўшатди ва яна кўзларини деразага тикди. Унинг қиёфаси ўзгарган: хира, сўлғин эди. Ҳатто оғзидан биронта қизиқ гап чиқиб кетганда ҳам,

кўзлари ўзгармас, ғамгинлигича қоларди. Гўё эътибор берманг, булар ҳаммаси бўлмагур гаплар, деётгандек туюларди.

— Унинг топган юнгфрауси Мария исмли қиз эди. Қандай аёл эди у, жаноб! Ҳозирги таёқдек ориқ аёлларга мутлақо ўхшамасди. Баланд бўйли, тўладан келган... Уни кўриб гўё бу хотиң ишлаш ва туғиш учун яратилган, дердингиз. Сочи олтиндек сап-сариқ, кўзлари қоп-қора... Овозини айтмайсизми, унинг кулгиси... Э, тасвишлаб бўлмайди.

— У ҳам кельнермиди?

— Йўқ, хизматкор эди. Бир неча йил бадавлат бир хонадонда яшаган, озгина пул ҳам тўлаган. Иоганн у билан танишиб, бошини айлантириб қўйибди. Иоганни шундай яхши кўрар эдики, атрофида доим гирдиқапалак эди. Кўзларини мўлтиратиб унга қарагани қараган эди.

Кўш, майли. Хароб иморатни отелга айлантириш, ўзингизга маълум, жуда қийин иш. Лекин, албатта, Иоганнинг қўлида пули бор эди — Мариянинг пуллари. Бироқ у тайёр пулни сарф қиладиган одамлардан эмас эди. Усталар фақат катта тешиқларни бекитишди, холос. Қолганининг ҳаммасини ўзимиз қилдик: полни бўядик, уйларнинг деворларига гулдор қоғозлар ёпиштирдик, столларни тўзатдик, Мария бўлса пардалар, дастурхонлар, кўрпа-ёстиқ жилдларини тикди. Тонг саҳарлаб туриб, ярим кечада ётардик. Эртаси кун иса яна иш...

Анри жимиб қолди. Кейин кулимсираб қўшиб қўйди:

— Лекин ҳар ҳолда ёмон бўлмади, ёшлигингда шўхлик, ўйин-кулги ўзи келади. Мария кун бўйи қўшиқ айтарди. Тагин қандай айтарди денг! Иоганн бўлса нуқул ҳазиллашарди.

— Анри, — дерди у, — шунча стол тайёрлаганимиз етар. Бўлажак процентлар деб подвалгайм стол қўйиб чиқмоқчимисан?!

Ниҳоят, меҳмонхона очиладиган кун етиб келди. Олдинги молхонадан асар ҳам қолмади. Озода, пушти ранг хоналар, кенг, ёруғ ресторан, оппоқ дастурхонлар, гуллар, ойналарда сербўёқ пардалар... Хуллас, меҳмонхонамиз жуда чиройли тус олган эди. Назаримда, ҳозиргидан ҳам яхши эди. Соддароғу, лекин қувноқ, шўх. Иоганн ўзини жаннатга тушиб қолгандай ҳис қиларди. Иоганн одамларни қовоғини осилтириб кутиб оладиганлардан эмас, аксинча, биронта меҳмон келадиган бўлса, уни эшик тагида

қарши олар, бирон нарсани айтиб, кўнглини хушлар, қандай овқатлар ейишни маслаҳат берарди.

Анри папирос тутатиб, чуқур тортди. Шошмасдан тунни чиқарганда, лабларида ғамгин табассум пайдо бўлди.

— Худо кельнерларга истездод улашганда, Иоганн, албатта, биринчи қаторда турган бўлса керак. Одамларни алдашга у жуда уста.

Лекин меҳмонларни ҳеч ким Мариячалик ўзига жалб қила олмас эди. Унинг буфет столи орқасида туриб вино қуйиши ҳали ҳам кўз олдимдан кетмайди. Кийимлари озода, чиройли бўйни очиқ, олтин сочлари қандайдир йўл билан қубба қилиб танғилган, ҳаммага кулиб қарайди, ҳаммани бирорта гап билан хурсанд қилади... Унга қараб туриб, бечоранинг тонг саҳарда уйғониб, ресторан полларини ювганига, бозорга тушиб мол олиб келганига, ҳар бир хонани супуриб-сидириб чиққанига ишонмайсан, киши. Иоганн аҳмоқ эмас эди. Атиги ошпаз олди-ю, қолган ишларнинг ҳаммасини Анри билан Марияга юклади-қўйди. Гапда у жуда кўп нарсаларни ваъда қилиб юборди, аслида эса, мен кельнер бўлиб қолавердим.

— Нима, пул тушмасмиди?

— Тушарди, лекин менга эмас, Иоганн бошқаларни алдагандек, мени ҳам алдарди.

— Хўш, Анри, бугун қанча даромад қилибмиз?— дерди у кечқурун кассани ағдариб.

— Саксон франк.

— Мен ҳам шунча ўйловдим. Бу ахир катта гап. Кўр-япсанми, азизим, хўжайиндан кам ишлаётганинг йўқ.

У шундай деб тиржайарди. Унинг бу тиржайишидан нима демоқчилигини билардим.

— Қанча ушлаб қолай?— сўрардим мен.

— Қанча истасанг, мен сени мажбур қилолмайман. Айтайлик, ўн беш франк ушлаб қолсанг, бўлар. Ахир сен менчалик қарздор эмассан-ку. Газга тўламайсан, сув, электрга тўламайсан. Солиқларни ўйламайсан. Нақд пул олишдан бошқа ташвишинг йўқ. Баъзан сенга ҳавасим келади.

Шундай дерди, муттаҳам. У ҳаммани алдарди. Мени ҳам, қассобни ҳам, ошпазни ҳам.

Анри бўш рюмка томонга ишора қилиб, кельнер қизни чақирди. У коньяк билан яна янги чек олиб келди.

— Қўғозларингни нега менга тиқасан,— деди суҳбат-

дошим.— Биз текширгани келганимиз йўқ, четроққа қўйиб қўявер.

— Ихтиёрингиз,— деди қиз.— Нега хафа бўляпсиз, тушунмайман.

— Сенларни пулдан бошқа ташвишинг йўқ.

— Бу ер сизларнинг «Юнгфрау»ингизга ўхшамайди. Текинга ҳеч нарса бермаймиз,— кулди қиз.

— Бор, ишингни қил,— уни бўлди Анри.— Бор, сени чақиришяпти!

У рюмкани кўтариб бирпас тикилиб турди, кейин бўшатди.

— Мария-чи?— қизиқдим мен.— Уйланишдими?

— Йўқ. Вақт етмади. Бунинг устига Мария майли, бирга турсак турармиз, аммо олдин черковга бориб келайлик, дейдиган аёллардан эмас эди. Иоганнинг у билан бўлиши, ҳар минутда кўзи-кўзи билан унга тўқнаш келиши унга етарди ва итдай ишларди. Сирасини айтганда, Иоганн ҳам уни яхши кўриб қолган эди. Рост-да, бунақа аёлни унга ўхшаган айёр кишилар ёмон кўрармиди? Мен у пайтлари, Иоганн Марияга бўлган муҳаббати туфайли қизганчиқ бўлиб кетди, деб ўйлаб ҳам юардим.

— Қарзимиздан қутулсак бўлди, менинг гўзалим,— дерди кўпинча у.— Ана ўшанда кўрасан, ҳаёт бизники бўлади. Уз уйимиз бўлади, болаларимиз, гуж-гуж мева дарахтлари билан тўлган ажойиб боғимиз бўлади. Меҳмонхонада эса хизматкоримиз ишлайди. Анри, сен виждонли одамсан, кассани сенга топшириб қўямиз.

— Ҳаммасига ишонаману, лекин бу гапингга ишонмайман,— дердим мен шунда.

У куларди.

— Тўғри, ошириб юбордим,— дерди.— Мен сенга ишонаман, лекин инглиз грамматикаси билан ресторан арифметикаси бир-бири билан ҳеч келишмайди.

Шундай қилиб, орадан икки йил ўтди. Мария уй ҳақида орзу қилмасди. Ўзингиз биласиз, ёш хотинларнинг хаёли нималарда бўлади. Хўрандалар бўлмаган пайти вақтини тўр тўқиш билан ўтказарди.

— Нима дейсан, Анри,— сўрарди баъзида у.— Қанақа ранг яхши: пуштими, зангорйми?

— Фрейлен, бу нарсаларга мен тушунмайман. Агар чақалоқ сизга ўхшаса, бўзга ўрасангиз ҳам чиройини йўқотмайди.

Мария мени эшитарди ва кулиб қўярди.

Илгарилари буларнинг ҳаммаси қўғирчоқ ўйиндек кўринди. Кейин иш жиддийлашиб кетди. Бир куни Мария бола кутаётганини Иоганннинг қулогига шивирлади.

— Нима деяпсан, жонгинам? Сен ундан қутулишинг керак,— деди Иоганн.

— Қутулишим керак? Узимизнинг боламиздан-а?

Иоганн уни қучоқлади ва ўта мулойимлик билан деди:

— Тушун ахир, жонгинам, менинг ҳам юрагим ёрилиб кетяпти бу гапдан, лекин начора? Вошқа иложимиз йўқ. Ўзинг кўриб турибсан, энди иш бошладик, бир тийин нақд пулимиз йўқ. Умр бўйи қашшоқ бўлиб ўтиб кетамизми, ё одамларга ўхшаб, бадавлат яшаймизми — шу масала ҳал бўлаётган пайтда, эндигина йўлга қўйилган ишимизни ташлаб, туғмоқчимисан? Ахир бор орзуларимиз барбод бўлади-ку?!

Мария, албатта, ҳозиргидан ҳам яхши ишлашини, хизматкорни атиги бир-икки ҳафтага олиш лозимлигини, хуллас, ҳамма нарса Иоганн айтгандек бўлишини, фақат туғиши кераклигини ялиниб-ёлвориб айтиб кўрди.

— Тушун ахир,— жавоб қилди Иоганн,— туғишинг мумкин эмас. Мен ўғлимнинг қашшоқ яшашини истамайман. Озгина сабр қил, ўз уйимиз бўлади, ана ўшанда туғаверасан! Ушанда ҳамма нарса сен ўйлагандан яхши бўлади.

— Сиз у шундай деган, деб ҳисобляяпсизми?

— Нега ҳисоблар эканман? Мен буни аниқ биламан.

Анри бирпас жим қолди. Кейин, оғир хўрсиниб, гапида давом этди:

— Бу энди иккинчи воқеа. Меҳмонхонада иш кўпайиб кетгач, Иоганн яна битта кельнер олишга мажбур бўлди. Яхши йигит эди, иккинчи кельнер. Лекин, бечора, ишга келиши билан Марияни севиб қолди. Бироқ унинг кўзлари Иоганнники сингари чиройли эмас эди. Бундан ташқари, Мария Иоганндан бошқа одамни ўйламасди. Шундай бўлса ҳам, Мария бир оз вақт ўтгач, у билан сирдош бўлиб қолди. Ҳамма гани мен шу йигитдан биламан.

— Тушунарли.

Қуш уяси шаклидаги соатдан жигар ранг қушча мўралаб кукулади. Унинг овози ингичка, хириллоқ эди. Қўшни столда мудраб ўтирган йўловчи кўзларини очиб соатга қаради ва беихтиёр пиволи кружкага қўлини узатди. Афтидан, пиво айниб қолган эди. Йўловчи афтини бужмайтириб бир қултум ютди-да, яна бошини қўллари орасига олиб, кўзларини юмди.

— Тушунарли,— дедим мен.— Бола-чи?

— Пайқамадингизми? Бир неча тунги йиғи ва ялинишлардан сўнг, Иоганн ўз ниятига етди: Мария боласини олдириб ташлади ва бу билан туғмайдиган бўлди. Шунда унинг қай аҳволга тушиб қолганини тасаввур қилиш мумкин, жаноб, у шундай аёл эдики, ҳеч ким унинг азобини пайқамади. Худди аввалгидек, у мулоим, сертакаллуф. Фақат кам куладиган бўлиб қолди. Тўқиган нарсалари қаёққадир ғойиб бўлди. Балки у вақти-вақти билан бўлажак боласи учун тўқиган бу нарсаларни олиб йиғлармиди, лекин буни ҳеч ким билмайди.

Анри папирос чекди. Бўш рюмкага қаради, бироқ янгитдан чақиришдан ўзини тийди.

— Аёллар,— деди у сўлагини ютиб,— ғалати махлуқ. Шу воқеадан сўнг, Иоганндан совиш ўрнига, Мария, хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, баттар унга ёпишиб олди. Икки гапнинг бирида у Мариани мақтар, эркалар. Агар яна шундай воқеа юз берадиган бўлса, ҳеч маҳал врачга юбормаслиги ҳақида қасам ичар, дунёдаги бор ширин гапларни гапириб уни овутмоқчи бўларди. Мария ундан бошқа яқин одами йўқдигига чиппа-чин ишониб қолган эди. Лекин, аслида, Иоганн куймасди. Боласи борми, йўқми — аҳамияти йўқ, ишлари юришиб кетган эди. Меҳмонхона доим тўла, ресторан ҳам, мен зўрға овқат ташиб улгурардим.

Ниҳоят, Иоганнга вокзал ёнидаги бу икки қаватли бино торлик қилиб қолди.

— Нима дейсан, Анри, корхонамизни озгина кенгайтирмаймизми?— сўрарди у баъзида мендан, чиндан ҳам шериклигимни билдирмоқчи бўлиб.

— Агар пулинг бўлса, кенгайтиравер, мендан сўрама. Фақат менга бир неча қўл сотиб олишни унутма. Ўзиники етишмай қоляпти.

— Хавотир олма,— куларди у,— яна тўртта кельнер олиб бераман. Сен фақат буйруқ бериб турасан, холос. Кимни-кимни, лекин сени мен унутармидим?!

Мана шундай қилиб, бир куни у меҳмонхонани жуда яхши нарх билан сотди, ўзи эса янги жойга ўтди. Албатта, ҳамма эски мижозлари у билан бирга кўчиб ўтишди.

Янги бино албатта эскидан яхши эди. Буни ўзингиз ҳам кўрдингиз. Йигирмата хонаси бор, катта ресторан, бар-кафе. Бу гал биз ҳеч қаерини тузатмадик, бор амқолдашқол тўғри Цюрихдан сотиб келтирилган эди. Иоганн

учта янги кельнер олди, иккита хизматкор олди, бироқ мен билан Мариянинг иши ўзгармади. Мариянинг кун бўйи қўли ишдан бўшамасди. Туш маҳали, кечқурунлари эса буфетда савдо қиларди. У илгаригидек гўзал, бўйни өчиқ, кийимлари ўзига ярашган... Назаримда, озгина ёши улғайиб, ҳусни аввалгидан ҳам очилиб кетган эди.

Янги бинога ўтгандан кейин хўжайин янги қилиқ чиқарди. Эрталаблари Марияни номерларга кофе билан жўнатадиган бўлди. Шундай қилиб, чойпули ҳам Марияга, демак, Иоганнинг кармонига тушадиган бўлди. Бу ҳам майли, лекин бир куни хунук воқеа юз берди.

Шундай меҳмонлар борки, меҳмонхонада ётиб қолиб кўрпа-ёстиққа пул тўладиларми, бўлди — хизматкорлар ҳам уларга сотиб олинган мулкдек туюлади. Битта коммерсантга Мария ёқиб қолибди, қучоқламоқчи бўлган экан, қулочкашлаб юзига туширибди. Шунда Мария билан Иоганн ўртасида жанжал кўтарилди. Биринчи, росткам жанжал.

— Сен мени хонавайрон қиласан,— деди Иоганн.— Менинг энг яхши миждозларимни уриб ҳайдаяпсан!

— Менда нима гуноҳ? Нима қилишим мумкин эди? У билан бирга ётайми, наҳотки шуни истасанг?!

— Бемаъни гапларингни қўй. Мен фақат бир нарсани истайман: зўр машаққат билан топган нарсамиз барбод бўлмасин, дейман. Биласанми, ўша коммерсант менга нима деди: «Агар сизнинг меҳмонхонангизда биронта одам ҳазиллашгани учун жанжал кўтариладиган бўлса, мен ва менинг оғайниларим учун бошқа жой ҳам топилади. Меҳмонхоналарнинг сон-саноғи йўқ». Шу коммерсант ҳар ойн бизга юз франкдан ортиқ пул ташлаб кетади. Оғайниларини гапирмаёқ қўя қолай.

— Аммо менинг гуноҳим нима? Нима қилай?

— Нима қилишни яхши биласан. Меҳмонхонамизга тушадиган одамларнинг кўпи сени деб келишини айтсам, Америка очган бўлмайман. Чунки сен... нимасини айтай... чиройлисан, ҳаммага ёқасан. Нима, одамлар билан хушмуомала бўлиш шунчалик қийин нарсамиз? Агар чегарадан ўтиб кетса, сен албатта уни ҳайдайсан, лекин гумшугига тушириш ва бутун меҳмонхонани бошга кўтариб қичқириш яхши эмас. Нима деган одам бўламиз? «Юнгфрау» тўполон жой, у ерда меҳмонларни дўппослашади, деб ҳамма ёққа жар солинсинми? Биласан-ку, меҳмонхонамиз қўғирчоқ уясига ўхшайди. Биронта банкир пуф деса,

қулаб кетади. Ҳамма ёқдан қарзман. Ҳатто қошиқ-вилкалар ҳам ўзимизники эмас.

Шу гиди-бидидан сўнг улар ярашишди. Бироқ орадан бир ой ўтмай яна жанжал кўтарилди. Билмадим, биронта одамнинг юз-кўзи чақа бўлдими-йўқми, лекин пастки қаватгача шовқин-сурон эшитилиб турди.

Бу гал Иоганн Марияга ҳеч нарса демади. Умуман у Мария билан гаплашмай қўйди. Мария уни гапга солмоқчи бўлар, тушунтиришга ҳаракат қилар, лекин Иоганннинг парвойи фалак, гўё қулоғи кару, кўзи кўр — ҳеч нарсага эътибор бермасди. Мариянинг бу одамни қанчалик яхши кўришини биладиганларгина, бечора аёлнинг шу қуилари қандай эзилганини тасаввур қилиши мумкин. Иоганндан бутунлай ажралиб қолиш мумкин, деган фикр уни жинни қилиб қўяёзган эди. Иоганн бўлса миқ этмасди. Мария бирор нарсани баҳона қилиб унга мурожаат қилади, у бўлса, қарамайди ё эшикни тарақ-туруқ ёлиб, чиқиб кетади. Ниҳоят, Мария йиғлаб-ёлворганидан сўнг, чидолмади шекилли, шундай деди:

— Кўз ёшининг фойдаси йўқ. Мен сенга керак эмас эканман. Шундай экан, тегишли чора кўришимга тўғри келади.

— Нималар деясан, Иоганн! Сенсиз яшолмайман. Сени яхши кўраман. Нима десанг, шуни қиламан! Фақат мени меҳмонларнинг олдига чиқарма.

— Чойчақа нима бўлади? — сўради Иоганн. — Хизматкорга топширамизми? Ярмини уриб қолади-ку, ахир.

Анри истехзо билан жилмайди.

— Бу майда, бемаза гаплар Марияни хафа қилди деб ўйласангиз керак. Гап шундаки, бу ердагилар учун чойчақа паст иш эмас. Хуллас, Иоганн ўз айтганидан қайтмади. Бечора аёл унинг кўнглини олиш учун ҳар нарсага тайёр эди. Ниҳоят у юмшади. Иккалови яна ярашиб кетишди. Жанжал ўпиш, бир-бировини силаб-сийпаш билан тугади. Марияни у яна алдади ўшанда. Агар жанжал яна бир неча вақт давом этса, ўзимни-ўзим ўлдириб қўйишим ҳеч гап эмас эди, деди. Мария ишонди.

Яна у кофе ташишда давом этди. Меҳмонлар билан аввалгидан юмшоқроқ гаплашадиган бўлди. Сиз, албатта, меҳмонлар билан хушмуомала бўлиш нимага олиб келишини билсангиз керак. Хотин киши қанча ширин муомала қилса, меҳмон шунча айнийди. Бир куни десангиз шундай воқеа юз бердики, буни деярли ҳамма илгаридан

кутган эди. Қандайдир бир саёҳатчи унинг номусига тегди. Иоганн хафа бўлишини билиб, Мария қичқиришга журъат этолмади. Саёҳатчи ундан кучлилик қилди.

Мен унинг афти-ангори сўлиб Иоганнинг конторасига кириб кетаётганини ўз кўзим билан кўрдим. Иоганн югуриб тепага чиқиб кетди. Кўп ўтмай, жимгина қайтди. Афтидан саёҳатчи бечора аёлнинг номусига теккани учун анча-мунча пул берган бўлса керак.

Анри жимиб қолди ва лабларини ялади.

— Яна озгина коньяк ичсангиз? — таклиф қилдим мен.

У рози бўлди.

— Қизиқ, ичсам эзмалик қиламан. Кўп гапириб юбориб, яна ичгим келади. Шу айланадан чиқиб кетолмайман.

Коньяк олиб келишди.

— Ростини айтганда, дастлабки кунлари Иоганн сувга тушган мушукдай бўлиб юрди. Ахир, куни кечагача сеники бўлган аёлни бировга шерик қилиш осон эмас-да. Лекин пул бор жойда кўзга шерикчилик кўринадими?

Эзилганда Мария эзилди. Бир томондан кўнгли бўлиб ўтган ифлос ишдан айниса, иккинчи томондан Иоганндан ажралиб қолиш хавфи бор эди. Лекин Иоганн уни овулди. Бўлиб ўтган воқеа уларнинг муносабатини ўзгартмаслигини, аксинча, шундан кейин у Мариюни кўпроқ севгишини айтди.

Орадан кўп вақт ўтмай мудҳиш воқеа яна қайтарилди. Бу гал хўжайин мутлақо қийналмади. Сезишимча, тажовузкордан аввалгидан ҳам кўпроқ пул ундириб олди. Мариюнинг жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатиши унга қўл келди: айбдор унинг бузуқ аёл эмаслигига ишонч ҳосил қилди.

— Мен ундан шунча пул талаб қилдимки, — деди Иоганн Мариюга мақтаниб, — узоқ вақт мени эслаб юради.

— Утинаман сендан Иоганн, пулни қайтариб бер. Кейин, мени сира тепага чиқарма.

— Қайтариб бер? Эсингни едингми? Қанчалигини биласанми? Агар яна бир неча марта шунчадан даромад қилсак, тамом, ҳамма қарзларимиздан қутуламиз.

— Мени бузуқ аёлга чиқариб қўяётганингни наҳотки кўрмаётган бўлсанг? Ахир ўзинг мени ёмон кўриб қолсан! Утинаман, энди бундай қилмайлик!

— Сен, бузуқ аёл?! Оббо, тентак қизча-ей, сендан бошқа менинг кимим бор, сен мени яккаю-ягона бахтим. давлатимсан. Озгина сабр қил, шу билан тамом. Кейин кўрасан, иккаламиз роҳатда яшай бошлаймиз.

Иоганнинг доим орзуларга тўла жавоблари тайёр эди. Ўзингиз биласиз, дўзахга борадиган йўл ҳам орзулар билан тўла.

— Ошнангизга нима бўлди?— сўрадим мен.

— Қайси ошнамга?

— Анави Марияга хуштор бўлиб қолган кельнер-чи? Шу пайтлари у нима қилди?

— Ҳеч нима. Нима ҳам қилиши мумкин эди? Ҳаммасини кўрарди, юраги қон бўларди.

— Ошнангиз аҳмоқ экан.

— Балки. Ақли бўлганда ҳам, ҳеч нарса қила олмас эди. Иоганни деб ҳар қандай пасткашликка борган бу аёл бошқа билан кетмасди.

Меҳмонхонада эса ҳаёт ўз оқими билан кетарди. Соҳлари тўзғиган, кўйлаклари ғижим бўлган Мариyani мен борган сари кўпроқ кўрадиган бўлиб қолдим. Ошхонадагилар: «Бу ҳафта уч марта Мариyaning номусига тегишди» деб кулишарди.

Авваллари Мария жуда эзилиб юрди. Йиғидан кўзлари доим қизарган, бировга ботиниб қаролмайди, аммо Иоганн талаб қиларди, Мариyaning рози бўлишдан бошқа чораси йўқ эди. Кейинчалик кўникиб кетди. Тўғрироқ қилиб айтганда, хаёли кирди-чиқдироқ бўлиб қолди. У истаган одам кўндирга оладиган аёллардан бирига айланиб қолди. Бундай аёллар меҳмонхоналарда жуда кўп бўлади.

Шуни айтишим керакки, Мариyaдаги бундай ўзгаришдан Иоганн хурсанд эмас эди. Бунинг сабаби битта, бундай аёл кўп фойда келтирмасди. Чунки энди ҳамма Мариyaning нархи қандайлигини биларди, лекин, иккинчи томондан, даромад доимий эди. Худди кофедан тушадиган даромадни олдиндан белгилаб қўйиш мумкин бўлганидек, Мария келтирадиган дормадни ҳам олдиндан билиш мумкин эди. Умуман, Иоганнинг иши ёмон эмас эди. У анчагина семирди, ўзини яхши тутадиган бўлиб қолди, якшанба кунлари черковга боради. Уни ҳатто муниципал советниги қилиб ҳам сайлашди.

Орадан бир неча йил ўтди. Иоганн ҳамон Мария билан яшарди. Унинг жонига Мария теккан бўлса ҳам, бошқа қизлар билан алоқа боғлашга вақти етмас эди. Бу-

нинг устига ўрганиш, ўзингиз биласиз, оғир нарса. Мария бўлса жуда айниб кетган эди. Семириб бағбақалари осилиб кетди. Илгариги ҳусини йўқотди. Мен кўпинча ўзимдан-ўзим, бу аёлда биронта инсоний хислат қолганмикин, деб сўрардим. Қолганлигига кейинчалик ишондим.

Анри жимиди ва бир томонга қўл силтаб қўйди.

— Бешинчиси,— деди кельнер аёл навбатдаги рюмка билан чекни олиб келар экан.

— Сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ,— пўнғиллади суҳбатдошим.— Бор, чақирिशяпти!

У рюмкасини кўтармоқчи бўлди, кўтарди ҳам. Кейин ниманидир ўйлаб, жойига қўйиб қўйди.

— Гап тугагандан кейин,— деди у.— Бешинчи рюмка — менга кифоя.

Ёғоч қушча соат ичидан чиқиб «ку-ку»лади. Қўшни столда ўтирган киши эринибгина бошини кўтарди ва соатга қараб, кружкага қўл узатди. Пиво айнаб қолгани эсига тушиб, яна бошини қўллари орасига олди.

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Кейин энг расво ҳодиса юз берди. Хўжайин тушликдан сўнг қаёққадир кетадиган одат чиқарди. Баъзан кечқурунлари ҳам йўқ бўлиб қоларди. Буни қаранг, шундай пайтлари, у кассани менга топшириб кетарди. Ҳеч ақлга тўғри келмайдиган гап! Бир куни бир бадавлат фермернинг қизига айланишиб юрганини сезиб қолдим. Иоганн кўпдан бери шахсий фермага эга бўлишни орзу қиларди. Ушанда мева-чева, сабзавот сотиб олинмасди-да! Меҳмонхонанинг сарфи тенг баравар қисқарарди.

Кейинчалик бошқалар ҳам сезиб қолишди. Шунинг учун бўлса керак, бир куни у уйланиши ҳақида гап очганда, ҳеч ким ажабланмади. Фақат бу гап Мария учун янглик эди. Ҳали-ҳали эсимда, мен иккита хизматкор аёл билан эрталаб ресторани йиғиштираётган эдик.

— Хўжайинимиз унашибди!— деди хизматкорлардан биттаси.

— Нима?!— ҳайрон бўлиб сўради Мария.

— Ҳеч нима,— дедим мен.— Бўлмағур гаплар. Қани, тезроқ бўлинглар!

Лекин Мария хизматкорнинг гапини аниқ эшитган эди. Дарҳол конторага йўл олди. Иоганн унга чиндан ҳам уйланаётганини айтди.

— Нарх-наво ошиб кетган ҳозирги пайтда мен учун бошқа чера йўқ,— деди Иоганн.— Тушун ахир, гап му-

ҳаббатда эмас. Шундай қилмасам, корхонамиз совун кў-
пигидек пуфласанг ёрилиб кетади.

Кўп ўтмай, мен Мариянинг унинг олдидан чиққанини
ва зўрға қадам босиб тепага кўтарилаётганини кўрдим.
Тушлик овқат пайти бўлди, аммо Мария пастга тушмади.
Қидириб кетдим. Битта номердан уни топдим. Бечора ве-
рональ ичибди. Уладиган ҳолатда касалхонага олиб
бордик.

— Улдими?— сўрадим мен соатга қараб.

— Қутқариб қолишди. Лекин, ростини айтганда, у
тирик мурда эди. Озиб кетган, кўзлари сўниқ, бунинг
устига мияси ҳам айниган. Иоганн уни қабул қилиб олди.
Ачиндим, деди бизга. Текин хизматкор кимга керак
эмас?!

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди... Яна бир неча йил ўтди, Мария
бор қора ишларни бажарарди: идиш-товоқ юварди, пар-
кет тезаларди. Бошқа иш қилолмасди-да. Иоганн унинг
бор ақлидан, бор ҳуснидан маҳрум қилган эди, юрагини
сўриб олган эди. Гап шунда! Бу шаҳарчада ҳар ким бир-
бирини шундай эзади, топтайди. Мақсад битта: бир поғо-
на бўлса ҳам юқорига кўтарилиш. Лекин бу поғона, жаноб,
қанча-қанча одамларни қурбон қилмайди, дейсиз.

Анри рюмкани қўлига олди.

— Ошнангиз-чи? Кельнер ошнангиз нима қиляпти?

— Нима қиларди, яшаяпти.

— Сиз ўзингизга шама қилиб шундай деяписизми?—
сўрадим мен.

— Бунинг нима аҳамияти бор, Мария энди йўқ.

— Демак, у ўлибди-да?!

— Шундай дейиш мумкин. Кейинги йиллари у жуда
ҳолдан тойди, қора ишларга ҳам ярамай қолди. Боя сизга
айтганимдек, мияси ҳам кирди-чиқди бўлиб қолган эди,
кўп нарсани унутиб юборди. Қаердадир ўғлим бор деб ҳи-
соблай бошлади.

— Менга қара, жонгинам,— деди бир куни хўжайин,—
наҳотки иш қилмасдан ишлаш мумкин деб ўйласанг?
Узинг биласан, аҳволим яхши эмас, сени текинга боқол-
майман!

— Нима қилай, Иоганн?— жавоб берди бечора аёл.—
Кучдан қолдим. Биронта енгил иш топиб бер. Қиламан.
Уғлимни ўйлашим керакми-йўқми? Бир кунмас-бир кун
қайтиб келади, нима қиламан шунда?

— Албатта, мен сени жойлаштириб қўяман,— деди Иоганн.— Ишлайсан. Ишлаб топган пулингни йиғамиз, ўғлинг келса берасан.

Чиндан ҳам Иоганн уни ишга жойлаштириб қўйди. Сезмаяпсизми, жаноб? Тиланчилик қилади у! Вазалардаги сўлиб қолган гулларни хўрандаларга сотади. Озгина сўлиган гулларни бекорга ташлаб юборишдан нима фойда!..

— Сиз ҳамон шу одам қўлида ишлаяпсизми?

— Бунинг нима аҳамияти бор?— гўлдиради Анри кўзларини ишқалаб.— Менга энди барибир. Мен ҳам тирик мурдаман. Ё бўлмаса бешинчи рюмкадан кейинги ҳолатдаман. Айтгандай, поездингиз келганга ўхшайди.

* * *

Яқинда мен китобларимни титкилаб ўтириб Швейцария ҳақидаги кўрсатгич китоби ичида қуриб қолган бир гулга кўзим тушиб қолди. Аввал, бу ахлат қаердан келиб қолганини билолмадим. Кейин, кўз олдимдан кўк кўз гадой кампирнинг бечора қиёфаси ўтди. Шунда худди ўша пайтдагидек қулоғим остида унинг қалтироқ овози эшитилди:

— Гул олмайсизми, жаноб...

Николай Нинов

БИР ҲОВУЧ ЕНҒОҚ

Кекса раис арпа бошоғи энди оқарганда кучли довулдан сўнг қасалхонада вафот этди. Продан ўрим арафасида унинг ўрнини эгаллади.

Кўча-кўйда одамлар уни кўриб тўхтатар, агар биронта савол билан мурожаат қилса, эринибгина жавоб беришарди. Кўпинча у билан гаплашишдан ўзларини четга олишарди. Продан эса ўзини ҳеч нарсени пайқаманганга солар, кун бўйи қир-адирларда қолиб кетар, кечалари эса деразага суяниб, ташвишли, чалкаш хаёлларга берилиб ўтирарди.

У одамларнинг ўзига бўлган совуқ муносабатини тушунарди, қишлоқда юз берган ўзгаришга ўзини айбдордек ҳисобларди. Эски раисга бу ердагилар ўрганиб қолишган эди.

Продан одамларнинг муҳаббатини қозонишни истарди. Ахир у ҳам улар сингари деҳқон: бировларнинг ерида ўсди, тер тўкиб меҳнат қилди, ярим оч яшади. Кейин уч йил районда ишлади, қаттиқ ишлади. Бу ишдан на кечаси, на кундузи ҳаловат бор эди. Нима қилиш керак, нимадан бошлаш керак? Продан шундай ўйлаб ўтирар экан, негадир чўчирди, кўзларига уйқу келмасди. У тоғликларни яхши биларди, бу ердагилар уларга ўхшамайди. Ким билади, агар ўхшаганда, улар орасида аллақачон самимий муносабат ўрнатилган бўлармиди?! Лекин Продан уларнинг ҳам жафокашлигини, заҳматкашлигини эшитган. Улар дарёни бўғиб, катта тўғон қуришди, тоғ бағрини текислаб узумзор қилишди. Шунинг учун бўлса керак, уларнинг эски раисга бўлган ҳурматлари чексиз эди, гўё у ўзи билан бирга уларнинг келажакка ишончи-

ни ҳам олиб кетгандай эди. Шундай ўйлар экан, Продан баттар чалкашар, хаёллари уни аллақасеқларга олиб кетарди.

— Дарёдан ўтаман дейсану, йўл тополмайсан,— дерди у шивирлаб ўзига.— Уларнинг юрагига киролмайсан...

Ҳар кеча шу такрор бўларди. Эски раиснинг ҳувиллаб қолган уйига кўчиб келганидан бери шу хаёллар унинг пешанасини тириштирар, кўзларидан уйқуни қочирарди. Ёзги ошхонада истиқомат қилувчи соқов Латин ҳам кечаларни бедор ўтказарди. У деразани очмасди, чироқ ёқмасди. Паст бўйли, михти, қотмадан келган одам эди Латин. Кундуз кунлари у қўлларини ёйиб, кўзларини ердан узмай юрарди. Қоронғи тушиши билан ётоғига кириб олиб эшикни ёпарди-да, деразага тикилганича соатлаб ўтирарди.

Унинг кўз олдидан эски раис қиёфаси кетмасди. Марҳум раислик қилаётган пайтда ўсгани учунми, ё у билан бир ҳовлида яшагани учунми, Проданни у хушламасди. Шунга қарамай, соқов унинг ҳар бир қадамини текширар, кечаси ҳам, кундузи ҳам кузатиб юрарди.

Ҳозир ҳам у жунжукиб дераза олдида тураркан, Продан чироқни ўчириш учун бир неча марта қўлини чўзди, охири ўчирди. Лекин соқов қимир этмай ўз жойида турарди. Кундуз кунлари баъзан у йўқ бўлиб қоларди, баъзан отларнинг олдида гимирларди. Кейин эса уйдаги, ҳовлидаги ҳамма нарсаларни бир-бир кўздан кечириб чиқарди-да, ошхона зинасига бориб ўтирарди. Четдан қараганда, уй ҳам, боғ ҳам, қўйингчи, шу ҳовлидаги ҳамма нарса унинг шахсий мулкидек эди. Лекин қишлоқдаги биронта одам унинг қаердан пайдо бўлиб қолганини, марҳум раис уни қаердан топиб келганини билмасди. Латин извош ҳайдарди. Шунинг учун бўлса керак, ҳамма уни извошчи, ёки бўлмаса отбоқар деб биларди. Аслида эса, Латиннинг ҳунари кўп эди: дурадгорлик қиларди, аравалар учун ғилдирак, айри-паншахалар ясарди. У дам олиш нималигини билмасди. Афтидан, бўш қолса, чарчарди. Шунинг учун ҳеч ким уни гапга солмас, халақит бермасди.

Ҳозир ҳам шундай эди. Раис тўриқ отни извошга қўшиш билан овора экан, терлаб, қип-қизариб кетган Латин қуйдирилган ёғоч айрини тиззасига тираб, эгарди. Қаттиқ ёғоч унинг қўлида қирсилларди.

— Майли, усиз ҳам қўшиб оламан!— деди ўзига раис ва жилмайиб соқовга кўз қирини ташлаб қўйди. Соқов

эса сочлари ҳурпайган калласини гулхан томонга эгганича ёғочни қайиришда давом этарди. Бу ҳолатда у жуда кичкина кўринарди. Истамаса қарашмасин!

Соқов қимир этмади. Унинг бутун фикри ёғоч айрида эди. Бир маҳал у кифтларини кўтариб, бошини елкалари ичига олди. Кейин бор кучини тўплаб ёғочни букди шекилли, кўпроқ куйган жойи қирс этиб кетди. Кейин синди. Соқов бирпас жим қолди. Бироқ унинг бу жимлиги бир дақиқагина давом этди, кейин ўрнидан туриб, қўлларини ёйди, бир нарса деб гўлдиради. Раис унинг нима деяётганини англагунча, оёғи тагига ҳали ҳоври босилмаган ёғоч келиб тушди.

— И-их!— деди Латин. Афтидан соқовлигидан жаҳди чиқди. Нурсиз кўзлари чўгдек ёниб, раисга бир ўқрайди. Унинг бундай қарашини раис биринчи марта кўриши эди. Ўзини четга олиб пешанасини тириштирди, лекин индамай от қўшишда давом этди. Латин ҳали ҳам ўзини босолмай, у оёғидан бу оёғига оғирлигини ташлаб, тебраниб турарди. Бир оздан сўнг раиснинг олдига келди-да, кўзларини пирпиратиб извошнинг шотисини унинг қўлидан олди. Кейин қайишлади, юганин ердан кўтарди, уни отнинг устидан ўтказиб, извош суянчиғига илиб қўйди.

— Яхши,— деди Продан ва нима қилишини билмай, уйга кириб кетди.

Кўп ўтмай у кийиниб чиқди. Латин тирсакларини тиззаларига тираб извошда уни кутиб ўтирарди. Аввалгидек кўзлари ерга қадалган, пишиллаб нафас оларди.

— Царинага борамиз, бугдойзорни айланиб келамиз.

Шундай деб Продан соқовнинг ёнига ўтирди. Латин бошини кўтармади, фақат жойида бир қимирлаб қўйди-да, юганин тортди. От олдинги туёқларини тош йўлкага уриб, чиройли бошини бир томонга қайирганича, дарвозадан чиқди. Бўйинчага осилган кичкина қўнғироқ бир оҳангда жиринглай бошлади.

Оқшом тушди. Тоғ устини булут қоплади. Ҳаво димиқиб кетди. Извош атрофида чивинлар уча бошлади. Продан анча вақт уларни қўли билан ҳайдаб кўрмоқчи бўлди, фойда бермади. Ҳар тарафдан талайвергач, оқ кўйлагининг енгларини туширди, ёқасининг тугмачаларини қадади.

Продан ҳали ёш, келишган йигит эди. Қаддини ростлаб ўтирганида соқовдан анча баланд кўринарди. Бир то-

монга текис қилиб таралган қора сочлари уни анча хуш-бичим қилиб кўрсатарди.

Латин ҳамон эгилиб ўтирарди. Бақувват, текис тишлари билан ёнғоқ чақиб ер экан, пўчоғини отнинг яғри-нига туфурарди. Бу одат унинг учун янгилик эмас эди. Бир марта ҳатто раиснинг юкларини станциядан олиб келганда арқонни ҳам тишлари билан чайнаб узган эди. Уша куни у қаёққадир ғойиб бўлиб кетди. Азонда кийимлари ивиб қайтди. У оёқларини зўрға судрарди. Шу аҳволда раиснинг хонасига кириб, бирпас унга тикилиб турди-да кейин қайтиб чиқиб кетди. Раис унинг ўз газабини ёки шодлигини сира яширмаслигини сезиб қолган эди. Ана ўшандаёқ у билан бирга юрмасликни ўйлаб қўйган, лекин ўзимдан бирон гуноҳ ўтган бўлса керак, шунинг учун менга бундай тикиляпти, деб ўзини тинчитган эди.

Мана, бугун ҳам Латин худди ўша кунгидек хомуш, кўзлари газабда.

«Мен унга нима қилдим? Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, нега мени текширади, хўмраяди?»

Продан шундай ўйлаб извошнинг суянчигига суянди-да, атрофга қаради. Дарё йўлнинг ўнг қирғоғини ялаб турарди. Биродарлик мазорида иккита бақатерак кўкка бўй чўзган. Пастроқда кичкина бир ҳайкал бўлиб, атрофни гуллар қоплаган эди. Каналнинг олдидан бошланган сўқмоқ йўл майсазорга бориб тақалиб йўқ бўлиб кетган эди.

Продан шу пайтгача мазорни зиёрат қилмаганидан ўзини койиди. Дарё мазор олдида тўғонга бориб тақаларди. Йўл эса сал четроқда бўлиб, кўприк орқали ўтарди. Лекин кўприк асосан биродарлик мазорини зиёрат қилиш учунгина қурилган бўлиб, эски раиснинг қабри ҳам шу мазорда эди. У ўз отрядидан ажралиб қолишни истамаган ва шу ерга кўмишларини васият қилган. «Бу ердан,— деган эди у,— ўзим бош бўлиб ўтқазган узмузорни, пастдаги мевазор ва полизларни кўриб тураман...»

Продан уни илгари ҳам биларди, ҳатто бир неча марта кўрган эди ҳам. Лекин ҳозир уйқусида ҳам марҳум уни чўчитарди.— Унингдек бўла олармикинман?— ўйларди у доим.

Шунинг учун бўлса керак, у извошда омонатгина ўтирар, гўё ҳар бир минутда қочиб кетишга тайёрдек эди. Шу хаёллар билан у Латинни мутлақо унутган, у томонга қарамасди ҳам. Бироқ, бир маҳал, у соқовнинг ёнғоқ

чақишдан тўхтаганини ва кичкина шиша кўзларини унга қадаб турганини сезд. Ғалати бўлиб кетди. Нима қилмоқчи? Нима демоқчи? Нега бундай қарайди? Шу пайт у ўкинч билан биттагина соқов эмас, бошқалар ҳам унга шундай қарашаётганини ўйлади. Ўйлади-ю, марҳум раисга нисбатан юрагида қандайдир нафрат қўзиди. Лекин одамларнинг унга шундай ёмон муносабатда бўлишлари ўликни тирилтирармиди, у яна қайтиб келармиди? Ҳамма шуни билади, лекин негадир барибир Проданга нисбатан ёмон муносабатда бўлишади.

Муюлишга етишганда бир оз тинчиди, аммо соқовнинг унинг оёғи тагига ёғоч айрини ташлаганини эслаб, яна ранжиди. «У мени ҳеч тинч қўймайдиганга ўхшайди,—ўйлади ранс, ташвиши яна ортди.—Энди у билан юрмайман!»

Соқов юганини бир силтаб қўйди, от йўргалаб кетди. Бўйинчадаги қўнғироқ аввалгидан ҳам қаттиқроқ жиринглай бошлади.

Шамол турди, қирғоқдаги ўтлар тебрана бошлади, барглар шитирлади. Тепаликнинг ортида осмон қизарди. Ўша томондан илиқ шамол эса бошлаган эди. Қарағайзор қорайди. Шамол зўрайиб, тўғон устидаги соялар қуюқлаша бошлади. Ёмғир элчиси — аччиқ ўт — колендронинг қўланса ҳиди димоққа урилди.

Латин бетоқат бўлиб, кафтини осмонга тутди.

— И-их!— деди у.

Нимадир чап кўзига тушди. Қўли билан уни ишқалаб, ўнг кўзини осмонга тикди. Осмон булут эди.

Продан аввал булутларга эътибор бермади, ялангликка чиқишганда эса, шамол уларни буғдойзор томонга ҳайдаётганини кўриб, ташвишга туша бошлади.

«Ёмғир ёғади,—ўйлади у.—Урим пайтида ёғмаса бўларди».

У энгашиб тиззаларига қўлини қўйди, кейин бошини кўтарганда, майсазор кўринмай кетди. Қуюқ булут пардаси ҳамма ёқни ўраб олган эди. Қаёқдадир, олисда момақалдироқ гулдиради.

— Ишқилиб, дўл ёғмасин-да!— шивирлади Продан ва соқовга қаради.

Латин тишларини ғижирлатиб ўтирар, юган ушлаган қўллари титрарди.

Чақмоқ чақди, қаердадир аввалгидан ҳам кучлироқ момагулдирак гулдуради. Яна чақмоқ чақди. Яна мома-

қалдироқ гулдуреди, ер титраб кетди. Катта-катта томчилар йўлнинг чангини кўтариб тапиллай бошлади. Қарағайзор тепаси ҳам қорайди. Кўп ўтмай ёмғир қуя бошлады. Аввал майда ёғди, кейин, худди челақлаб қуйгандай, шариллаб ёға бошлади.

Яқин жойдан бировнинг овози эшитилди. От қулоқларини чимирди. Яна кимнингдир овози эшитилди. Бу овоз анча олисдан келди. Қоровулмикин?.. У тўғон ёнига чайла қуриб олган, кундузлари корзинка тўқир, кечалари полизни қўриқларди.

— Келганга ўхшаймиз,— ўйлади Продан.— Шундай пайтда ким юрарди?

Продан ёқасини кўтарди, бироқ кўйлаги жикқа ҳўл, орқасига ёпишиб қолган эди. Шимнинг почалари ҳам ивиб, оёқларини ачитарди. Продан кафти билан юзларидаги ёмғир томчиларини сидирди, кейин соқов томонга ўгирилиб:

— Қоровул томонга юр!— деб қичқирди.

Ёмғир жалага айланиб кетди. Йўлнинг чуқур жойларида пуфакчалар ҳосил бўла бошлади. Кўп ўтмай эса дўл доналари ҳам кўринди. Тепаликка кўтарилиб чайла томонга бурилишганда ер дўлдан оппоқ бўлиб қолган эди.

Янги раис чўчиган ҳодиса юз берди. Дўл ёғди. Бир ов тинди, кейин яна дўпирлаб ёға бошлади. Продан сакраб извошдан тушар экан, ўзини ушлолмай, лойга ботиб қолди. Бир амаллаб чиқиб, чайлага борди-да, энгашиб ичкарига мўралади.

Ичкарида бир-бирларига суяниб иккита аёл ўтирарди. Рўмоллари елкаларига тушиб кетган, кийимлари нам. Афтидан улар полизчилик бригадасидан бўлишса керак. Аёллардан биттаси Проданни кўриб қолиб, оёқларини шошиб ёпди. Иккинчиси, ёшроғи, ҳатто ўгирилиб қарамади ҳам. Продан уни таниди: ҳали йўлда кетаётганда уни кўрган эди.

Продан кирмоқчи бўлиб ижозат сўрамоқчи бўлган эди, кейин негадир айниди, орқага қайтди ва чайлага суяниб чўккалади. Боши устидан шариллаб ёмғир қуя бошлади, дўл дупурлади. Латин битта майкада отнинг ёнида турарди. Пальтоси билан унинг тўшини ёпиб қўйган эди.

— Шамоллаб қолади,— ўйлади Продан Латинга тикилиб.

Кутилмаган дўл биронта фалокат бошлаб келиши аниқ эди. Ғаллани расво қилади, полизларни бузади. Ушанда,

одамлар, эски раис алақачон ўриб олган бўларди, эски раис пайтида дўл ҳам ёғмасмиди, деб ўйлашади.

— Тўхтамасмикин?— овозини чиқариб деди Продан.

У ўрнидан турди, аммо жойидан қимирламади. Дўл юзига, елкаларига урилар, ёмғир очиқ ёқасидан ичига тушиб баданини музлатарди.

— Ҳозир ёғмаса бўларди,— деди Продан яна ва сўкинди. Сўкинди-ю, уялиб кетди. Кейин қаёққадир югуриб кетди.

Ҳамма нарса сув ичида ғарқ бўлган эди. Продан тиззасигача сувга ботиб, полиз ичидан борар экан, помидор пояларига қоқилар, қовоқ пояларига оёқлари ўралашиб йиқиларди...

Кимдир канални кесиб ўтиб, ерга энгашди-да, бақириб юборди:

— Расво қилдинг, лаънати, расво қилдинг! Бўлди!..

У шундай деб яна орқасига югуриб кетди.

Продан шу ёшга кириб, бундай қаттиқ дўлни кўрмаган эди. Ҳали етилмаган помидор, бодринг поялари лойга ботиб ётарди. Парникларнинг ойналари синган, ромлари қийшайган, ўғитга аралашиб кетган чипталар ҳар ер-ҳар ерда сувга бўкиб ётарди. Ёмғир ҳамма нарсани ерга ёпиштириб ташлаган, ҳамма нарсани яксон қилган эди.

— Тамом бўлди,— хўрсиниб деди ўзига Продан.— Янгитдан экиш керак. Агар ғаллаям расво бўлган бўлса, иш чатоқ... Ишқилиб ғалла омон қолсин.

Бироқ, ариқ лабига етганда, ёмғирнинг ҳамон шариллаб қуяётганини кўрди-ю, бу умиди ҳам пучга чиқди. Шу пайт, қандайдир қора, баҳайбат бир нарса кўз олдида айланди, чипта девор силкинди. У нима бўлганини аввал тушулмади, кейин қаттиқ шамол турганини сезди. Дўл аралаш ёмғир янада зўрайди.

Продан полизнинг охирига борди, йўлнинг ёқасига ўтирди. Шу пайт буғдойзор усти ёриша бошлаганини кўрди. Кунгли бир оз енгил тортди, бироқ буғдойзор ичига оёқ қўйиши билан тиззасигача лойга ботиб кетди. Жойидан қимирламай, атрофга қаради: бошоқлар эгилган, оёқ остидаги ер кўпчиб, пуфак чиқарарди.

Кўп ўтмай дўл тўхтади. Шу пайт Продан кимнингдир кавушини шапиллатиб келаётганини эшитди. Кўп ўтмай, оёқ товушлари тиңди. Продан бир аёлни кўрди.

— Бу ёққа кел!— қичқирди аёл кимгадир.— Шу ерда экан!

Продан унга тикилиб қолди.

— Кел! Нега қаққайиб турибсан!— қичқирди яна аёл.

— И-их!— деди йўғон эркак овоз.

«Латин,— ўйлади Продан,— наҳотки мени қидираётган бўлса?»

У соқовнинг бундай меҳрибончилигига ишонмасди, аёлларнинг ҳам. Кўп ўтмай Латин кўринди. У шимининг почаларини кўтариб, тўғри раиснинг қаршисига юриб келарди.

— И-их!— Латин унинг олдига келиб, елкасига қўлларини қўйди.

Продан оёғини лойдан суғуриб, қаддини-ростлади ва унга яқинлашди. Унинг кўзлари нам эди.

— Ўзим ҳам қайтардим. Кетдик.

Продан, унинг кетидан Латин йўлга тушишди. Чипта девор устида читтак думини ликиллагиб турарди. Буларни кўриб чўчиди шекилли, пир-р этиб учиб кетди.

— Бўлар иш бўлди.

Бу аёл кишининг овози эди. Продан унга яқинлашганда аёл кунгабоқар поясини кўтариб, хомуш турарди. Продан уни таниди. Чайладаги ёш аёл эди у.

Раисни кўриб аёл ғалати жилмайди. Кейин оғир хўрсинди-да:

— Нима бўлса ҳам, ўзимизники,— деб қўйди.

Қоронғи туша бошлади. Дарё томондан кўм-кўк туман кўтарилиб, қирғоқни бекита бошлади. Қайтишаётганда осмонда бир-иккита юлдуз чарақлай бошлаган эди.

Ҳовлига кириб буғи чиқиб турган отни чиқаришди. Продан кийимларини алмаштириш учун ўз хонасига ўтди. Чалкаш хаёллар яна унинг миясини чулғаб олди. Яна дераза ёнида ўтирар экан:

— Тамом бўлдим, тамом!— дерди.

Ярим кечада ўрнидан туриб чироқни ёқди, деразани очди. Папирос қолдиқларини ҳовлига тўкиб, чўнтагидан янги папирос донасини олмоқчи эди, кимдир эшикни тақиллатди.

— Ким?

Продан дераза пардасини кўтариб қоронғиликка тикилди.

— И-их!— жавоб қилди Латин.

Эшик ғирчиллаб очилди.

— Ҳа, Латин?— ҳайрон бўлиб сўради Продан.

Соқов жавоб бермади. Унинг кўзлари мулойимлик би-

лан раисга боқарди. Бундан Продан баттар ҳайрон бўлди.

Латин бирпас шундай тургач, жилмайди-да, эски калта пўстинининг чўнтагига қўлини солиб тимироскилай бошлади. Кейин бир ҳовуч ёнғоқ чиқарди.

Продан ҳамон ҳайрон эди.

— Нима қиляпсан?— деди у югиниб.— Керак эмас. Сен... ғалати одам экансан!

Соқов ёнғоқларни стол устига тўкиб, бақувват қўллари билан унинг билагидан ушлади-да, сиқиб қўйди. Кейин боши билан ташқарига ишора қилди — ташқари қоронғи эди. Каравотни кўрсатиб, калласини сарак-сарак қилди, кейин чиқиб кетди.

— Яхши-яхши,— деди зўрға Продан.

У чироқни ўчирди ва соқовнинг оёқ товушлари тинганда секин эшикка чиқди...

ЗАНГОРИ КУЗА

Борис ёмғир ёғиб турган пайтлари сайр қилишни яхши кўрарди. Соф ҳаводан нафас олиш учун кўчага чиқар экан, ёнидан пилдираб ўтадиган аёл зонтларини завқ билан томоша қиларди. Гоҳ пушти, гоҳ сариқ, қизил зонтларнинг сокин сузиб келиши Борисга ором бағишлагандек бўларди, унинг чеҳрасини очарди. Қизил зонтлар унга мағрур, сердимоғ бўлиб туюларди. Савсар зонтлар эса уни ғамгин хаёллар оғушига тортарди, зангори зонтлар осмонни эслатарди ва шу зонтлар остидаги аёлларнинг юзлари жуда нозик, сўлғин бўлиб кўринарди.

Борис кўпинча агар ҳуқуқи бўлганда эркакларга зонт туттишни тақиқлаб қўйиш ҳақида ўйларди. Чунки эркаклар қора зонт туттишади. Бу ранг касаллик ва қарилликни эслатади. Бироқ, кеча уни бир қора зонт чуқур ўйга солиб қўйди. Бу эски зонт ёмғирдан намиқиб тротуарнинг бир четида омонатгина турарди. Борис уни кўрди-ю, негадир кўнгли бўшашиб кетди. Зонт бир қимирлаб муволишгача сузиб борди, кейин яна бояги жойига қайтиб келиб, қимир этмай туриб қолди. Борис ҳатто чўчиб кетди, яқинроқ келиб, зонт тагидан пайпоқсиз кийилган иккита кичкина ямоқ ботинка чиқиб турганини кўрди. Кўрди-ю, чеҳрасига табассум югурди. Зонтнинг ёғочини чертди. Зонт бир томонга оғиб унинг остидан бир боланинг думалоқ юзи мўралади. Боланинг қулоқлари ҳам дум-думалоқ эди. Ўзи худди қип-қизил шолғомни эслатарди. Борис боладан, бу ерда нима қилиб турибсан, деб сўради. Маълум бўлишича, ҳамма болаларни ҳозиргина беқчадан чиқаришибди, бола ойисини кутиб турган экан.

— Отинг нима?— сўради Борис.

— Сичқон,— деди бола.

— Сичқон? Нега Сичқон?

Бола бошини елкалари ичига қисиб, хўрсинди.

— Ойим Миша дейдилар-ку; лекин болалар Сичқон деб чақиривади. Бўйим кичкина-да. Мен ҳам бўш келмайман. Ҳаммасига лақаб қўйиб чиққанман.

Борис йўлга тушди. Кўп ўтмай Рус бульварига ўтди. Бу кенг кўча одамлар билан гавжум эди. Борис болани унутди. Атрофида турли рангдаги зонтлар пилдираб ўтиб турарди. Ёмғир ҳамон шивалаб ёғар, катта-катта сув томчилари қошларидан лабларига оқиб тушарди. Аммо Борис буни сезмасди. Унинг кўзлари зонтларда эди. Назарида аёллар зонт тутиб олган эмас, йўқ, улар даста-даста гул кўтариб боришарди. Ёмғир эса на сайр қилиб юрган аёлларни, на шу гулларни ўз домига тушира оларди. Ҳатто бульвар ўртасидаги бронза отлиқ ҳам ёмғирга парво қилмасди. Ёмғир ювиб турган отнинг оёқлари, бақувват кўкраги булутлар орасидан тушиб турган қуёш нурларидан ялт-ялт қиларди. Бориснинг назарида ёмғир италиялик машҳур уста ясаган бу отнинг кучига куч қўшаётгандек бўларди.

Борис шу отлиққа қараб бадий академияда юз берган бир воқеани эслади. Бир куни профессор студентларнинг расмларини кўра туриб, бирдан жаҳли чиқиб кетди. Студентлар яланғоч аёлнинг расмини чизишган эди. Аёлнинг ўзи аудиториянинг ўртасида турарди. Профессор унинг ёнига бориб кўкракларини кунжут ёғи билан мойлай бошлади. Аёл уялганидан қизариб кетди, лекин профессор парво қилмади, мойлаб бўлиб:

— Сизлар боқча болалари эмассиз. Нурсиз қандай расм ҳаққоний бўлади?!— деди.

Шундан кейин студентлар расмини янгидан чизишди. Расм яхши чиқди. Борис шу хаёл билан атрофга қарар экан, қуёш нурлари ёмғир томчилари билан қўшилиб ғалати ранг касб этганидан завқланар, шуларнинг ҳаммаси ажойиб расм бўлишини ўйларди.

У йўлида давом этди. Аммо, бир муюлишга етганда, кимдир унинг тирсагидан тортди. Бу бир яшик бўёқ кўтариб олган Ичо эди. У кўприк устида туриб бургутларнинг расмини чизаётган экан. Намиқиб кетиб, қайтибди.

— Қаёққа кетяпсан?— сўради у нам бўйни ва қулоқларини ишқалар экан.

— Айланиб юрибман,— деди Борис.— Кейин «Болгария»га кириб коньяк ичмоқчиман.

— Коньяк ичмоқчи бўлсанг,— таклиф қилди Ичо,— мен билан юр. Тодорларникига бир-иккита оғайнилари-миз йиғилади. Ажойиб коньяк бор. Грек коньяги.

— Бизникидан яхшими?

— Минг марта яхши. Қизлар ҳам бор. Агар Мария келиб қолса, ашула ҳам эшитамиз.

Мария ҳақида Борис Ичодан кўп нарса эшитган эди. Унинг чиройли эмаслиги, лекин ажойиб овози борлигини эшитганди. Бундан ташқари, Мария, қадди-қомати келишган аёл эди. Лекин Борис бунга унча ишонмасди, чунки Ичо сира ўз фикри билан эмас, бировларнинг фикри билан иш тутарди.

Мария чиндан ҳам чиройли эмас экан. Борис уни кўриши билан ҳашамдор, аммо хунук столни эслади. Лекин аёл ўзини жуда эркин тутарди, унинг шериклари эса — иккита рассом қиз уялибгина, жойларидан қимирламай ўтиришарди. Улардан ташқари Тодорнинг устахонасида яна учта эркак бор эди. Биттасининг мўйлови шу қадар ўсиб кетган эдики, одам уни кўриши билан дарров унинг шу пахмоқ мўйловига эътибор берарди. Уни Батько Махно деб аташар экан. Коньякни у олиб келибди. Борис унинг Марияга бўлган муносабатидан иккаловининг анча яқинлигини сизди. Иккинчи йигит ҳаддан ташқари ориқ бўлиб, учи ингичка узун туфли кийиб олган эди. Гап орасида у яхши овқатланишини, аммо серфикр бўлганидан, сира семирмаслигини айтди. Батько Махно эса врачга мурожаат қилишни маслаҳат берди. Чунки унинг қанчалик «серфикр»лиги ҳаммага маълум. Семирмаслик сабаби — ичида гижжа бўлса керак. Учинчи йигит худди қизларга ўхшаган дўмбоқ эди. Мария ашула айтиб, коньяк ичиб ўтиришар экан, Борис анча вақт шу йигитдан кўзини узмади ва жуда эрка ва ўзига тўқ одам бўлса керак, деган қарорга келди.

— Ҳозир Трифонни бир кўрқитасан,— деди йигит ўрнидан туриб ва телефон томон йўл олди.

— Алло! Алло! Глигор уйдаими?

Йигит бирпас трубкага қулоқ солиб турди, кейин кимдандир кечирим сўраб, илиб қўйди.

— Бирпас жиннилик қилмасдан ўтирсанг-чи!— деди ориқ йигит учи ингичка туфлисидан кўзини узмай.

— Менинг энг катта жиннилим — туғилганимда ота-

она танлаш бўлган,— деди йигит ва жуда ўткир ҳазил қилгандай, хохолаб кулди.

Мариядан яна битта қўшиқ айтиб беришни илтимос қилишди. Борис ашулага қулоқ солиб, ўйланиб қолди. Бошқалар эса, бу ашуланинг қайси фильмдан эканлигини баҳс қилиша бошлади. Кейин гап чувалиб кетди.

— Менга Ив Монган жуда ёқади,— деди кимдир.

— Мен де Сантисни яхши кўраман.

— У артист эмас-ку?

— Билаган. Лекин мен уни ўтган йил баҳорда кўрганман.

— Баҳорни мен ёмон кўраман, чунки баҳорда ҳамма жинни бўлади.

— Мопассаннинг битта ҳикояси бор. Шунинг қаҳрамони доим одамларни баҳордан чўчитади. Чунки баҳорда аёллар очилиб кетади.

— Мен унинг романини ўқиганман. Ҳаҳ, нима эди номи?.. Жуда ажойиб роман. Бошдан-охиригача муҳаббат ҳақида.

Борис қаршисида турган бутилкага тикилганича, кимнинг нима деётганига қулоқ солиб ўтирарди. Секин-аста хаёл уни узоқларга олиб кетди. Коньяк бутилкаси ток барги солинган қоғоз билан ўралган эди. У тоқларни яхши биларди. Ойиси билан ҳар куни узумзорга бориб тоқларнинг тагини чопарди, ёш новдаларни боғларди. Тўғрироғи, онаси қиларди шу ишларни, у эса, пояларнинг учигадаги баргларини шимиб, онасининг ҳаракатларини кузатарди. Онаси қўлтиғига қистирилган чипта иплар билан ерга тушиб кетган ток пояларини боғлар экан, юз-кўзини, пешаналарини тер қоғларди, қип-қизариб кетарди. Ҳатто кўзлари ҳам қизарарди. Лекин қўшиқ айтаётган қиздан тер ҳиди келмасди, коньяк, грек коньяги ҳиди келарди.

Мария қўшиқ айтишдан тўхтади-да, рюмкасини кўтарди. Унинг гор юбкаси тиззаларини зўрға ёпиб турарди.

— Юбкагни тушир!— деди Батько Махно. У кайфи ошиб қолиб Мариянинг оёқларидан кўзини узмасди.

— Нега?— ҳайрон бўлди Мария.— Бундай оёқларни одамлар коньяк ўрнида кўришади.

— Мен ҳам яхши кўраман, лекин ўзим истаган пайтда!— деди Батько Махно.

У қизнинг тиззаларини силаб қўйди. Борис деразага тикилиб яна хаёл суриб кетди. Яна кўз олдига онаси келди. Улар узумзорга катта кўзада сув ҳам олиб боришарди.

Борис шу кўзани жуда яхши тасаввур қиларди. Кейин хаёлига офтобда исиниб ётган калтакесаклар келди. Кўпинча у шу жониворларга қараб: «Агар сувга ташласа тимсоҳ бўлиб қолмасмикин?»— деб ўйларди. Бир кун у шу фикрни онасига айтди. Онаси елкаларини қисиб: «Балки, бўлиши мумкин,— деди.— Иссиқ уларни ҳам қийнаб қўйди. Қара, сувсизликдан ҳамма нарса қовжираб кетибди». Шунда Борис битта калтакесакни тутиб кўзага солди. Жонивор жон ҳолатда кўзадан чиқишга ҳаракат қилди, аммо чиқолмади, кейин жим бўлиб қолди. Борис кўзадаги сувни ағдарганда калтакесак оппоқ қорнини осмонга қаратиб ётарди. Ушлаб кўрди, лекин жонивор қимирламади. Ушанда Борис нима қилишини билмай, узумзордан кетиб қолди. Калтакесак тимсоҳга айланмагандан кейин, бу ерда нима қилади?

Магнитофон жаранглаб кетди. Кейин майин куй хона бўйлаб тарадди. Борис бу куйни «Кангасейро» фильмини кўрганда эшитган эди. Отлиқлар кўчанинг чангини кўтариб чошиб кетишаётганда шу куй чалинган эди.

Хонанинг бурчагида телефон трубкасини қулоғига тутганича, дўмбоқ йигит илжайиб турарди. Баъзи-баъзида: — Алло! Алло! Глигор уйдами?— деб қўярди.

Кейин трубкани қўполлик билан жойига қўйиб, хоҳолаб куларди.

— Мунча жиннилик қиласан!— жеркиб берди ориқ йигит.— Нима, қилаётган ишингни ўзингча кулгили деб ўйлайсанми? Жим ўтириб эшитсанг-чи!

Мария ўрнидан турди, дераза ёнига бориб, кўчага қаради.

— Ўтириб қолдим,— деди у Тодорга, устахона эгасига.

У шундай деб тирсакларини дераза тоқчасига тирадида, кўчани томоша қила бошлади.

Батько Махно коньякнинг қолганини рюмкаларга қуйди. Қизлардан биттаси ичмади. «Жуда ўткир экан, анча ичиб қўйдим»,— деди у. Борис Ив Монтанни яхши кўрадиган қиз шу бўлса керак, деб ўйлади.

Мария бирдан ўгирилди.

— Тавба, нима қилиб қўйдим ўзи? Кетишим керак-ку!

У ҳеч кимга қарамади. Борис қизнинг шошиб жакети тугмаларини қадаётганини кўрди. Лекин, шошганидан, биттасини унутиб қўйди. Янгитдан қадай бошлади.

— Ҳеч ким кетмайди!— деди буйруқ оҳангида Батько Махно.

— Кечга қолиб кетдим, жудаям кечга қолиб кетдим.

— Уни ўтқаз, Батько Махно!— деди дўмбоқ йигит.

— Чиндан ҳам бу яхши эмас!— гапга қўшилди ориқ йигит ҳамон туфлисидан кўз узмай.

Шопмўйлов киши аёлни тирсагидан ушлаб тортди, аммо аёл бир силтаниб унинг қўлидан чиқди, йиқилиб кетай деди.

— Расво одамман, мен расво!— деди у.— Мени кутиб ўтиришибди. Мен бўлсам бу ерда ичиб ўтирибман, ашула айтяпман. Тавба, нима қилиб қўйдим ўзи!

Батько Махно эшикни ёпди.

— Сени кутган одам аллақачон кетиб қолди!— деди у.— Хурсандчиликни бузма!

— У кетмайди,— деди яна аёл.

Шунда Борис ундаги бачканаликдан асар ҳам қолмаганини кўрди.

— У кетолмайди!— деди яна аёл.

— Афтидан пастда кутиб туришганга ўхшайди?— деди Батько Махно аёлни яна деразага яқинлашганини кўриб.— Бунақа комедиянгни йиғиштир! Бизни алдай олмайсан!

У ойнага яқинлашиб кўчага қаради, кейин ғазаб билан Марияга ўғирилди.

— Уша одамми?

— У эмас,— жавоб қилди аёл.— Илтимос қиламан, мендан ҳеч нарсани сўрама! Илтимос қиламан!

— Қўйиб юбор уни!— деди Тодор.

— Нега энди?— унга тикилди Батько Махно.— Зонти бор экан, турса турибди-да, эрталабгача кутиши мумкин.

Зонт!.. Борис дик этиб ўрнидан турди-да, деразадан кўчага қаради. Тротуарда қора эски зонт турарди. Уни кўриб Борис дарҳол бояги болани, Сичқонни эслади. Унинг ҳам зонти шундай эски ва қора эди. Шу пайт трамвай кўринди. Зонтик кўздан йўқолди. Кейин Борис унинг трамвайга чиқаётганини кўрди. Демак, бола эмас экан.

Борис яна жойига келиб ўтирди ва шунда аёлни эшик бандини ушлаб турганини кўрди:

— Утинаман!— деди аёл навбат билан ҳаммага кўз югуртириб.

— Жавоб йўқ!— бақириб жавоб берди Батько Махно.
— Қўйиб юборинглар, ўтиниб сўрайман!

Аёл ҳаммага ялиниб қараб чиқди. Борис ҳам ўтирганларга қарай бошлади. Қизларнинг кўзи худди онасиники каби қизариб кетган эди. Онасининг кўзлари узум боғлаётганда ана шундай яллиғланиб кетарди. Ичо дераза ёнида кўчага тикилиб турарди. Борис фақат унинг кўзинигина кўрмасди.

Аёл эшикка пешанасини қўйиб йиғлаб юборди.

— Яна нима гап?,— деди шопмўйлов киши.

— Қўйиб юборинглар!— бўғиқ овозда илтимосни қайтарди аёл. Унинг овози жуда ёқимли, ширали эди.— Мен боқчадан боламни олишим керак?

— Боламни?— ҳайрон бўлиб қичқириб юборди Батько Махно.

Тодор, устахона эгаси, эшикни очди. Борис шунда аёлни шобиб ўзини эшикка отганини кўрди. Магнитофондаги куй тинди. Фильм қаҳрамони чанг йўл устида ўқ тегиб ётарди.

— Нима, у эрга текканмиди?— қизиқиб сўради дўмбоқ йигит.

Тодор жавоб бермади. Борис унинг эҳтиётлик билан эшикни ёпганини кўрди.

• — Бу қанақаси!— деди дўмбоқ йигит.— Боласи бўлса бу эрга келиб нима қиларди?

— Бу бола...— нимадир демоқчи бўлди ориқ йигит.— Бундай боланинг бўлганидан бўлмагани яхши.

У шундай деб туфлигига томган коньяк томчисини шемининг почаси билан арта бошлади.

— Албатта,— деди дўмбоқ йигит.— Мен доим инсон ҳаётидаги энг муҳим нарса ота-она танлаш деб ўйлайман.

Борис бутилкага ёпиштирилган ток баргларига қараб, яна хаёл сура бошлади. Кўз олдидан узумзор, тимсоҳга айланмаган калтакесак, зангори кўза ўтди. Кўзага солинган калтакесак ўшанда ўсмади. Ҳеч қачон ўсмайди, тимсоҳга айланмайди. Тимсоҳлар Нилда, Африкада, яна қарерлардадир яшайди, кўзада улар яшолмайди.

Бутилкадан кўзини олганча Ичо бўёқли яшигини қидираётганини кўриб қолди. Иккалови кўчага чиқишди.

Ёмғир ҳамон тинмасдан ёғар эди. Борис устахонадаги ўтиришни эслади. Қандайдир ғамгин фикрлар миясини қоплаб олди.

— Мазанг йўққа ўхшайди,— деди унга қараб Ичо.

— Кўнглим айнаяпти,— жавоб қилди Борис.— Кўн-
як ёмон экан. Балки, ниҳоятда яхшилигидан шундай бўл-
гандирман.

— Кўп чекамиз,— қўшиб қўйди Ичо.

Борис жавоб бермади. У зонт тагига яшириниб олган
болани ўйларди. Кўнгли хижил эди. Йўлда учраган аёл
зонлари аввалгидек чиройли эди, киши диққатини ўзига
тортарди. Аммо Борис шу зонтлар орасидан Сичқонча-
нинг, онасини кутиб ҳориган боланинг қора, эски, ямоқ-
ямоқ зонти чиқиб қолишидан қўрқарди.

МАСТИНО СЕКОНДО

Мен у билан биринчи марта Қоҳиранинг ҳашаматли меҳмонхоналаридан бири «Семерамис» да учрашдим. Меҳмонхонага мен муҳим учрашув тайин қилган одамдек кирдим. Ростини айтганда, ҳеч ким билан учрашмоқчи эмас эдим, давлат раҳбарлари, Ғарбнинг бадавлат кишилари тушадиган бу ҳашамдор меҳмонхонани шундай бир томоша қилмоқчи эдим. Бинонинг ўймакор деворлари, шифтларини диққат билан кузатар эканман, қип-қизил кўйлак, зангори шим кийган қандайдир бир ёш йигит ёнимга келди.

— Сиз кимнидир кутаётганга ўхшайсиз— сўради у дўстона табассум қилиб.

— Ҳа,— дедим мен.— Лекин кечикиб қолганга ўхшайман.

— Бўлади,— шундай деб ёнимдан ўтиб кетмоқчи эди, кейин негадир тўхтади-да, қўшиб қўйди:— Ҳар ҳолда кутишни маслаҳат бераман.

Мен креслога ўтириб «кута бошладим». Кичкина мрамор столчалар атрофида четэлликлар ўтиришар, балки буларнинг орасида араблар ҳам бўлса керак — билмадим, совуққонлик билан инглиз ёки француз тилида гаплашишарди.

Оппоқ кийим кийиб олган официантлар виски ё бўлмаса «Стелла» — Миср пивоси таклиф қилиб, столлар орасида товусдек сузиб юришарди. Ҳаво дим эди. Ташқарида иссиқ одамни куйдирарди.

Бир вақт қизил кўйлак кийган йигит яна пайдо бўлиб қолди.

— Шеригингиз ҳали ҳам келмадими?

У жилмайди. Унинг мовий осмонни эслатадиган кўзлари самимият билан боққани учунми, унга дарҳол менда меҳр пайдо бўлди. Утиришга таклиф қилдим.

— Нима ичасиз?

— Виски.

У ўзини жуда эркин тутганидан, шу ерда ишламайсизми, деб сўрадим.

— О... йўқ-йўқ!— танишим кулиб юборди.— Мени бу ерда яхши билишади. Олти ойдан бери шу меҳмонхонада яшайман.

Олти ой шундай қимматбаҳо меҳмонхонада?.. У бадавлат одамга ўхшамасди. Лекин, ким билади, кишининг ташқи кўринишига қараб баҳо бериш қийин.

Виски олиб келишди. Биз жимгина ича бошладик. У жилмайиб ўтирар, унинг бутун қиёфаси бахтиёр одамни эслатарди.

У рюмқани бўшатиб, кўзларини менга қадади-да, қувноқ бир овозда деди:

— Данте, италиялик. Эшитганмисиз?

— Бўлмаса-чи! «Илоҳий комедия»нинг автори.

У худди қизларга ўхшаб қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Данте — менинг исмим. Данте Чезаре Ваке, «Пари матч» ва «Лайф» журналларининг мухбири, журналист.

У парвосизгина официантни чақириб яна виски буюрди.

— Яхши журналист,— давом этди Ваки,— ҳамма ерда ишлаши мумкин. Ростини айтганда, муҳими қаерда ёзиш эмас, қандай ёзиш.

— Агар сени босишса,— қўшиб қўйдим мен.

— Бу мана бунга боғлиқ,— Ваки кўрсаткич бармоғини пешанасига уриб қўйди.

Бешинчи рюмкадан сўнг Ваки Сахарадаги қандайдир бир қабилада юз берган воқеа ҳақида роман ёзаётганини айтди. Икки марта ўша томонларга бориб келибди. У энди ёзувчилик қилмоқчи эмиш, журналистика талабларини қондирмаётган эмиш. Уз романларини у магнитофонга айтар экан, унинг гапича, ҳозирги ёзувчилар шундай қилар эмиш.

Биз анча суҳбатлашиб қолдик. Ичимлик танишимнинг тилини бўшатиб юборди шекилли, жуда сергап бўлиб кетди. У ўзининг келгусида қиладиган ижодий режалари ҳақида ҳаяжонланиб гапирди, кейин қандай аёллар билан

алоқада бўлганини катта бир сир сифатида айтди. Бир қанча сиёсий темалардаги анекдотлардан мени хабардор қилди. Хайрлаша туриб, эртага бирга овқатланишни таклиф қилди.

Эртаси куни, белгиланган вақтда, «Семерамис» мезмонхонаси томон йўл олдим. Ваки мени вестибюлда кутиб турган экан. Учта залдан иборат ресторанга кирдик. Биринчи зал ёруғ, чиройли столлар билан тўлган эди. Бу столлар устида хрусталь идишлар, кумуш приборлар турар эди. Мен бундай ресторанини жуда камдан-кам кўрганман, бироқ Ваки парвосиз ҳолда бу залдан ўтди-да, иккинчи залга мени таклиф қилди. Залнинг поли Эрон гиламлари билан қопланган эди. Буни қарангки, Ваки бу залда ҳам тўхтамади. Учинчи залга кирдик. Бу зал унча катта эмас эди, ҳамма нарса бу ерда қизил тусда бўлиб, ярақларди. Залда деярли ҳеч ким йўқ эди. Қаердадир кўзга кўринмайдиган жойда оркестр Крейцер сонатасини ижро этарди. Бу ердаги ҳамма нарса — бу куй ҳам афсонавий бир мамлакатни эслатарди. Афтидан, овқат пуллари ҳам бу ерда афсонавий бўлса керак.

Овқат пайти бизнинг ёнимиздан кул ранг костюм кийган савлатли бир киши ўтиб кетди. Ваки ўрнидан туриб, унга салом берди.

Мен шеригимга савол назари билан қарадим.

— Генерал Бернс,— деди у.— Ғозидаги БМТ армиясининг бошлиғи. Мен шу армия ҳақида ҳужжатли фильм ишлаяпман. Ун икки минг лирга келишдим. Ўзим ёзаман, ўзим суратга оламан.

— Демак у...

— Э-э-э,— нима демоқчи бўлганимни тушуниб, деди Ваки,— бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ.

— Нега?

— Чунки мен фильмни қандай истасам шундай яратман. Генералнинг фикри билан иш қилмайман. Фильмга ўз ғояларимни асос қилиб оламан.

Официант ҳисоб-китоб қилиш учун келди. Ваки унинг қўлидаги қоғозга бир қараб қўйди-да, кейин қўл қўйди. Мен қизиқсиниб қоғозга қарадим. Бизнинг овқатимиз учун шундай кўп пул тўланган эдики, бу пул яхши бир ресторанда бир ҳафта овқатланиш учун етарди. Лекин Ваки бундай катта харжга кўникиб қолган бўлса керак, унинг башарасида ҳеч қандай ўзгариш сезмадим.

Мен ундан, фильмга қандай ғояларни асос қилиб олмақчисиз, деб сўрадим.

— Биласанми,— деди у мени сенсирай бошлаб,— фильмдаги ҳар бир деталь қандайдир бир ғояни ташкил этади.

— Умумий ғоя-чи?

— Тинчлик учун кураш,— деди Ваки.— Урушга қарши, тинчлик учун кураш.

Шу пайт менинг бошим устидан қаёққадир тикилди-да, кимгадир қўл силкиб қўйди.

— Аделина?

Баланд бўй, келишган бир қиз қўшни стол ёнига ўтираётган эди.

— Бу ёққа кел,— деди Ваки ўрnidан туриб.

Сариқ тор кўйлак кийиб олган сочи узун қиз Ваки таклиф этган стулга ўтирди. Ваки қувончидан жилмайиб, бизни таништирди.

— Аделина! Қандай гўзал ном! Қоҳирадаги энг гўзал қиз. Меҳмонхона директорининг қизи.

Қиз қошларини чимириб жилмайди, сумкасини очиб кичкина бир қутича олди-да, ҳали бўёғи кетмаган лабларини янгитдан бўйай бошлади. Ундан турли хил крем, атир-упаларнинг ҳиди анқиб турарди.

Ваки қизни мақтаб кетди. Гап орасида Қоҳирада «рок-эндролл» ва «ча-ча-ча»га ундан яхши тушадиган қиз йўқлигини қистириб ўтди.

Кетишим лозим эди. Ваки билан хайрлашдим. Яқин кунлар ичида у мени қидириб топадиган бўлди. У Аделинанинг рақсга тушишини менга кўрсатмоқчи эди, қиз жилмайишда давом этиб, рангпар кўзларини Вакидан узмасди. Хайрлаша туриб, совуқ юмшоқ қўлини менга узатди.

Ваки ваъда қилганига қарамай, мени қидириб топмади. Баъзи-баъзида биз у билан матбуот конференцияларда учрашиб қолардик, эски танишлардек саломлашиб, хайрлашардик. У бир неча хил фотоаппаратларни олиб юрарди.

Кўп ўтмай Ваки кўринмай кетди. Уни матбуот — конференцияларда ҳам, ҳашамдор ресторанларда ҳам учратмадим. «Семирамис» меҳмонхонасининг администратори:

— Кетиб қолди,— деди.

У, бу гапни жаҳл билан, менга қандайдир ишончсизлик ва синовчан назар билан айтди. Хайрон бўлиб қолдим. Афтидан, директорнинг қизи билан биронта номаъқулчи-

лик қилиб қўйган бўлса керагу, гап-сўз бўлишдан қўрқиб қочиб кетган. Шундай ўйлаб, уни қидириб топишга аҳд қилдим. Ростини айтганда, у менга ёқиб қолган эди, лекин бу катта шаҳарда уни қандай топаман, кимдан унинг адресини билишим мумкин? Ҳа-ҳа, айтгандай, эсимга тушди, уни «Рейтер» агентлигининг мухбири, семиз Дикдан сўрайман. Бу одамнинг муҳим янгиликларни министрлардан ҳам олдин билиши ҳеч кимга сир эмас эди. Президентнинг резиденциясида ҳам, министрликларда ҳам унинг танишлари бўлиб, кўп нарса унга бошқаларга қараганда тезроқ аён бўлар эди. Бироқ, мен у билан энди бориб учрашаман деб турганимда, Вакининг ўзи уйимга келиб қолди.

Унинг эғнида ҳар галгидек қизил кўйлак, зангори шим... башарасида ҳам ҳар галгидек табассум ўйнаб турарди.

— Худога шукур-э,— деб юбордим уни кўриб.— Тинч экан.

— Аҳволларинг қалай?— сўради Ваки.— Биласанми, сен билан жуда учрашгим келиб қолди.

— Хурсандман,— дедим мен.— Бугун кечқурун нима қилишимни билмай турибман. Болгар ракиясида татиб кўришни истамайсанми?

— Жоним билан,— деди шошиб у.— Бу ичимликларинг ҳақида кўп эшитганман, лекин ичиб кўрмаганман.

Ваки шоша-пиша тарелкадаги бодринг, карам, сабзини еди, уч стакан ароқни ичди ва маст бўлиб қолди. Аҳмоқона илжайиб, Гелнополисга кўчиб кетганини, бу шаҳар Қоҳира четидаги энг гўзал жойлардан бири эканини гапириб берди. У ерда у икки хотинли қандайдир бир режиссёрникида яшаётган эмиш.

— Сен, албатта, тушунаётгандирсан,— гапида давом этди у,— ахир бу инсофдан эмас, бировда иккита хотин бўлсин-да, бировда битта ҳам бўлмасин.

— Тушунаман Ваки. Лекин Аделинанг қаёқда қолди? Ростини айт, меҳмонхонадан нега кетдинг?

— Меҳмонхонаданми?— гўлдиради Ваки.— Зерикиб кетдим. Иннайкейин, қиммат.

— Шу пайтгача қаёқларда юрдинг? Ҳеч қаерда кўринмайсан?

— Оила ташвиши билан юрдим. Бир хотинга ғамхўрлик қилишга ваъда берганимдан кейин, ҳар жиҳатдан унга таъқул келишим керак эди-да.

Шу гапдан сўнг, Ваки, маст бўлмаган одамдай, гапида давом этди:

— Мисрда эмас эдим, Ливанга бордим, Саудия Арабистонида бўлдим, Қувайтда айландим. Редакциядан топшириқ беришлари билан дуч келган самолётга тушиб кетаверасан... Бундан ташқари, шошяпман, романни тугатишим керак. Ахир нимагадир яшаш ҳам керак-ку!!— Ваки гапидан тўхтаб, худди ресторанда ўтиргандай, столи бир-икки уриб қўйди-да, деди:— Ошна, яна бир стакан ракиянгдан бермайсанми?

Мен янги шишани очиб, стаканни тўлатдим, кейин олдига бодринг, помидор кесиб қўйдим. У аввал салатни еб, кейин ракияни ичди.

— Фильм қалай?

— Жойида.

У ҳаддан ташқари кўп ичиб юборганини сезди шекилли, столи ушлаб секин ўрнидан турди.

— Таксигача кузатиб қўяман,— таклиф қилдим мен.

— Майли,— рози бўлди Ваки. У оғир хўрсинди. Шу пайт у маст одамга ўхшамасди.

Қўлтиқлаб кўчага чиқдим. У менга ёпишиб олган эди. Рўпарамизга келиб такси тўхтади, лекин Ваки унга ўтиришни истамади.

— Фақат «мерседес»да кетаман.

«Мерседес» чақириб уни ўтқаздим. Лекин у кетишга шошилмасди. Бир маҳал дарчадан бошини чиқариб, деди:

— Биласанми, назаримда уйингда пулимни қолдириб чиқибман.

Мен Гелиополисгача етадиган пул бериб, уни жўнатдим. Шундагина мен бугун Вакининг овқатланмаганини сездим. Бўлмаса у салатга шунақа ёпишармиди?!

Шундан кейин мен яна уни узоқ вақт кўрмадим. Семиз Дикдан унинг қаерда эканлигини сўраганимда, у қорини силкитиб қулди:

— Ваки, ҳа-ҳа-ҳа, сенга Ваки керак бўлиб қолдими?

— Биз у билан ўртоқмиз,— дедим мен.

— Э-э-э, шундоқ дегин. Социалистик мухбир италиялик билан ўртоқ бўлибди. Бу менга ёқмайди.

— Нега? Ҳар ҳолда Ваки бошқалардан, масалан, сендан ёмон эмас.

— Тўғри,— деди кулиб Дик.— Фақат бечоранинг омади кетган. Ёмон аҳволга тушиб қолди у.

Мен семиз Дикнинг Ваки ҳақидаги бор билганларини гапириб бермагунча тинчимаслигини билардим. Шунинг учун, индамай, кутдим.

— Тўғри,— деди Дик.— Бундан бир йил аввал Ваки «Пари-матч»нинг фотомухбири сифатида бу ерга келди, бўроқ дастлабки кунлардаёқ уни ишдан бўшатиб юборишди. Ваки Қоҳирадан кетмади. Пули йўқ, бунинг устига меҳмонхонадан қарздор. Унинг сўнгги нажоти БМТ армияси ҳақидаги ҳужжатли фильми эди. У қаердандир аванс ҳисобига уч минг лир топиб, ишга тушди, уч минг лир-а! Менинг икки йиллик маошим. Фильмни томоша қилишганда, биласанми, нима бўлди? Қани топ-чи? Тополмайсан. Яримдан кўп кадрда йўғон ёғочдан бошқа нарса йўқ экан. Биласанми бу нима? Вакининг панжаси. Бечора умрида биринчи марта кинокамерада ишлаган экан. Ҳамма суратларга панжаси тушиб қолибди. Албатта фильмдан ҳеч нарса чиқмади. Шундан кейин, Ваки директорнинг қизини ишга солиб, қарзларидан қутулмоқчи бўлди, лекин бу ҳаракатидан ҳам ҳеч нарса чиқмади. Ҳозир қаердадир Гелиополисда яшаётган эмиш. У ерда нима қиялпти, ҳеч ким билмайди.

Семиз Дик кофе буюриб, сассиқ сигарасини тутатдида, семиз қорнини силай бошлади. Бу унинг яхши кайфиятда эканлигидан дарак берарди.

— Даҳшат, азизим, даҳшат! У олти минг қарздор. Илгари у меҳмонхонадан хоҳлаганича фойдаланиши мумкин эди, энди эса, бечора Ваки, Данте Чезаре Ваки бу мамлакатдан чиқиб кетолмаяпти. Ҳар уч кунда полицияга бориб ўзининг шу ердалигини хабардор қилиб туриши керак. Бундай оғир аҳволдан унинг қандай қилиб қутулишини фақат худо билади, холос!

— Сен, масалан... бир амаллаб қутулдинг-ку,— ҳазиллашдим мен.— Вакига ҳам ёрдам бер.

— Ҳа-ҳа-ҳа... Сен америкалик аёл билан юз берган воқеага шама қиялпсанми? Бу бутунлай бошқа гап! Бу менинг шахсий ишим. «Рейтер»ни фақат менинг хабарларимгина қизиқтиради. Менинг ишимда муҳим нарса — бошқа агентликлардан илгари хабар юбориш. Очлик Вакини бузиб қўйди. У ўзининг ҳамма фотоаппаратлари ва ёзув машинкасини сотди. Яқинда ҳинд муҳбирининг ҳам машинкасини олиб бориб сотибди. Даҳшат-даҳшат... Лекин мен сенга шуни айтишим керакки, Ваки бу нарсаларни қайтиб олиш шарти билан сотяпти. У, албатта, агар пул

топса, шундай қилади. Лекин Лоренцо-чи? Сен Лоренцо-ни биласанми?

Мен уни танирдим. У анчагина ўқимишли, маданиятли йигит бўлиб, қандайдир Италия газетасининг мухбири эди. У узоқ вақт Қоҳирада яшаган. Шу ерда туғилган бир италиялик қизга уйланган. Бир куни унинг газетасида Жазоир вақтли ҳукумати билан мухбирнинг каттагина интервьюси босилган. Бу интервью бошқа агентликлар томонидан ҳам бутун дунёга тарқалган. Маълум бўлишича, Лоренцо интервьюни ўзи тўқиган экан. Албатта, уни ўша заҳотиёқ ишдан бўшатиб юборишди.

— Сен унинг уйида бўлмаганмисан?— сўради Дик.— Албатта, у сенга ўхшаганларни таклиф қилмайди, лекин кўпчилик унинг уйида бўлган. Киришинг билан хотини ажойиб табассум билан кутиб олади, кўп вақт ўтмай телефон жиринглайди. Маълум бўлишича, Лоренцо муҳим иш билан шаҳарга жўнаши керак экан. У кетади. Гўзал аёл билан ёлғиз қоласан. Ун лирга мазза қилиб дам оласан. Албатта, озгина қимматроқ, лекин аёл ажойиб хусусиятларга эга. Киши ачинмаса бўлади. Қалай, дурустми?— Дик хохолаб кулди.— Дурусту, аммо ўтакетган пастаик бу.

Телефон жиринглади. Дик семиз гавдасига хос бўлган эпчиллик билан трубкани олди.

— Эшитаман, гапир!

Унга янгилик хабар қилишди. Дик менинг борлигимни унутиб юборди.

Бир неча ой ўтиб Қоҳира аэродромида Ваки билан иттифоқо учрашиб қолдим. Бу учрашув 1958 йилнинг июлида эди. Ироқда монархия ағдарилган, мен муҳим топшириқ билан Бағдодга кетаётган эдим.

Мени кўриб қолиб Ваки хурсанд бўлиб кетди. Енида бир мўйсафид ҳам бор эди. Ваки уни маҳаллий итальян газетасининг бош редактори, деб таништирди.

Самолётнинг учишига ярим соат қолган эди. Ваки мени редактор билан қолдириб, қаёққадир ғойиб бўлди.

— Ваки сизни яхши кўради,— деди редактор.— Бечора қийин аҳволга тушиб қолган. Лекин ўзи ёмон йигит эмас. Биз, маҳаллий итальянлар, Мастино Секондо деб атадик уни. Буни ҳозир тушунтириб бераман. Бундан ўттиз йил муқаддам Қоҳирага бир гуруҳ саёҳатчилар билан бирга Мастино исми рассом ҳам келди. У ёш йигит бўлиб, Араб мамлакатаида кўрганларидан қаттиқ таъсирлан-

ган эди. У ҳар куни, худди арабларга ўхшаб, иссиқ кофе ичарди, Кейин унинг бу одати спиртли ичимликларга ўтди. Ичимликлар эса, ўзингиз биласиз, кўп пул талаб қилади. Албатта у кўп вақт ўтмай қарзга ботиб кетди. Бечора Италияга кетолмай, ўлгунича Мисрда яшашга мажбур бўлди. Шу одам эсимизга тушиб, Вакига унинг лақабини бердик.

Нарвон энди олинаётган пайтда Ваки етиб келди. Самолётга чиқиб ёнимдаги креслога ўзини ташлади-да, пешанасидаги терни артди.

— Биринчи этапдан ўтилди.

— Бу нима деганинг?— сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Бағдод йўлига чиқдик, деганим,— жавоб қилди у.

— Ҳазиллашма,— илтимос қилдим мен.— Сен Бағдодга боролмайсан. Ахир индинга Қоҳира полициясига учрашишиг керак-ку?!

— Наҳотки!— кулиб деди Ваки.

— Менга қара, Ваки, сен мени ўзингнинг яхши танишиг эканимни унутяпсан. Менга ҳаммаси маълум. Сен Мастино Секондосан.

— Тўғри,— бўшашиб деди Ваки.— Аҳволим оғир. Бир амаллаб озодликка чиқиб олсам, бўлди.

— У ўзининг «озодликка чиқиш» планини сўзлаб берди. Унинг плани содда, лекин анча жасорат талаб қиладиган план эди. Суриянинг Миср билан қўшилганидан сўнг бу икки мамлакат ўртасида қатновчилар учун ҳеч қандай рухсат керак эмас эди. Қоҳира аэродромида Ваки полицияни алдаб, самолётга ўтирди. Самолётимиз Дамашқ орқали учишини билгани учун, у шу шаҳарда тушиб Сурия—Ливан чегарасидан ўтмоқчи эди. Ливанга ўтса — тамом, уни ҳеч ким тута олмасди.

— У ердан сен Италияга жўнайсанми?

Ваки дарчадан ташқарига қаради. Биз Сурия пойтахтига яқинлашиб қолган эдик. Шеригим озодлик яқинлашиб қолганидан хурсанд бўлиб, қўлларини ишқалади-да, менга жавоб берди:

— Гап шундаки, азизим, бир қанча сабабларга кўра, ҳозир Италияга боролмайман.

Самолёт аэродромга тушди.

— Шу ердан бир амаллаб чиқиб олсам, бўлди,— деди Ваки самолётдан тушаётганимизда.— Қолгани бир гап бўлади.

У шоша-пиша одамлар ичида ғойиб бўлди.

Орадан бир ой ўтгач Бағдоддан қайтаётиб. Байрутда тўхташга қарор қилдим. Шаҳар Америка солдатлари билан лиқ тўла эди. Ҳамма ёқда уларнинг ғўнғир-ғўнғир овозлари, ҳамма ёқда уларнинг кўкимтир кийимлари...

Шаҳар порти ҳам Америка пароходлари билан тўлиб кетган эди. У ерга фақат Америка элчихонасининг рухсати билан бориш мумкин эди. Лекин уларнинг рухсат беришига ҳеч қандай ишончим йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, ҳаракат қилиб кўрмоқчи бўлиб, элчихона қабулхонасига кирдим. Европалик журналистлар ҳарбий денгиз атташесининг қабулини кутиб ўтиришарди. Кимдир шу пайт елкамга тушириб қолди. Чўчиб ўтирилдим. Бу Ваки эди. У ўзининг ҳар доимги кийимида, бўйнида фотоаппарати осифлиқ. Лекин «Лейка» ўрнига у энди кичкина «Кодак» осиб олган эди. Бундай аппаратларни бадавлат одамлар ўйинчоқ сифатида болаларига олиб беришади.

Учрашувдан иккаламиз ҳам хурсанд эдик.

— Энг муҳими,— деди Ваки,— мен энди озодман. Молявий аҳволим ҳамон чатоқ бўлса ҳам, озодман.

У ҳозир шаҳардаги гўзал меҳмонхоналардан бирида қарзга яшаётган экан. Шу ердан туриб у қайтадан «Париматч»га олишларини гаплашаётган эмиш. Бундан ташқари, «Иллюстре» — Швейцария журналига ҳам ишга кирмоқчи эмиш. Овқатга пулни меҳмонхона хизматкоридан олаётган эмиш. Бу хизматкор аёл жуда гўзал бўлмаса ҳам, сахий одам экан.

— Менга қара,— дедим унга,— ишларинг унча ёмон эмас экан, бир амаллаб менга портга бориш учун рухсат олиб бер. Уша ердан репортаж қилмоқчиман.

— Бўпти, беш минут кутиб тур...

Кўп ўтмай Ваки қайтиб келди ва мени судраб қандайдир хонага олиб кирди. У ерда кичкина бир стол ёнида рангпар бир қиз худди автоматдек машинкасини тикилла-тиб ўтирарди.

— Мисс Дейвис — полковник Блякнинг секретари. Бу жаноб менинг ҳамкасбим,— деди тантанали равишда Ваки.

Секретарь қиз юзига табассум югуртириб, «момент» деди-да, қўшни хонага кириб кетди. Афтидан бу хона полковник Блякнинг кабинети эди.

— Марҳамат, жаноб Ваки,— деди қиз оппоқ тишларини кўрсатиб, кабинетдан чиқар экан.— Сиз ва яна икки киши учун рухсат олиб чиқдим.

У шундай деб кичкина бир қоғозни узатди. Ваки қо-

ғозни олар экан, қизнинг қулоғига алланарса деб пичирлаган бўлди, лекин унинг гапини ҳам эшитдим: «Эсингиздан чиқмасин, миссис, кечқурун мен сизни «Палм Бич»да кутаман. Бугун Америка солдат джази ўйнайди».

— О, кэй!— қиз яна жилмайди.

— Энди менга ҳаммасини бир бошдан гапириб бер,— дедим кўчага чиққаннимизда. Ваки қўлидаги қоғозни баланд кўтариб, худди болалардек ўйнарди.

— Инсон қўлидан келмайдиган иш йўқ, азизим. Миссис Девиснинг озгина бошини айлантирдим...— у қоғозни чўнтагига солиб қўлларини ишқалади.— Ҳозир мен кўмондонлик билан «Америка солдатлари Ливанда» деган темада ҳужжатли фильм яратишни келишиб қўйдим.

— Панжангни эсингдан чиқарма!

Ваки кулиб юборди.

— Фильм мени қизиқтирмайди. Муҳими — уларни ўзимга боғлаб қўйиш, битим тузиш, кейин... нима бўлишини худо билади.

— Рухсатни қандай қилиб олдинг? Тагин икки кишига-я?!

— Қандай қилиб дейсанми?— Ваки елкаларини қисди.— Азизим, сен бўлажак фильмнинг операторисан.

— Ҳа, ўртоқ,— Ваки менга қўлини узатиб, жиддий оҳангда гапира бошлади.— Сен менинг буйруғим билан бугун Италиядан учиб келган ҳамкасбимсан. Бонжоро, синьор Куарто!

— Бонжоро, синьор Ваки!— жавоб қилдим мен ҳам жиддий оҳангда.

Такси тўхтаиб порт томон йўлга тушдик. Йўл-йўлакай Ваки мендан таксига пул тўламасликни сўради. Синьор Ваки бу машинани кун бўйи ишлатади ва «Палм Бич» ҳисобидан тўлайди.

Қаршилиқ қилмадим. Шундай қилиб, кайфимиз чоғ ҳолда портга етиб бордик. Америка авианоси пўлат тумшуғини қирғоққа тираб даҳшатли вазиятда турарди. Унинг атрофида бир қанча минаносецлар ҳам бор эди. Синьор Ди Куарто билан синьор Ваки бутун портни ҳеч қандай қаршилиқсиз айланиб чиқишди.

Кечқурун мен италиялик дўстимни вискига тақлиф қилдим. Вакининг кайфи чоғ бўлганидан бир бутилка вискини ичиб юборди. Бетартиб овқатланадиган киши учун бу даражада кўп ичимлик албатта ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Ваки ғирт маст бўлиб қолди.

— Мен жинниман,— деди Ваки бутилкани қуёшга солиб кўрар экан.

— Нега?

— Ҳа, мен аҳмоқ одамман,— гапида давом этди у бутилкани ўйнатиб.— Хотиним, беш яшар ўғлим Тунисда бўлишса-ю, мен бу ерда араб қизлари билан ўйнашиб юрсам.

— Тушунаман,— дедим мен.— Сен ҳақиқий Остап Бендерсан.

— Мен бу одамни танитайман,— Ваки бутилканинг ичига сув солиб чайқаб-чайқаб стаканга қуйди-да, афтини буриштириб, ичиб юборди. Кейин, ялинган оҳангда, менга қаради.

— Йўқ,— дедим мен.— Шу етарли.

Ваки жим бўлиб қолди. Гапиргиси келмади. Кейин кўзларини юмиб столга бошини қўйди-да, хуррак ота бошлади. Синьор Ди Куарто уни уйғотишга қанча уринмасин, фойдаси бўлмади. Кейин, алдади: меҳмонхонада мисс Дейвис кутяпти, деди.

Ваки болохонадор қилиб сўқинди. Мисс Дейвис ёнига полковник Блякни ҳам қўшиб сўқди. Кейин, ухлаб қолди. У тун бўйи хуррак отиб, тинимсиз ўчиб юрган Америка самолётлари, вертолётларини менга эслатиб юборди. Буларнинг ҳаммаси менинг репортажим учун зарур деталлар эди. Ўрнимдан туриб, машинкамни қўлтиқладим. Биринчи жумласини ёзсам бўлди, у ёғи ўзи кетаверади, лекин репортажнинг биринчи жумласини нимадан бошлайман? Шу пайт Вакининг полковник ҳақидаги гаплари эсимга тушиб кетди, шундан бошладим: «Полковник Бляк ўзини ўткир айғоқчи ҳисоблайди...»

Бейрутдаги учрашувимиздан сўнг анча вақт ўтиб кетди. Бир куни мен Вакининг Эфиопияда кайф-сафо қилиб юрганини эшитиб қолдим.

Ватандошларимдан бири Аддис-Абебадан қайтаётиб Қоҳирага қўнди.

— Мен сенинг дўстинг билан танишиб қолдим,— деди у.— Болгарияда икки ой сенинг меҳмонинг бўлган экан. Исми Ваки. Италиян журналисти.

— Нима?— ҳайрон бўлиб сўрадим мен.

— Жуда яхши йигит экан,— гапида давом этди ватандошим.— У, биласанми, Болгарияни шундай мақтаяптики...

— Йўғ-э?— нимадандир хавотирланиб сўрадим мен.

— Ростдан. Элчихонамизда қабул бўлди. Лекин бу италян журналисти таклиф қилинмапти. Шунга қарамай, у келди. Мен Болгариянинг дўстиман, деди у. Биз у билан эндигина бир рюмкадан ракия ичган эдик, атрофимизни инглиз, француз ва бошқа элчихоналарнинг вакиллари ўраб олишди. Ҳамма мендан Болгария ҳақида гапириб беришни илтимос қила бошлади. Шунда Ваки гапга аралашиб, Болгария ҳақида шундай ҳаяжон билан гапира бошладики, мен ҳайратдан ёқамни ушлаб қолдим. София, деди у, дунёдаги энг озода шаҳарлардан бири. Мен деярли бутун дунёни айланиб чиқдим, лекин бундай гўзал шаҳарни кўрганим йўқ. Одамларимиз ҳақида ҳам яхши гапларни айтди. «Улар,— деди,— чет элликларга ишонч билан қарашади». Айниқса сени кўп мақтади. Биз у билан кўп марта ўтиришганмиз, деди.

— Шуниси тўғри,— дедим мен.— Қолган ҳаммаси ёлғон.

Лекин унинг ёлғончилигига қарамай, яхши йигит бўлгани учун, учрашиб қолсак бир меҳмон қиламан, деб қўйдим ичимда.

Шундай қилиб, Данте Чезаре Ваки ҳаёт эди. Африка ва Урта Шарқ мамлакатларини айланиб, тирикчилигини ўтказарди, тўғри келиб қолса, Болгарияни мақтаб-мақтаб, ракия ичарди.

Орадан анча вақт ўтгач, мен битта хат олдим, унда шундай ёзилган эди:

«Виктория! Виктория! Ғалаба, ғалаба! Қашшоқлик енгилди! Жаннатга қадам қўйдим! Кимнинг хатини ўқиётганингни биласанми? Орқасига қара!»

Мен хатнинг орқасидаги ёзувга тикилдим, унда йирик, чиройли ҳарфлар билан «Данте Чезаре Ваки — пароходчи бой» деб ёзилган эди.

Хатни ўқий бошладим.

— Албатта сен ишонмаётгандирсан, азизим. Лекин бу гапларимда ҳақиқат бор. Мен ҳозир баъзида мотор, баъзида эса елкан билан юрувчи иккита кеманинг хўжайиниман. Бу кемалар сўнгги турк султонининг қандайдир қариндошига тегишли экан, бой ўлиб авлодига катта меҳрос қолдирган. Шу авлоддан бўлган унинг сўнгги бир қариндоши ўтакетган пианиста, касалманд одам — менга шу кемаларни қарзга сотди. Битим Истамбулда тузилди. Иккинчи бутилка коњьяк ичиб бўлингандан кейин, у менга розилик берди. Сен, албатта, сезаётгандирсан, унинг

учун жаноби Ваки дунёдаги энг йирик агентликларнинг мухбири, катта ёзувчи, ҳоказо, ҳоказо. Ҳозир мен вақтинча Жибутидаман. Истамбуллик аҳмоққа қарзларимни тўламоқчиман. Орзум — Қоҳирага қайтиш. Тагин қандай қилиб дегин? Икки чўнтагим тўла пул билан қайтиш. Ушанда ҳамма таниш-билишларимни йиғиб бир меҳмон қилайки, бутун дунё ҳайрон қолсин! Банкетни «Семерамис»да бераман. Ишларимнинг кетишига қараганда, яқинда учрашиб қолсак керак. Бориб менинг устимдан кулган семиз Дикка ўхшаганларнинг адабини бераман. Уларни итдек ичираман. Шундан кейин Қоҳирадан бутунлай кетаман, бутунлай кетаман.

Ҳозир лимон ва апельсин ташиб пул йиғяпман. Кўришгунча хайр! Дикни кўрсанг, менинг номимдан: «Сен дунёдаги энг аҳмоқ одам экансан!» деб қўй.

Билмадим, Ваки ўз орзусига эришдими-эришмадими? Мен кетиб қолдим. Балки у бутунлай Қоҳирага қайтиб келмас, балки кемалар ҳақидаги гаплари ғирт ёлғондир. Балки ростдир, ким билади?

МУНДАРИЖА

Йордан Йовков. Оқ қалдирғоч	3
Георгий Караславов. Янги йўллар билан	8
Людмила Стоянов. Хадича	16
Эмилиян Станев. Бургутлар	30
Орлин Василев. Конфликт	37
Павел Вежинов.. Бир куни тунда	45
Мария Грубешлиева. Учрашув	61
Эмиль Манов. Бодом шохчаси	71
Петр Незнакомов. Ажойиб тонг	84
Ангел Каралийчев. Сокол майдони	95
Любен Дилов. Август урушда ҳалок бўлди	100
Кристо Белев. Бурч	115
Крум Григоров. Меҳмонда	121
Богомил Райнов. ЮнгФрау	129
Николай Нинов. Бир ҳовуч ёнғоқ	149
Йордон Радичков. Зангори кўза	158
Неделчо Драганов. Мастино Секондо	166

На узбекском языке

БОЛГАРСКИЕ РАССКАЗЫ

Перевод осуществлен по книге
Издательства литературы на
иностранных языках, София, 1960 год.